

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. 891/461/MO 479m
Book No. M 829 m
N. I. 38 Vol. 4
M.G.I.C. - SS - 6 INCH - 2 - 7 - 6 - (00)

NATIONAL LIBRARY

This book was taken from the library on the date last stamped. A late fee of 1 cent is charged for each day the book is kept beyond a month.

N. L. 44.
MGIPC—S8—39 LNL/55—3-4-56—20,000.

KĀVYASANGRAHA,
—
THE MAHĀBHĀRATA
OF
MOROPANTA

(THE GREAT MARĀTHÎ POET OF THE MAHĀRÂSHTRA.)

“True poem is a gallery of pictures.”

SIR JOHN LUBBOCK.

4. VIRĀTAPARVA.

EDITED WITH
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
BY
VÂMANA DÂJÎ OKA,
HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED
BY
TUKARÂM JÂVAJÎ,
PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S “NIRÑAYA-SÂGARA” PRESS.
Bombay.

1896.

Price 14 Annas.

(Registered under Act XXV of 1867)

[All rights reserved by the publisher]

महाराष्ट्रकविवर्यमीरोपंतकृत
महाभारत.

४. विराटपर्व.

म्यां श्रीमथूरकविपरि न परिसिला सकल कवि महीवरता,
माजेना कां तैशा त्या कविला सकलकविमहीवरता ? ॥

हें

वामन दाजी ओक,

देढमास्तर, हायस्कूल, रायपूर;

यांनी अनेक हस्तलिखित प्रतीवरुन शुद्ध करून, अर्थद्योतक,
साहित्यशास्त्रविषयक व अवांतर माहितीच्या टीपा
देऊन, चार परिशिष्टे जोडून तयार केले,

आणि

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनी छापून प्रसिद्ध केले.

१८९६.

किंमत १४ आणे.

Mar

891.161
MO 479 m
~~1429 m~~

1961/1

महाराष्ट्र भाषेचे आणि कवितेचे

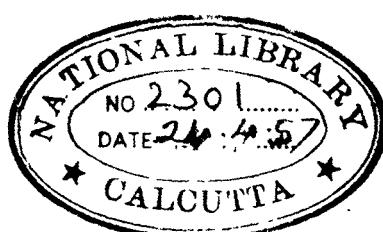
आस्थापूर्वक अध्ययन

करुं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतो.

‘काव्यसंग्रह’कार.

अनुक्रमणिका.

पंक्ति क्रमांक	विषय.	प्रथमसंख्या.	पृष्ठांक
१	पांडवांचा अज्ञातवास, धौम्यमुनिकथित परगृहवास- नीति, धौम्याचे द्रुपदपुशस जाणे, शमीवृक्षावर पांडवांचा अख्लान्यास, विराटनगरप्रवेश, विराट- गृहीं धर्म, भीम, द्रौपदी, अर्जुन, सहदेव, न- कुल यांचा वास, ब्रह्मोत्सव, जीमृतवध, कृष्णा- व्रत, कीचकसैरंध्रीसंवाद, कीचकगृहीं सैरंध्रीचे आगमन, कीचककृत द्रौपदीविटंबना, भीमाने केलेले द्रौपदीचे आश्वासन, द्रौपदीपरिदेवन, द्रौपदीभीमसंवाद, कीचकवध, उपकीचकवध.	१९१	१-४२
२	दुर्योधनाला कीचकवधकथन, पांडवांचा शोध, कर्णदुःशासनसंवाद, अज्ञातवासाचा अल्पअ- वधि, द्रोण, भीष्म व कृष्ण यांचे भाषण, दक्षि- णगोप्रहण, सुशर्मप्रयाण, विराटाचा समरोद्योग, विराटसुशर्मयुद्ध, भीमहस्ते सुशर्मपराभव, वि- राटाचा जयघोष.	७९	४३-९८
३	उत्तरगोप्रहण, उत्तराशीं गोपालांचे संभाषण, उत्त- राची समरार्थ जाप्याची तयारी, वृहत्राडासारथ्य, कौरवसैन्यावर हल्दा करप्यासाठी उत्तर दिशेस जाणे, उत्तराचे भय आणि पष्टासून, भयप्रहृत उत्तराचे आश्वासन, शमीवृक्षस्थ अख्लास्वरूपक- थन, अर्जुनस्वदेशनामनिरूपण, छीबवेषत्याग; उत्तरार्जुनसंवाद, अख्लास्वरण, अख्लप्रकटन, गांडीवगुणठणत्कार.	१२४	९९-८२
४	अर्जुनरथस्वरण, देवदत्तशंखवाद, वैराटीची भीति, अर्जुनागमनविषयीं द्रोणाचा तर्क, दुर्योधन- वाक्य, उत्पातदर्शन, दुर्योधनकृत द्रोणाचार्य-		

अध्याय.	विषय.	ग्रंथमंस्त्या.	पृष्ठांक.
	निदा, कर्णविकत्थन, कृपकृत कर्णनिदा आणि अर्जुनस्तुति, द्रौणिवाक्य, द्रौणिकृत कर्णनिर्भर्त्सेना व पार्थीप्रशासा, भीष्माचें सांत्वनपरभाषण, भीष्मदुर्योधनसंवाद, गोधनासह दुर्योधनाचें स्वपुराप्रत आगमन, व्यूहरचना, पार्थीचा दुर्योधनावर हळा, धेनुनिवर्तन, कर्णापियान.		
९७	८२-१००		
६	अर्जुनकृपयुद्ध, युद्धदर्शनार्थ देवांचें आगमन, कृपापयान, अर्जुनाचा द्रोणचरणी प्रणाम, द्रोणार्जुनयुद्ध, द्रोणपराभव, द्रौपर्यर्जुनसमर, द्रौणिपराभव, कर्णार्जुनसमर, कर्णार्जुनांचा सोपालंभसंवाद, कर्णांचे पुनरपयान, भीष्मपराभव, अर्जुनदुःशासनयुद्ध, मंकुलयुद्ध, कर्णकृपद्रोणांचे अर्जुनाशी पुनः युद्ध, त्यांचा पराभव, भीष्मार्जुनयुद्ध, भीष्माची मूर्च्छा.		
९२	१०१-१२०		
६	दुर्योधनार्जुनयुद्ध, विकर्णार्जुनयुद्ध, विकर्णांचे समरांगणापासून पलायन, सुयोधनापयान, अर्जुनकृत सुयोधनाधिक्षेप, कर्णभीष्मादिकांचे दुर्योधनास साहाय्य, संमोहनास्त्रप्रयोग, मूर्च्छित कौरवांच्या वक्त्रांचे हरण, कौरवांचा पराभव, कुरुसैन्यांचे प्रत्यागमन, अर्जुनांचे गोधनासहनिवर्तन, देवदत्तशंखजयघोष, अर्जुनांचे योगावेषपरिधान, शमीवृक्षावर आयुधांचे स्थापन, कुरुमर्दनाची व गोधनमोचनाची विराटास बातमी, विराटयुधिष्ठिरादिसंवाद, दूतमुखे उत्तरविजयकथानिवेदन, नगरोत्सव, सोत्सव उत्तराचा पुरप्रवेश, विराटधर्माची अक्षक्रीडा, कृष्णाकृत द्यूतनिदा, धर्मकृत द्यूतनिर्भर्त्सेना, द्यूतप्रसंगी विराटकृत उत्तराची प्रशंसा, धर्मकृत बृहन्नडास्तव,		

अध्याय.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
	विराटकोपोदीपन, धर्मस्तकी अक्षप्रहार, नासि- कारत्कप्रवाह, उत्तराचें बृहन्नडेसह आगमन, उ- त्तरमुखे स्वविजयसत्यकथन, विराटोत्तरसंवाद.	१२४	१२१-१४३
७	पांडवप्रकाश, स्ववेषपरिधान, विराटब्रह्मनिरास, विराटक्षमायाचना, उत्तरेचा लुषार्थ अंगीकार, रामकृष्णद्वुपदादिकांचे आगमन, अभिमन्युवि- वाहोत्सव. उपसंहार.	३७	१४३-१९१

एकंदर ग्रंथसंख्या ७४०

परिशिष्टे.

अध्याय.	परिशिष्टनाम.	पृष्ठांक.
१	पाठभेद	१-६
२	अधिक टीपा	७-२१
३	मूळाचे शुद्धिपत्र	२२-२४
४	टीपांचे शुद्धिपत्र	२९-२८

सूचना.

परिशिष्टे तयार करण्याच्या कामीं आम्हास अनेक ‘काव्यसंग्रह’द्वितीयी जनांनी सप्रेम साहाय्य दिले. श्री० गणपतराव हरिहर ऊर्फे बापूसाहेब कुरुंदवाडकर, रा० रा० दत्तात्रय घनश्याम सबनीस, केशव विश्वास फणसे, सदाशिव मोरेश्वर भिंडे, मोरो गणेश लोंडे, गोविंद बळवंत आणेराव, बी. ए., रामचंद्र विष्णु सोमण, नागनाथ केशव गोडबोले, गोविंद विष्णु श्रीखंडे, गोपाळ भीमराव कुलकर्णी, विनायक दाजी वेहरे, कृष्णाजी नरहर वाडीकर, नारायण बाळकृष्ण प्रभु देसाई, विनायक शिवराम खरे, रामचंद्र जगन्नाथ बर्वे, प्रो० श्रीधर विष्णु परांजपे बी. ए., नागपुरास असणारे आमचे जुने विद्यालयीन वयस्य व कै० बळवंतराव कृष्ण इनामदार (राजोपाध्ये) यांनी अर्थनिर्णायक टीपांतील दोष, छापील प्रतीतील अशुद्धे, दुर्बोध आर्योचा अर्थ, शंकांचे समाधान इत्यादि प्रकरणी लेख पाठविले व रा० रा० रघुनाथ रामचंद्र मुजुमदार, गोपाळ भीमराव कुलकर्णी व कै० बळवंत कृष्ण इनामदार यांनी आपणापाशी असलेल्या हस्तलिखित प्रतीक्षीं छापील प्रत ताढून पाहून पाठभेद कल्पिले; यास्तव या सर्वांचे आभार मानून व ‘वारंवार असेंच साहाय्य करावे’ अशी असंत नम्रतापूर्वक विनंति करून हा सूचनालेख पुरा करितो.

‘काव्यसंग्रह’कार.

मोरोपंतकृत महाभारतः

४ विराटपर्व.

अध्याय पहिला.

(गीतिवृत्त.)

वस्त्रल ताताधिक जो गुरु धौम्य ज्ञानपुण्यराशि केवी ।
३
ऐनिगहन रोजसेवाधर्म नया कुरुकुलेश्वरा शिकवी ॥
४
धौम्य द्रुपदपुराप्रति ज्ञाता देऊनि अग्निहोत्रास, ५
५
प्रैंसूनि म्हणे, 'न शिवो या यंजमानांसि, अग्नि हो ! त्रास.' ॥ ६
६
संशताम 'इंद्रसेनायनुचर कृष्णाश्रयासि धाइन, ।
७
पाठविला द्रुपदपुराप्रति दांसीदामवर्ग ज्ञाइन. ॥ ८

१. दयाल, [गा प्रथम पगात जे प्रथमाक्षर 'व' आहे ते 'धीपांडवसहायो भगवान्नर-विंदाक्षो जयति' या अग्रादशाक्षरा सर्वत वाख्याने चवथे अक्षर आहे. विराटपर्व हे चवथे पर्व म्हणून 'व' ह चन्युथ अक्षर होय. एंतर्कृत महाभारतान्या प्रयेक पर्वाच्या पश्चिम्या गीतीचे प्रथमाक्षर घेतले असता पोक्त वाच्य निष्पत्त द्वैते ते सुप्रसिद्ध आहे. अस आणि वस या शब्दांपुढे अनुक्रमे वल आणि दया हे अथ गम्य असता 'व' प्रत्यय होतो; ज्ञे-अंसर-वदकट, वस्त्र-दयाळु, येथे विराटपर्वातील 'पांडवप्रवेशपर्व' नामक उपवास आरम्भ होतो.] २. वापापेक्षा द्यावत, ३. पुरोहित,
[गुह-अवकारनिरोधक, 'गुशब्ददस्ववकारक्ष रशब्दस्तु निरोधक. । अवकारनिरोधवाहुशब्ददो निगश्यते ॥' सौरपुराण-अध्याय ६८ थोक १०] ४. वेष्पडित, ५. असत दुर्गम, आचरण्यास फार कठिण, ६. राजसेवारुप धर्म, धीम्यान पांडवास परगुहवासनीति सागितली, कारण लांस आता विराटगृही राहावयाचे होते. मनुष्य कोणत्या गुणानी राजास पिय होतो, कोणत्या कारणांनी राजाची हत. राजी होते, काय केले असता राजाची कृपा होते-इत्यादि नीति धीम्याने सागितली आहे, [अध्याय ४ थोक ७-५३.] ७. धर्मराजाला, ८. प्रस्थानसमर्थी, ९. अग्निहोत्र=अरणीसहित अग्निहोत्रपात्र, होमसाधनभूत घेनु इत्यादि, १०. अग्नि पंटवून यथाविधि समवक होम देऊन. [जनाभिसंपत्ति] राष्यलाभ आणि पृथीविजय, हे तीन हेतु साधव्यासाठी अग्नीची यथाविधि पूजा करून-असा भावार्थ.] ११. धर्मादिकास, १२. रथासहित. [शताग=शत अर्डे (अववय) द्याला तो=रथ, 'त्रासंगः संदनो रथः' इत्यमरः.] १३. इंद्रसेनप्रमुख सेवक, १४. द्वारकेत कृष्णाच्या आश्रयाने राष्यलाभांते १५. द्रोपदीच्या दासी (परिचारिका), दास=मूद (संपाकी, आचारी), पीरोगव (मुदणकावरीक अधिकारी, वाकनीस) इत्यादि सेवक. दासी व दास यांचा वर्ग (समृद्ध).

गेले विराटनगरा पांडव अङ्गातवासकामुक से, ।
 चुकतें भौवि, तरि सुखा सुज्ज श्रीकांतदास का मुकते? ॥ ४
 जी तच्छत्रवत्राणा आश्रय त्या संकटात होय शीमी ।

१. वैराट. (विराट)-इंद्रप्रस्था(दिनी)पासून आप्नेयीस मत्स्यदेश म्हणून जो मत्स्यपुराणात व मारतांत सांगिनला आहे, त्या देशाची वैराट ही राजधानी होती. मत्स्यदेशाचे निरनिश्चल्या दिशामेद्दानेने निरनिराकृ भाग मानिले होते. त्यापैकी विराट ही पूर्वमस्याची राजधानी होती. पूराणानील वर्णनाशिवाय यिनी व श्रीशत्यन् श्रंथवरुनही विराटनगराविषयी भरपूर व शात्रीयायक भाहिती मिळते. सहाय्या शतकात शूएन संग हा चिनी प्रवाशी, विराटनगरीची प्राचीन जागा. स्वनः पाहिल्याविषयी आपल्या भ्रष्टात लिहितो. मधुरेपासन ८३॥ मैलावर मल्य विराट लागले, अमे त्याने लिहिं आहे. आता हे अंतर सर्वोर्ध्वी खर नाही; तथापि त्याचा अंतरात व शूएन संग याने लिहिलेल्या अंतरात फेर पडल्याची कारणे, वाटनील नगांची लवण, डोगरांचा चट, व रानार्तील वेळांचंकम्बा वाढा ती होत, असे पाश्वात्य भ्रगोलकांचे मत लाहे. वैराट म्हणने बळी शहर भावे, शायामृत जवल्यच पूर्वकडे एक उच्च व पसराट ठेकडी आहे. यावर पुराणप्रसिद्ध विराटनगर वर्णलेले होते. त्या शहराचा घेर आसपास वरान पसरलेला असावा. कारण की टिगान्यापासून फार दूरपर्यंत जन्या भव्य इमारतीचे मोळेके खाव, घरांचे पाये, व मौलियावान भांड्यांचे तुकडे अझून सांपडतात! तसेच कियेक बौड्ड लोकाचे मठही जागजारी आठलतात. पाडव अङ्गातवासात असता या नगरीत राहिले होते, ही योष्ट प्रसिद्ध आहेत. त्यावेळी त्याचे राहण्याचे ठिकाण कोणते होते, याविषयीचे विचारले म्हणजे, तेथील लोक उनरेच्या वाजूला एक मैलावर असलेली भीमंगुफा नांवाची टेकडी दाखवितात. त्या टेकडीवर भव्य सुळकेवडा कडे तुरलेले आहेत. कियेक ठिकाणी भयंकर विंडारे आहेत. पाण्याच्या जबरदस्त लोक्याने झिजून गेलेले कियेक मोठमोठे दगड चमकारिक आकाराचे बनलेले आहेत. टेकडीच्या निरनिराल्या कडांना मजबूद भिती घारून, कांही ठिकाणी प्रशस्त लोल्या केलेल्या आहेत. तशाच कियेक गुहा आहेत. त्यापैकी एक मोठी गुहा, भीमाची राहण्याची जागा, म्हणून ती भीमंगुफा या नावाने दावविनात, व तशाच प्रकारच्या कियेक गुहांना अनुकरै धर्मी, अर्जुन, नकुल, सहदेव अशी नावे दिलेली पाण्यात येतात. हळी वसलेल्या विराटनगराची वस्ती बर्तुलाकृति आहे. सभोवार तांबुस रंगाच्या टेकड्या आहेत. शहरात जाण्याचा मुख्य रस्ता बायव्येकडील ओळ्याबळ्य आहे. नडीक बाणगंगेचा मुख्य उगम आहे. विराट हे शहर तांब्याच्या सांतीविषयी फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. (भरतस्वलादर्श-पृष्ठ ३२-३३.)

२. आपले खरे रुप प्रकट न करता गुप्तपणे वास करु इच्छणारे. ३. होणरे, ४. पाडव, लक्ष्मीपतीचे भक्त. ५. न मुकते-असा प्रकारलंकाराने अर्थ समजावा. ६. त्यांच्या शास्त्राच्या रक्षणार्थी ‘तच्छत्रप्राणां’ असाही पाठ दोन जुनाट हस्तलिखित पोथीत आठवतो. त्याचा स्वीकार केला असता, ‘त्यांच्या शास्त्रालूप प्राणांस’ असा अर्थ करावा. ७. विराटनगरात प्रवेश करण्यापूर्वी आपली आयुर्धे कोठे ठेवाची असा विचार पांडवांस पडला. तेळां त्यांनी ती आयुर्धे इमशानसमीप एका भयंकर व चढण्यास कठीण अशा शमो नामक वृक्षाच्या दोलीत ठेवण्याचा निश्चय केला. नंतर नकुल त्या वृक्षावर चढला, आणि आयुर्धे ठेऊन खाली आला—अशी कथा आहे. [अध्याय ५ पहा.]

दिवसूतिसी इमशानीं तीचें वर्णू न काय हो यश मी? ॥	५
भेटोनि विराटासि प्रथम युधिष्ठिर वदे मेनोज्ज असें।	
‘नामे कैक द्विज मी, धर्माश्रित औक्षकेलिदक्ष आसें.’ ॥	६
ठेवी विराटनृप बहुमाने संभ्यांत याहि सभ्यास, ।	
वर्ते नृपाश्रितांत नृपाश्रितसाचि, नसताहि अभ्यास. ॥	७
मग भीम म्हणे, ‘राया! मी धर्माश्रित लेंहानसा, मींजी।	
ओल्या बैलुव, सेवा होती प्रभुच्या महानसामाजी.’ ॥	८
स्वमहानसीं विराट स्थापी पूजूनि बहुवाला, हो! ।	
हळहळुनि म्हणे धर्म, ‘स्वपदा हरिपादपलुवा! लाहो.’ ॥	९
होऊनि मलिनवेषा जातां रौंजप्रियेकडे कूर्णा।	

१. इमशानांत शिव वास करलो ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. २. सुंदर. ३. कंकन्या शब्दाचे तीन अर्थ आहेत. (१) छयाद्विज, (२) लोहपृष्ठ, (३) कृतांत. येथे ‘कृतांत’ हा अर्थ महण करतव्य आहे. ‘आमा वै पुनानामासि’ या श्रुतिवचनाने पुत्र हा पिलाचें प्रतिविव, तेथां धर्म हा कृतांतपुत्र असल्यामुळे मी ‘कंक’ आहे असें म्हणून आपल्यावर येणाऱ्या मिथ्यावादिवदोषाचा परिहार करतो. [अध्याय ७ श्लोक १२.] (‘कंक-छयाद्विजे स्थातो लोहपृष्ठकृतांतोः’ इति विश्वः.) ४. युधिष्ठिराचा आश्रित. ५. नूनकीडैन चतुर. [वृहदशापासुन अक्षतत्व शिकून वेतन्यामुळे अक्षक्रीडाकुशल.] ६. आहे. ७. सभ्य=सामान्य, समास्तार. ८. ‘वर्ते नृपाश्रितांतहि नृपाश्रितसा नसोनि अभ्यास’ असाहि एक पाठ आहे. ९. नृपाश्रितप्रमाणे वागण्याचा अभ्यास नसुनही तसा वागे. १०. कांही उहान. ‘सा’ हा प्रत्यय न्यूनता किंवा आधिक्य यांचा दर्शक आहे. ११. माझी. १२. नांव. १३. वळव=वळव नांवाचा. वळव=सूरकार, सूर. (अध्याय ८ श्लोक ७.) १४. स्वयंपक्ष-पृष्ठांत. [‘स्वयंत्रं तु पाकस्थानमहानसे’ इयमरः.] १५. धर्म हळहळुनि म्हणे, (हे) हरिपादपलुवा! (हा) स्वपदा लाहो. भीमाची पाकशाळेत योजना झालिली पाहून व अतिशय वाईट वाढून धर्म म्हणतोः—हे विष्णुपदकमळा! हा (धर्म) स्वपदा (वैकुंठाला, तुमच्या पदाला) पावो=ही भीमाची दुःस्थिति पाहण्यापेक्षां मला म्हणजे द्या धर्माला मरण वरें वाढते. किंवा धर्म हळहळुन म्हणाला:—हे भगवंता! हा (भीम) स्वपदा (आपल्या पूर्वीच्या योग्यतेया) पावो (प्राप्त होवो); भीम तिळाच्य योग्य आहे, द्या स्थितीला पात्र नाही. अथवा, ‘स्वपद’ ले ‘हरिपादपलुवा’ लाला (भीम) लाहो (कैं भीमाला मिळो)=सा (अतीं प्राप्त होणाऱ्या) आपल्या स्थानाचें म्हणजे हरिचरणकमळाचें चितन करून वर्ष धाल्यो. अखेरीस हरिभक्त हे हरिचरणकमळी जावयाचे म्हणून ला चरणकमळास ‘स्वपद’ असे म्हटले आहे. ही धर्मांकि आज्ञीवादरूप समजावी. १६. मळिण (घाणेरडा) आहे वेष जिचा अशी. [वेषांतर करण्याचा हतु स्वरूपशोपन होय.] १७. विराटाच्या पन्हीकडे, विराटाच्या मुद्रेष्या नामक भार्येकडे. (अध्याय ६ श्लोक ६०-१० पहा.) १८. दीपदी.

चिर्तीं म्हणे, 'अहा ! वदु अवघड हे उंबरे कैडे कूऱ्या !' ॥	१०
पाहुनि पुसे सुदेष्या, 'बाइ ! कवण तुं ? असी दशा का मे ?' ।	
'कूऱ्याश्रिता सुंजिष्या सैरंधी मी' असें तिला सांगे. ॥	११
राजी म्हणे, 'पहाया रूप असें, ईर्शरीस नैवसावें. ।	
कोण संचक्षु म्हणेल स्वगृहीं तुज सुंदरीस 'नै वसावें?' ॥	१२
परि निर्बंधे लजिल मज, पाहुनि तुज भूप सुंकमनीयेतें; ।	
वाटे विलोकिता जरि हें अद्वृत रूप शुक, मैर्ना येतें. ॥	१३
काय करावें म्यां तरि, जरि सुंदरि ! अनुसरेल 'पंति त्वतें ?' ।	
वद, कैवि अंवरावी अमृतफलहृता रंसङ्गमति 'तूतें ?' ॥	१४
दैवें सैरंधीपण हें कांहीं काळ पातले पदरा, ।	
पांचा गंधर्वाची पती मी पावलये कधीं न दरा. ॥	१५

१. उंबरा=उंबरठा. [हा देशी शब्द आहे.] २. डोंगर, घाट. ३. कूऱ्या=यादवेद्रा. हे कूऱ्या ! हे उंबरठे कञ्चांप्रमाणे अवघड आहेत. ('डयाम पराथीनतेचा कर्पा सवय नसन उलटे प्रभुवच अथाने जन्मापासून भोगले त्यावर परदास्य करण्याचा प्रसंग आला असता मोठा कठीणच होय !') ['कूऱ्या: सत्यवतीपुत्रे बायसे केशवेऽर्जुने । कूऱ्या स्याद्वैष्णवी नीली पिण्पलीद्राक्षयोरपि ॥ मेचके वाच्यालिंगः स्यालोने मरिचलेहपोः' इति विश्वः.] ४. पांडवांची भार्या कूऱ्या (द्रीपदी) तिची आश्रित, द्रीपदीपरिचारिका. [अध्याय ९ शोक १७-२० पहा.] ५. दासी. ६. ही शिल्पिकाम करणारी स्वतंत्र ली, अंतःपुरपरिचारिका. ७. लावण्य, सौदर्य. ८. दुर्गला. ९. नवस करावा. १०. डोलस. ११. राहुं नको असे कोण म्हणेल ? कोणीं म्हणणार नाही—हें उत्तर. हा प्रशालकार आहे, बोलणारा जेव्हां एखाला गोटीबद्दल बाह्याकारी प्रश्न करतो, परंतु ती गोष्ट कशी आहे प्राविष्ठीं याला शंका नसन उलट पकी खातारी असते तेव्हां हा प्रशालकार होतो. याला इंग-सीतीं Erosesia असें म्हणतात. १२. अध्याय ९ शोक २२-२९ पहा. १३. अलंत सुंदर अशीतें. १४. मर्नी येतें=मनाला आवडले असतें, मनांत भरलें असते (शुकान्वार्याच्या). १५. विराटराज. १६. अमृतफलानें हरण केलेली, अमृतफलाल लुळव झालेली. 'अमृतफळ' हें काल्पनिक उच्चमो-नम फळ होय. 'अमृतकुभ' किंवा 'अमृतनदी' किंवा 'अमृतप्रवाह' या शब्दांप्रमाणे काल्पनिक उच्चमो-

स्पर्शों न देचि बाई! स्वप्नीही मन्मना विवेक मैला, ।
 गैगनमणिकरीच्या तैम केंद्रां तरि कौय हो! शिवे कमला! ॥ १६
 हें वैपुं परभोग्य नव्हे, जो पुरुष बळेचि हात लाविल या, ।
 पावेल लय, ज्योतिस्पृक् जेवि पंतंग मातला विलंया. ॥ १७
 उच्छिष्ट चारिता मज, मजकरवी धुववितांचि चरणाते, ।
 नर कीं नारी पावे मत्पतिपासूनि सैंदू मरणाते? ॥ १८
 तीतें म्हेणे सुदेष्णा, 'मैन्निकट सस्थ तूं सये! राहें; ।
 त्वेंस्तस्यमाग्य दुर्लभ यावें स्वप्नातही न येरा' हे. ॥ १९
 मग 'तंतिपालनामें राहे सहडेव होउनि गिलंयी, ।
 हे लीला, कौरव किति? न बहु हरिजनि सर्वरादिनिखिलारी. ॥ २०

१. पतकास. बाई! (सुदेष्णे!) मन्मना (माझ्या मनाला) विवेक (विचारबुळि) मला (पात-काल) स्वप्नीही शिवो न देवि (स्वप्नात देवील रपर्ही होउ देत नाही)—असा मानव अर्थ. २. मू-यीच्या हातातल्या. ३. अघकार. ४. या पद्मात 'प्रतिवस्तूपमा' नामक अलंकार आहे. जेथे उप-मान आणि उपमेय याचा एकच समानधर्म शब्दमेदाने (मिन्न शब्दानी) दाखविला जातो तेथे प्रतिवस्तूपमा अगकार होतो. येथे 'विवेक मन्मना मला' इयादि उपमेय आहे आणि 'गगनमणि-करीच्या तम' इयादि हे उपमान आहे. याचा एकच अभिन्न (ममान) धर्मे 'रपर्ही' व 'शिवेण' या मिन्न शब्दानी दाखविला आहे म्हणून हा प्रतिवस्तूपमा अलकार होय. 'वाघयोरेकसामान्ये प्र-तिवस्तूपमा मता' [कुलश्यानद] असे याचे लक्षण आहे. प्रतिवस्तूपमा वैधम्यनिवी होते, जसे—'विद्वानाचे परिश्रम विद्वान् मात्र समजनो, दुःसहप्रसवेदना वैया कवीही जाणत नाही.' या उदाह-रणात 'समजनो' आणि 'जाणत नाही' या दोन मिन्न शब्दानी वैपरीत्य (वैवर्य) दर्शविले आहे नरी येथे प्रतिवस्तूपमा होते. 'प्रतिवस्तूपमा तु सा। सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये रिथतिः ॥' (काव्यप्रदीप—१० उक्तास १५-१६ कारिका), 'प्रतिवस्तूपमा सा म्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि वर्मः सामान्यो यत्र निर्दिष्यते पृथक् ॥' (साहियदर्पण—दशम परिच्छेद). एकाच सामान्य (सा-नारण) धर्माची उपमानवाक्य आणि उपमेयवाक्य यात शब्दमेदान जेव दोनदा अवास्थिति असते, तेथे प्रतिवस्तूपमा होते. ५. शरीर. ६. 'परयोग्य' असाही पाठ आहे. ७. दिव्यावर शङ्खप घाल-णारा, ड्योतीला स्पर्श करणारा. ८. शलभ. 'पतगः शलमे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति मुद्दा.] ९. माळलेला. १०. नौश. ११. तत्काल. १२. अळ्याय. १३. श्लोक ३५-३६ पहा. १४. माझ्या जवळ. १४. तुझे प्रेम हेच देव. १५. अन्यास. १६. ततिपाल=ततिचैलांना बांधण्याची दोरी अथवा बाणी; दोरी बाळगणारा अथवा वचन पाळगणारा, मुरावी अथवा धर्मादिकाची आळा पाळ-गणारा—असा भावार्थ. १७. गोरक्षक. खिळार ठेवणारा, वनगर, गोळी. १८. मदनादि सर्व बैरी. महदेव खिळारी होउन राहिला (पण तक्षणी स्वशत्रुचा नाश केला नाही) ही केवळ 'लीला' होय. (ज्या) हरिजनि (सर्ववद्वक्तांला) स्वरादि निरिलारी (कामप्रसुख सर्व शत्रु) बहु न (तुच्छ भासतात—मोठेसे बाट नाहीत) लांगा कौरव किति? अर्थात् लाना कौरव म्हणजे अतितुच्छ होत—असा भाव.

स्त्रीविष कीवैत्व स्वीकारी शैक्खभू, पैतन ये तें।	
इतरां, परि तो नचले, शिकवी नृत्यादि भौपतनयेतें।	२१
रक्षिति हरिहररूपे पैक्षें ज्या अतिशयप्रिया बुद्धुळा, ।	
नामें बूहनडा तो होय धरनियां करातं 'कंबु बुळा।	२२
नकुल म्हणे, 'मी ग्रंथिकनामा हयशास्त्र जाणता, राया। ।	
तो शैलिहोत्र कीं हा तुत्यचि अश्वांसि, जाण, ताराया।	२३
ज्येष्ठाच्छाठायीं नांदे संभीति, जसी दैर्घ्याधिका राँमीं, ।	
राया! करीत होतों त्या धर्माच्या हैर्याधिकारा ग्री।'	२४
मत्स्य म्हणे, 'आश्रय मी तुज, पैल्वल जेवि मैनसमराला, ।	
नैरयान त्यापुढे किति? कौमा ये जे विमान सैमराला।	२५

१. अर्जुन इंद्रलोकी असतां त्यानें उवशीर्ची विनतणी मान्य केली नाही; उलट तिचा 'तूं शीव होशील' हा शाप पकरला—या कथेवर येथे कविकटाक्ष आहे. अर्जुनाच्या दिशीत दुसरे कोणी असते तर त्यांनी उवशीर्ची संग करून ते योगभ्रष्ट व पदभ्रष्ट झाले असते, परंतु अर्जुन मात्र एक रतिभर आपल्या सत्वापासून ढळला नाही. २. नपुंसकच. ३. इंद्रपुत्र. (अर्जुन.) ४. [ज्यापासून] पतन (सत्यभ्रंश—मत्वच्यवन—पातिल) ये इतरां ते (इतर सामान्य जनांस पतित दशा प्राप्त होते तें) लीवेषकीवैत्व शक्कभू (अर्जुन) स्वीकारी, परि (परंतु—लीवेषकीवैत्वाचा अंगीकार केला तरी) तो (अर्जुन) न चले (सत्वापासून ढळला नाही, पतन पावला नाही). लोकामध्ये स्त्रीविषधारी पुरुष पतितासारला समझातात व शीवैत्व हेही एक प्रकारचे पतितिय (पतितव्य) आणणारे आहे असा समज आहे. ५. उत्तरेस. ६. हरि (मारुति) आणि हर (कृष्ण) या रूपानें. ७. पापण्या. ८. अर्जुनरूप बुद्धुळास. ड्याप्रमाणे पक्षमें अखंत प्रिय बुद्धुळा रक्षिति त्याप्रमाणे हरिहररूपे ज्या (ज्या अर्जुनाला) रक्षिति तो करात कंबु धरनियां बूहनडा नामें बुढा होय—असा अन्वय. ९. बृहन्नडा=बृहत्त=मोठा; नड=(नर—रघुवेंडल्योध्यमेदात्) नर, नारायणसख, आद्यनर. १०. शंख. (शंखवलये. 'पिनङ्कंबु' असें विशेषण पद मूळांत आहे. ज्यानें हातांत शंखवलये घातली आहेत तो—असा या पदाचा अर्थ आहे.) ११. नपुंसक. १२. ग्रंथिक आहे नाम ज्याचे असा. [आयुर्वेद, अध्वर्यव इत्यादि ग्रंथ जाणनो तो ग्रंथिक. नकुल हा अश्विनैदेवांचा पुत्र, आणि अश्विनी हे देवांचे वैता आणि अश्वरु महणून नकुल आपणास ग्रंथिक म्हणजे आयुर्वेद आणि आध्वर्यव जाणणारा असें म्हणतो.] १३. शैलिहोत्र=भृशपरीक्षाशास्त्रप्रणेता प्रख्यात. पुरुष हा कपिलमुनीचा पुत्र. याने रचलेल्या ग्रंथास 'शाल्यहोत्र' असें नांव आहे. १४. ज्या धर्माच्या ठारीं. १५. उत्तम नीति. १६. दयापरिपूर्ण. १७. दाशरथी रामीं. १८. अश्वाधिपत्ना. १९. अल्य सरोवर. २०. मानस सरोवरांतील हंसास. २१. पालसी. २२. उपशोगाला येतें, कामगिरी करतें. २३. रणाल.

धर्माश्रितांसि आश्रय मी, लोकां हांसवितिल कैविराट, ।	
परि शोभेलचि, भासत होता लोकांस वितिलैक विराट.’ ॥	२६
अंगिक म्हणे, ‘नरेद्रा! एयेही स्पष्ट तोचि धर्म आसे, ।	
ऐसे नसते, तरि हे येते न प्रौढितां कशास असे?’ ॥	२७
अज्ञातवासकाळी त्यांची कष्टा दशा वदावि किती? ।	
द्रव्यार्थ भीम अर्जुन अंबे लंबांबरे तदा ’विकिती. ॥	२८
वरचेवर दे धर्म दूतैविजितपणधन स्वैभावांस ।	
सैर्वयज्ञ कवि न म्हणतिल ‘कृपण’ असे त्या धैनेस्वभावांस. ॥	२९
एकांतीं गुपतपणे भेटे, चोरांसि जेवि चोरसंखा, ।	
सहदेव म्हणे, ‘बहु कृश दिसता, व्हा तुष्ट पुष्ट, गोरंसं खा’. ॥	३०
स्वामीपासुनि नकुळहि ’जोडी आंत्रध धन हयां सज्जुनी, ।	
अंतःपुरीं मिळालीं वस्त्रे अर्जुनहि दे तैयांस जुनी. ॥	३१

१. धर्माश्रिताना विराट राजाने आश्रय आवा, ही गोष्ट कवित्यांन्या दृष्टीने मोठी हास्यास्पद झोईल. कारण कोठे धर्माची योग्यता व कोठे विराटराजा! असे जरि आहे तरि मी (ही गीति विराटोकि आहे) आजपर्यंत जो तिलकरहित=(मस्तकाळा टीळा ज्याप्रमाणे शोभा देतो त्याप्रमाणे धर्माश्रितमाहचर्यांनी मी शोभेन) शोभारहित होतों तो व्याच्या माहचर्याने (ते माझे आश्रित म्हणून नव्हे) तेजस्वी दिसेन, धर्माच्या आश्रितमंडळास विराटराजा आश्रय देणारा-अशी माझी मस्करी करून कविराट (भाट लोक-कवित्य) लोकांना हांसवितील, पण आजपर्यंत जो विराट लोकांना वितिलक (तिलकरहित-असा) भासत होतो तो आतां (या धर्माश्रितांन्या येगें सतिलक असा) शोभेलचि=टीळा मिळाल्यामुळे शोभा पावेल. २. कविश्रेष्ठ. ३. तिलक-रहित. ‘तिलक’ हे शोभाप्रद चिन्ह आहे या गोटीचे विस्मरण होतां कामां नये. ४. नकुल. ५. तो धर्म (श्रुतिधिर राजा) येथे आहे-या नगरांत धर्मासारखा तूं आहेस म्हणून हे (या धर्माचे सेवक) येथे आले, त्या धर्मासारखा तूं नसतास तर ते सेवक येथे आले नसते. ६. आहे. ७. प्रथेनापूर्वक न बोलावितां ८. येथे ‘पांडवप्रवेशपर्वे’ संपूर्ण ‘समयपालनपर्वी’सु आरंभ होतो. ९. भषणास येण्य अशी नानाविध अन्ने महानसांत अबशिष्ट राहिल्यावर भीम-शुर्विषिरास विकीत असे. १०. मिळालेलीं वस्त्रे. अंतःपुरामःये अर्जुनाळा डीगे झालेलीं वस्त्रे मिळत असत. (गीति ३१ पदा.) ११. अध्याय १३ शेक ६-१० पदा. १२. दूनांत जिंकिलेल्या पणाचे इच्छ. १३. स्वर्वभूम. १४. प्रसंग जाणणारे चतुर पुरुष. १५. मेघांसारिला उदार रवभाव ड्यांचा लांस. १६. चोराचा मित्र [चोरसत येथे ‘सखि’शब्दाला ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ या सूत्राने ‘सख’ असा आदेश झाला आहे.] १७. दधि क्षीर शृत इत्यादि गोरम. १८. मिळवी, संपादी. १९. भातू+अर्थ=भावांसाळी. २०. भावांला.

दैयितांसि द्रुपदसूता भेटे भलत्या मिषे, न दे विरहा; ।
तन्मति तिला म्हणे, ‘पति अंतिमृदुल, न भेटतो नै देवि । रहा’॥ ३२
तैं अंमृतवर्प दर्शन लांसि, अदर्शन चिराटन गंरांत, ।
र्धवं मामचतुष्य ते क्रमिती ल्या विराटनगरांत. ॥ ३३
ब्रंशोत्सवांत तेथें ये साक्षान्मैलुकाळ जीमूत, ।
जंयौची आणी बहुतां भुर्जरणनिपुणांसि काळजी मैत. ॥ ३४
‘आहे कोणी मजशी भाडेसा?’ हं सगर्व मळू वदे, ।
रंगीं तया क्रियोत्तर राजाङ्नेने सशंक बळुव दे. ॥ ३५
काळासीहि कराया सिद्धाचि तो धीरवीर भीम रणा, ।
कळतां सुर्योधन पुन्हा व्यैसनी पाडील याचि भी मरणा. ॥ ३६
भीगुजाशनिपांत वैहुरणी दुष्ट मळू तो चिरडे; ।
रंगीं बहुगवैं जो हांसे फुगऊनि गळू तोचि रडे. ॥ ३७
भरिती धैर्डीत शैतदां तै ग्लानिविकास सर्व मळास्ये; ।

१. नवव्याय. २. अत्यत कोमर मनाच आहेत यास्तव भेटत्याशिवाय राहू नको. ३. येथे दोन ‘न’ आहेत ते प्रकृतार्थ दर्शवितात. ‘द्वा नन्ती प्रकृतार्थ वोधयत’ [महावीरचरित-वीरराघवकृत टोका-पृष्ठ ८५.] ४. ते द्रांपदोचे दर्शन. ५. अमृताची वृष्टि करणारे ६. चिरकाल परिभ्रमण. ७. विषात. ८. याप्रमाण. [अध्याय १३. श्लोक १४.] ९. मासाचे चतुष्य. [चतुष्य-चोहाचा समुदाय. ‘तथ’ प्रवय लागून समुदायवाचक नामे होतात-पचतय, द्वितय, त्रितय इत्यादि.] १०. ब्रह्मोत्सव=शरकार्टा नवधान्योत्तेनि झाली असता जो सर्व लोक उत्सव करतात तो. [अध्याय १३. श्लोक १४ टीका पहा.] ११. मळाचा काळ. [मळाचा गर्व नार्हीसा करणारा अमा प्रव्यात मळ जीमूत.] १२. मळविशेष. १३. ज्या जीमूताची काळजी मळयुद्धकुशलाम मुतायाला लावी. १४. मळयुद्ध-कुशलास. १५. लज्जी=मृत्र. १६. तालमीत. १७. क्रियारूप उत्तर. १८. पाडव विराटनगरांत अहित असे कळता, द्योधन पुन: असनी (बारा वर्षे अरण्यवास करण्याच्या सकर्ता) पाडील, या मरणा (भीम) भी. १९. संकरात. २०. भीमवाहूरूप जो अशनि (वज्र) लाच्या पांते (प्रहाराने). २१. मळयुद्धी. २२. तो जीमूत. ‘तो चिरडे’ ‘तोचि रडे’ हे प्रत्याचे आवडते ठरीव यमक होय. २३. तालमीत. २४. गाल. २५. हे गीर्लध मुभाषितहृष आहे. २६. पटिकेत. २७. शंभरदां. २८. तै (भीमाचे व जीमूत मळाचे मळयुद्ध चाल्ले असता) सर्व मळास्ये (इतर सर्व मळांची आस्ये=तोंडे) घडीत (घटकेत) शत्रू (शभरदा) ग्लानिविकास (भीमाची सरक्षी होत आहे असे दिसले की म्लानि, जीमूताची सरक्षी होत आहे असे दिसले की विकास) धरिती. (आता भीम पडेल असे बाटले की ला मळांची तोडे प्रफुल्लित दिसत, फिरुन भीमाची सरक्षी होत आहे असे दिसू लागले की ती म्लान (निस्तेज) होत; असे घटकेत पुऱ्यकळदां लाच्या चेहन्यावर बदल दिसत. हे

जिंषु म्हणे, 'न धरावा जनरंजनरंगगर्व मैङ्गास्यें'. || ३८
 फिरुनि शतदां केला पिण्ठ क्षितिर्वरि सैलील आगदुनी. ।
 तें प्राशिले निर्युद्धामृत नैयनमुखे कहनि आ पंदुनी. || ३९
 रेये प्रसन्न होउनि देतां निजवस्त्ररक्षधनदानें, ।
 'हीय !' म्हणे भीम, जैया पूजावे यत्न कहनि धैनदानें. || ४०
 मग भीम करी हैर्वे पुरावा रैंजदारकाम रैण, ।
 कूँणा म्हणे, 'सख्या ! हरि ! देशि न मज तू उंदार कां मरणे ?' ४१
 दैशमास क्रमिति असे, प्रभुसम मैते जे संदौर विश्वास, ।

पाहून अर्जुन म्हणाला, 'मळास्ये (माझ्या नर्तनाने, नाचण्याने) जनरंजनरंगगर्व (जनरंजन करण्याची जी रंगभूमि तिच्या ठिकाणी अभिमान) नृत्यगानशालेविषयी जो भी अभिमान बालगीत असे की माझ्या नाचण्यानेच (गेरेथ फक्त नृत्यच प्यावे) लोकांचे मनोरंजन होते, तो अभिमान आतां फिरुन मी धरितां कामां नये. कारण भीमाच्या मळयुद्धाने सुद्धां माझ्या नृत्याप्रमाणेच जनमनोरंजन होने. भीमाच्या मळयुद्धानें जर आतां लोकांचे मनोरंजन होई कं लागले आहे, तर माझ्या नृत्यानेच जनमनोरंजन होते असा गर्व वाहणे आतां ठीक होणार नाही. मळयुद्धांत मळांचे जे पवित्रे होतात खात नृत्यप्रमाणेच पाय मोवा कुशलतेने टाकावे लागतात, यावरुन खाचे नृत्याशीं येथे साम्य कलिले आहे. २९. मळमुखे.

१. अर्जुन. २. मत+लास्ये=माझ्या नृत्याने. ३. चूर्ण (जीमूत.) ४. पृथ्वीवर. ५. कीडेने. ६. बाहुयुद्धामृत. ७. नेत्रहृषि मुखाने. ८. ज्ञात्यांनी. ९. विराटे. १०. भीमाला देतां. ११. ड्याला धन-दानें पूजावे त्याला विराटानें केलेले वसनरक्षधनार्पण कितीमें संतोषदायक होणार आहे ? तेव्हां त्याने 'हाय !' म्हटके हे ठीकच होय. १२. ड्या भीमाला. १३. कुवेराने. १४. 'हरिसी' असा अन्यपाठ दोन जुनाट हस्तलिखित पोध्यांत आढळतो, हरि=सिंह. १५. राजपनीचा (सुदेष्येचा) मनोरथ. १६. भीमाने घ्याप्र, सिंह, गज यांशीं युद्ध करुन अनंःपुरांतील जियांस संतुष्ट केलें असे वर्णन आहे. [अध्याय १३ थोक ४०-४१.] १७. द्रौपदी. विराटाचे आणि राजदारांचे मनोरंजन करण्यासाठी आपले महारथी पति पांडव कष्ट करतात अशी लांची दशा पाहून, शासोच्छास सोडून, दुःखित होत्यानी द्रौपदी म्हणते. [अध्याय १३ थोक ४५.] १८. येथे 'उदार'शब्द मोवा मार्मिकपणे प्रयुक्त केला आहे. जो उदार आहे त्याने मरण देण्यास सिद्ध कां नसावे ? असे म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. १९. येथे 'समयपालनपर्व' संपूर्ण 'कोचकवधपर्व'स आरंभ होतो. २०. अध्याय १४ थोक १ पृष्ठ. २१. पांडव, प्रभु जो कृष्ण त्याप्रमाणे सदार (द्रौपदीसहित) विश्वास (त्रिभुवनान) मत (मान्य) होते; तेव्हां विश्वनयन आणि लोकबंधु जो सूर्य त्याला लांची दुःखित पाहून वाईट बाटो वै साहजिकच. शिवाय थोर, पराक्रमी वै सजन पुरुषांस दुर्देशा प्राप्त झाली असतां त्यामुळे उत्पात घडतात असे वर्णन करण्याचा कविसांप्रदायच आहे. Compare, Hamlet, Act I, Sc. I., when the death of Julius Caesar is referred to :—

"A little ere the mightiest Julius fell

३ मो० म० वि०

अत्युष्णा दीर्घ सोडी ज्यासि विलोकुनि सदा रवि शास. ॥	४२
कैचिचकलामा सेनापाल ईयाल प्रसिद्ध राजाचा ।	
भंगूं पाहे कृष्णावत, वांडी अैम्युदय र्हरा ज्याचा. ॥	४३
भगिनीस म्हणे, 'पूर्वी आढळली या न 'हे मला भेवनीं, ।	
वांटे जन्मदरिद्रा शाला बँडुकोटिहेमलाभ वर्नी. ॥	४४

The graves stood tenantless and the sheeted dead
Did squeak and gibber in the Roman street;
As stars with trains of fire and dews of blood;
Disasters in the Sun; and the moist star
Upon whose influence Neptune's empire stands
Was sick as doomsday with eclipse."

२२. मान्य. २३. खीसहर्वर्तमान.

१. ज्यासि (ज्या पांडवांल) विलोकुनि (पाहून) रवि सदा (सर्वकाळ) अत्युष्णा दीर्घ शास सोडी (पांडवासारखा) पराक्रम अथवा तेजोनिधि आपणास नाही असें समजून खिच होई [आणि] ने (पांडव) सदार (द्रौपदीसहित) प्रभुसम (कृष्णाप्रमाणे) विश्वास मत (जगताल मान्य) [ते] दशमास असे (विराटाच्या धरी राहून, खाला आणि त्याच्या खियांना संतुष्ट करण्यासाठी सिंहगजादिकांशी युद्ध करून, गीतनृत्यादि करून, दृष्टभांस आणि अश्वास उत्तमप्रकारे शिकवून) कमिति (वालविति)-असा या पश्याचा सान्यव अर्थ कोणी कोणी करतात असे आढळते. २. कोचक=विराटाचा सेनापति. ३. एव्हीचा बंधु. ४. कृष्णाच्या वता (पातिन्नला) भंगू पाहे=भंग करण्याची इच्छा करी. ड्याचा धरा अम्युदय वांछी=क्षेत्र कृष्णावताचा दलर्ह पूर्वी इच्छी. पतिवता खियांच्या सदाचरणामुळे हें विश्व चालले आहे असा लोकांत समब आहे खाला अनुलक्षून हें लिहिले आहे. द्रौपदीच्या पातिवत्यामुळे शा पृथ्वीचे व्यापार सुरक्षीत चालले होते, तेज्ज्ञां लाचा अम्युदय (उत्कर्ष) चिंतिणे हें पृथ्वीचे कामच होय. पृथ्वीवर पाप कार झाले म्हणजे ती बुडते व पुण्यामुळेच ती तरते असा सर्वसाधारण समब आहे. ५. वृद्धि. ६. पृथ्वी. ७. अध्याय १४ ओक ७-१० पहा. ८. हे=ही द्रौपदी. ९. गृहांत. १०. हा उपेक्षालंकार आणावा. जेव्हां उपमेयावर बाणो हें उपमानच आहे अशी सभावना केली असते तेज्ज्ञां उपेक्षानामक अलंकार होतो. याला इंगरीत Simile म्हणतात. ज्ञांसे-'हा विश्वासराव जणूं काय अभिमन्युच आहे असें स्पष्टीयांनी म्हटले.' येथे विश्वासराव अभिमन्युसम नव्हे तर प्रलक्ष अभिमन्युच असें म्हटले म्हणून उपेक्षा झाली. दुर्योधनास चित्रसेन गंधर्वाने धरून नेले ला प्रसंगाची गीति उपेक्षेचे उदाहरण आहे:-'सातुङ, सदार, दुर्जन दुर्योधन खेचरेखरे धरिला, । आणो खितिददर्यीचा साक्षात्कांटाचि तो समुद्ररिला. ॥' [वनर्व-अध्याय ७ गीति ३०]. यांत दुर्योधनाच्या ठारीं कांशाची संभावना केली आहे म्हणजे उपमेयावर बाणो हें उपमानच आहे अशी संभावना (भारोप) केली आहे. ११. बहुकोटि सुर्वणीचा लाभ, अभिमुकर्णप्राप्ति.

‘मोहेल इला पाहुनि हाकहि, मग अन्य कां न नर मोहे ? ।	
मैजरी औधःकराया अहिसुरनरकन्यकानन रमो हे.’ ॥	४५
लैब्धतदनुमोदन तो जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा ।	
व्याघ्रीस, सतीस बळे, शांतीस वरावयासि तामससा, ॥	४६
रावणसा बहु विनंदी, प्रेम प्रत्यक्षरीहि नव दावी. ।	
कीचक नीच कंलुषनिवि त्याची आँयांत गोळू ^३ न वदावी. ॥	४७
मळवूं पैहे स्वबळे या श्रुतिला काय ‘नीच कलि हा॒ः वौ॑ ।	
दैँशमुखमुखमलजलनिधिखलपतिपंक्तीत कीचक लिहावा. ॥	४८

१. भुलेल, भुलून झाईल. २. अहिसुरनरकन्यकानन अधः कराया हे मजरी रमो—असा अन्यथा, ३. खालीं करायास, नम्ब करायास, खालीं पाहायाला लाकण्यास. ४. नाग, देव आणि मानव यांच्या कन्यांचे मुख. ५. मिठाले (लघु) तिचे—सुदेण्यांचे अनुमोदन (तदनुमोदन) ज्यास तो (कीचक). ६. कोलहा. ७. किंवा. [‘की’ हें अव्यय विकल्प, प्रभ, आधार आणि कारण असे अर्थ दावावितें]. ८. कामातुर. ९. तमोगुणसंपन्न नरासाराळा. [तमोगुण आणि शम (शांति) हे परस्परविरोधात्मक आ-हेत. तमोगुणसंपन्न मनुष्यांत विवेकाचा लोप, उद्योगाचा कंटाळा, आणि मोह हे असतात. तसेच तम हें ज्ञानास आच्छादतें, मनुष्याला मोहांत पाडतें. [भगवान्नीता—अध्याय १४ श्लोक ७-१३.] १०. येथे गीति ४६-४७ यांचे युमक समजले पाहिजे, लैब्धतदनुमोदन तो सतीस बळे वरावयासि विनंदी, [जसा] जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा व्याघ्रीस, [कीं] तामससा शांतीस [आणि] प्रत्यक्षरीहि नव प्रेम दावी—असा अन्यथा. ११. पातकसमुद्र. १२. ब्रेष्टांत. १३. ‘गोळू’ असा अन्यपाठ. १४. इच्छी, [‘पहाणे’ याचा अर्थ ‘इच्छिणे’] असाही होतो—भंगूं पाहे (गीति ४४)=भंगूं इच्छी.] १५. हा नीच कलि (कलिपुरुष कीचक) स्वबळे (आपल्या सामर्थ्याने) या श्रुतिला (वेदनुल्य पवित्र खी सैरंगी इल) मळवूं पाहे (पातिवरसवर्षपासत्तन भषण करूं पाहे) काय ? रुपकाळंकार. कलि (कलियुग) श्रुतिला (वेदाला) मलिन करतो, महून श्रुति ओळखणे कठिण पडते, उच्चार नीट स्पष्ट होत नाही आणि अर्थ समजत नाही. हेच श्रुतीचे मालिन्य होय. ‘वौं वळखे, कलिने मळविकि याही सुधी जसा श्रुतिला’ [वनगी—अध्याय ४ गीति १८६] या गीतीतही कलिकृत श्रुतिमलिन्याचा उल्लेख आहे. कलियुगांत वेदाचे माहाक्य नाहीसें होईल, देवांतील देवपण नाहीसें होईल, वर्गे वर्णन अ-ध्यायरामायांत व इतर अंयांत केले आहे. यांतील पहिल्या मुद्यास अनुलक्षून कवीने लिहिल आहे. कीचकाला कलीनी उपमा देऊन तसेच सैरंगीला शुद्धीची उपमा देऊन पंतीर्णी पुढील द-रिणामही खनित केला आहे. द्याप्रमाणे भगवंतांनी अवतार घेऊन कलीचा नाश करून वेदोळार केला खाप्रमाणेच भीमाच्या हातून कीचकाचा वध होणार हें येथे सुचविले आहे. प्रथमार्धातील ‘वा’ शब्द दुसऱ्या अर्धीची व्याख्याचा. १६. अथवा. १७. रावणप्रमुख मलसमुद्र (पापसागर) ऐ सलपति लांच्या पंक्तीत. [मुख=प्रमुख, मुख्य. ‘मुखं त्र वदने मुख्ये तांत्रे छव्यानि ना पुमान्’ इति भागुरिः.]

कृष्णा म्हणे, 'अहाहा ! बुडती तरि भजति 'नीच कौमातें, ।
सौवध हो, गा ! वध हो न, व्याली जाण कीचका ! मातें. ॥ ४९
पैरदारा भी, मत्पति गंधर्व, प्रबल उप्र शिवशील, ।
मागें सरशिल, तरशिल; मरशिल जरि मज बळेचि शिवशील.' ॥ ५०
प्रियं पांचजन्य जीसे, प्रियं 'तंदितर त्या 'भुजेसि कंबुं कसा ? ।
शिंडकारिला सतीने, 'सिंहीने दुष्टबुद्धि 'जंबुकसा. ॥ ५१

१. नीच पुरुष. २. मदनास. ३. तुझा वध न व्यावा असे असेल तर साक्ष हो. ४. नागीण, सर्पीण. ५. अध्यय १४ भोक ३४-३७ पहा. ६. शिवासारिखा स्वभाव व्यांचा. ७. 'प्रिय पांचजन्य जीत प्रिय न इतर त्या भुजेसि कंबुं कसा, । शिंडकारिला सतीने सिंहीने दुष्टबुद्धि जंबुकसा.' ॥ असाही एक पाठ आहे, आणि अर्थगैरवानें ग्रंथांतील आरोपेक्षां यांत रस विशेष आहेसा दिसतो. 'सतीने शिंडकारिला' या साध्या भाषणापेक्षां 'सतीने कसा शिंडकारिला' यांत गौरव विशेष; परंतु हें ड्याचे लाचे अभिहीनप्रमाणे आहे. ८. पांचजन्य=लक्ष्मीपतीचा शंख, विष्णुशंख. [प्रथेक देवाच्या अथवा वीराच्या शंखासून कृष्णास हा शंख मिळाला या-वरून या शंखांने हें नांव पडले आहे. हा शंख पंचजनाच्या उदरांत सांपडला—अशी कथा आहे. कियेक मंथकार हा शंख सदर्हू दैत्याच्या अस्थीपासून निर्माण केला होता असे म्हणतात. कसेही असो, या दैत्याची कथा अशी आहे की, हा समुद्राच्या तळाशी राहत असे, व एकदां भगवान् श्री-कृष्ण हे आपल्या संदीपनि नामक गुहाबळ शास्त्रादिकांचा अभ्यास करित असतां त्या गुरुचा मुलगा प्रभासतीर्थात खान करितां कुडाला, तो या दैत्यांने पाण्याच्या तळाशी नेल. हें कृष्णास कल्पत्वारोबर तो पाण्यात उडी टाकून बुडी मारून तळाशी गेला, आणि त्या ठिकाणी पंचजन दैत्याचा वध करून साच्या उदरांतून हा शंख काढिला, आणि गुरुचा पुत्र गुरुस जिंवत आणून दिला." (सरलर्थोधिनी गीता-धंक २ पृष्ठ ३१.)] ९. ड्या भुजेला. १०. त्या पांचजन्य नामक शंखाहून अन्य शंख (कंबु). ११. त्या विष्णुभुजेला. १२. शंखाच्या बांगड्या करण्याचा प्रचार वराच दिसतो. "शंख कापून साच्या बांगड्या करून सांजवर लालेची व सोनेरी व-साँची नक्षी करून वंगाल्यांतील सर्व जातीच्या वायका पूर्वी घालीत असत. अलीकडे सुधारणेचे प्रकाशामुऱ्ये कल्पत्वाकडे ही चाल बद पडली आहे; परंतु खेड्यांपाच्यातून पुऱ्यकळ वायकांच्या शातांत त्या बांगड्या हट्टीस पडतात. असल्या बांगड्या हातांत घालाच्या असे शाळ आहे, अशी वंगाल्याचा लोकांची समजूत होती. अजूनही लग्नाच्या वेळी मुलीचा वाप तिला शंखाच्या बांगड्यांचा आहेर करतो. डाका शहरीं मढमांच्या उपयोगी पडण्यासारख्या शंखाच्या बांगड्या अलीकडे तयार होऊन लागल्या आहेत. सिलहेट या गंवंवेही त्या बांगड्या आयला विकत मिळतात. वंगाल्यांतील पूऱ्यकडील प्रांतांत अजूनही सर्व जातीच्या हिंदू सवाशिणी शंखाच्या बांगड्या घालितात." (देशी हुनर—पृष्ठ ६३.) १३. हा उपमालंकार बाणावा. १४. कोद्यासारिखा.

‘बंधु भजो, पति न भुलो, महणउनि, नसतां परस्व सामान्य, ।

ती ला कार्यासि करी जरि न करावें, पैर स्वसा मान्य. ॥ १२

‘ती तीसं म्हणे, ‘कीचकसदना जाऊन आण गे ! हैला.’ ।

घाडी बळे वृक्काच्या घालुनि हैरिणीस अंगं गेहैला. ॥ १३

१. बंधु (कीचक) हा सैरध्रीला भजो (तिची प्राप्ती करून घेवो.) पति न भुलो (विराट राजा हा तिला भुलू नये; तिच्या ठिकांगी आसक्त होऊन नये, तसें शाल्यास आपल्यावरून लाचें मन उडेल) महण-उनि (असा विचार करून) सामान्य (साधारण) परस्व (परद्रव्य). ली हा एक मनुष्याच्या द्रव्याचा भाग आहे या समजूतीस अनुसरून येथे खाली ऐवडी ‘द्रव्य’ लिहिले आहे) नसतां, ती (सुदेष्णा) स्वसा (कीचकभगिनी) ला कार्यासि (कीचकगृहीं जाऊन मद्य घेऊन ये अशी आशा सुदेष्णेने सैरध्रीला केली व तसें करून कीचकाला सैरध्रीचा समागम घडवून आणण्याची संधि दिली हैं कावे) जरि न करावे (वाईट महून) पर मान्य करी. सैरध्रीने जेव्हां कीचकास अगदीं शिंडकारून टाकिले, तेव्हां लाने ‘कसेही करून ही मला प्राप्त होईल असे कर’ अशी आपल्या वहिणीची विनवणी केली. तेव्हां सरते-शेवटी ला स्वरूपसंपन्न सैरध्रीला आपला नवरा विराटराजा भुलू नये व कीचकास ती मिळाली असतां तसें होयाची विलकुल भीति उरणार नाही असा विचार करून, तसेच पांचा गंधर्वांची ती खी आहे हे जाणून (अध्याय १ गीत १५-१८) सुदेष्णेने कीचकाकडे सैरध्रीला मशभिष्णने पाठ-विण्याचें काम पकरले. परस्व सामान्य नसतां (परस्वी सामान्य ली नव्हे असे असता) [जें कार्य] जरि (मान्य) न करावै [तरि] पर (पण) स्वसा (बहीण) ला कार्यासि (बंधु भजो, पति न भुलो, महणउनि) मान्य करी—असा अन्यथा लावावा. जरी अकार्य होतें तरी बंधूची मर्जी रहावी आणि सैरध्रीच्या लावण्याला भुलून पति मोहांत पढण्याचा प्रसंग येऊ नये, महून सुदेष्णेने ते केले—असा भावार्थ. २. दुसऱ्याचें धन (स्व). ३. परंतु. ४. वहिण. (सुदेष्णा.) ५. ती=सुदेष्णा. ६. द्रौपदीला. [कीचकानें आपल्या घरीं उत्तम सुरा आणि अन्न तयार करावें आणि तें अणण्या-साठीं सुदेष्णेने द्रौपदीस कीचकगृहीं पाठवावें आणि ती आली असतां कीचकाने एकांतीं तिची मनधरणी करून तिल वश करावे, असा वहीणभावांचा सकेत झाला होता, लास अनुसरून हैं सुदेष्णांचे भाषण आहे. अध्याय १५ श्लोक ५-१० पदा.] ७. मध्य. ८. लांडग्याच्या. ९. हा रुपकलंकार जाणावा. येथे वृक्कगोह हैं कीचकगृह आणि द्रौपदी ही हरिणी असें समजावें. अथवा दोन्ही वाक्यांमध्ये उपमानेप्रेयभावाची कल्पना करून, व कीचकाच्या घरीं घाडणे हैं लांडग्याच्या घरीं घाडण्यासारखें समजूत ‘निदर्शना’ अलंकार समजावा. परस्यरसदश असे ने दोन उप-मानोपरेय वाक्यांमध्ये सांचे ऐक्य (अभेद) वर्णिले असतां निदर्शना अलंकार होतो. ‘मूर्खास उप-देश करणे हैं पालभ्या घागरीवर पाणी घालणे होय’ या उदाहरणांत ‘मूर्खास उपदेश करणे’ या उप-प्रेय वाक्यांचे व ‘पालभ्या घागरीवर पाणी घालणे’ या उपमान वाक्यांचे ऐक्य वर्णिले आहे, या वा-क्यांचे वर ऐक्याचा (अभेदाचा) आरोप केला आहे. याचे दुसरें उदाहरण:—‘लद्रब्रतस्कराला केला मी वोध फार, आरडलों, । अंधभिसितवविरीं तें दीपहवनगीत, कीं वर्नी रडलों॥’ [मंत्ररामायण—युद्धकांड-गीति १०] या पद्यांत ‘अंधास दीप दाखविणे,’ ‘भस्मांत होम करणे,’ ‘वहिण्यास गाणे

कृष्ण म्हणे, 'न जाइन, जेवि यूगी शुकविळा, विटेगारा, ।
साधुगृहा घाड, पैरमतसा तेलथशिळा विटा गोरा. ॥ १४
उचित शुचि तरिच त्रैवपु शृंतविष्ण म्हणोनि देवि ! टेळाळवें, ।
म्हणति विट विटाळावें, परि वेद म्हणों न दे विटाळावें.' ॥ १५
विनवी ऐसे बहु, परि तीस सुदेष्णा म्हणे तरी 'जाँच.' ।
फारचि बरी निरंयेगति पैरेवशता शैतेगुणे करी जौच. ॥ १६
'ती आपणा म्हणे, 'हे द्वौपदि ! तुजवरि हरीच विटला, गे ! ।
चुकलीस तुंचि, नसतां पदरी अ॒धि, पाठिला न विट लागे.' ॥ १७
ज्या श्रीकृष्णसखीते योग्य नमाया सुरासुर सर्तीते, ।
प्रेपी आणाया ती राजी मानुनि सुरा सुरस तीते. ॥ १८
जाता पैरंर्थही बहु तापाते पावली सुरामा ती, ।

ऐकविळे,' आणि 'अरण्यांत रडणे' या बाब्यार्थाचे परस्पर ऐक्य वर्णिले आहे. याचे लक्षण:—'वा-
क्यार्थयोः सटश्चयोरैक्यारोपो निदर्शना' [कुबल्यानंद], 'संभवन्वस्तुलंबेऽसंभवन्वापि कुत्रचित् ।
यत्र विवात्तुविवर्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥' [साहिलदर्पण—दशम परिच्छेद ६९९ कारिका].
१०. शापथ. [आज्ञा=आण.] ११. गृहास.

१. पूर्वीर्धीतील अलंकार 'उपमा,' यात 'जेवि' शब्द आहे तो उपमादर्शक होय. २. जारगृहास.
३. अतिशयित तापलेल्या. ४. त्या सुजन गृहास जाणाऱ्या पथांतील (मार्गांतील) शिळा (पभर).
५. शीतल, धंड. ६. पवित्र. ७. मनुष्याचे शरीर. त्रैवपु (लीपुरुषदेह) शुचि (पवित्र) तरिच
उचित (कागण्यास योग्य, किंश मनुष्य देह म्हणविष्ण्यास योग्य) म्हणोनि (म्हणून) देवि ! (हे महिली,
सुदेष्णो ! 'देवी कृताभिषेकायां' इत्यमरः. अभिषिक्तराजस्तीला देवी म्हणतात) व्रतविष्ण (पवित्रतेपासून
होणारे स्वलळ, येथे पातिव्रतविष्ण) टाळवें. बर देह हा पवित्र असला तरच तो मनुष्यदेह म्हण-
विष्ण्याच्या योग्यतेना समझावा, नाही तर तो पशुदेह; किंश तरच ज्ञगण्यापासून कायदा नाही तर
मरण यावे. विट (आर) विटाळावें (त्रैवपु) म्हणति, परि वेद विटाळावें म्हणों न दे (परंतु आला वे-
दाची संपती नाही. नरदेहाला दोष लागो असें वेद म्हणून देत नाही.) सारांश मानवी वपु बर शुचि
तरच त्रैवपू ठेळयास योग्य, म्हणून पातिव्रत्यास अलेले विष्ण, हे देवि ! सुदेष्णो ! टाळळें पाहिजे. विट
म्हणतात—मानवी वपु (त्रुशाल) विटाळावें, पण विटाळावें असें म्हणून देत नाहीं.) ८. पातिव्रतविष्ण.
९. दूर करावे. १०. 'ज्ञाच' यात 'च' हे अव्यय आम्रहार्थी जाणावे. ११. नरकवास, नरकगति.
१२. परस्पारीनपणा. १३. शंभर पटीने ड्यास्त. हे गीलर्ख उत्तम मुभाषित होय. १४. जाचणूक.
१५. द्वौपदी. [अध्याय १६ धोक १८ पहा.] १६. पातक. त्रुश्या पदरीं पाप नसते, तर हा विट
(आर—कीचक) त्रुश्या पाठीस न लागता, पण त्रुश्या पदरीं पाप आहे म्हणून हा त्रुश्या पाठीस
लागतो—असा भावार्थ. १७. देव आणि दैत्य. १८. घाडी. १९. ती सुप्रसिद्ध राणी सुदेष्णा.
२०. दुसऱ्याकरतां जात असतां देलील. २१. उत्तम बी (रामा)=द्वौपदी.

न कीरील कां पिखाची दुर्गतिची माउली सुैरा मैती ? ॥	१९
या संकटीं सतीने दीवांचा बंधु कृष्ण आठविला, ।	
या सैवितूर्मंडलस्थं राक्षस रूक्षार्थं गुप्त पाठविला. ॥	६०
कीचक विलोकुनि भृणे त्रिजगदुरुषिष्युच्याहि आलीस, ।	
‘रभौचि सुंदंति ! तूं या नैलकूबरमंदिरासि आलीस. ॥	६१
‘सर्वस्व अर्पितों तुज देवि ! करीं पूर्ण काम, हो दैरा, ।	
विकत मिळतां स्मितैसुधालेशे घेशी न कां ‘महोदारा?’ ॥	६२
इत्यादि नीच कीचक दुष्कर्माची धरूनि आस वदे. ।	
कृष्णा ‘वैदे, ‘सुदेष्णोकरितां पात्रीं भरूनि औंसव दे.’ ॥	६३
तो कर धरूनि खल भैंणे, ‘दासी आहेत फार अन्या थीं, ।	
बैसा शयनीं, रैंझी करिते, करवूनि दास्य, अन्याया.’ ॥	६४
कर आसुडितांचि पडे धडडड वैत्याजवें जैसा विटैपी, ।	
कैचे तेज बल तशा दुर्वृत्ती ? जो सुैरारसा विटै॒॒पी. ॥	६५

१. पिणाराची. २. अबोगतीची, नरकगतीची जननी (सुरा). हे गीलर्ह उत्तम सुभाषित होय.
 ३. मद्य. ४. हा प्रभालंकार डाणावा. परार्थ मद्य आणणारी झर दुःख पावते, तर मध्य पिणाराची माती होणार नाही काय? खचित माती होईल—हें उत्तर. ५. सूर्यमंडळीं राहणाऱ्या भगवान् कृष्णाने. [द्रौपदीने मद्य आणण्यासाठीं निषण्याच्या समयीं सूर्याची आराधना केली, तेव्हां तो प्रसन्न द्याला आणि याने द्रौपदीचा अभिश्राय जाणून तिच्या संरक्षणासाठीं एक राक्षस सदां तिच्या संनिध असणारा गुप्तपणे पाठविला—अशी कथा आहे. अध्याय १५ शोक १९-२०.] ‘नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हदये रवै ! मदृक्ता यत्र गायति तत्र तिष्ठामि नारद !’ याचा अर्थ:—मी वैकुण्ठांत राहत नाही, योग्यांच्या हदयात राहत नाही, सूर्योत राहत नाही, परंतु माझे भक्त वेयें मला गातात तेयें मी उभा असतों. या बचनावरून भगवान् श्रीकृष्ण सूर्यमंडळाच्या मध्यभागीं असतो असा कांहीं अर्थ नाही, तर ज्येये याचे भक्त याला सप्रेमांत; करणाने गातात तेयें असतो असे होते. येये सूर्याने रक्षक धारिला महान् ‘सवितूर्मंडलस्थ’ असे पद योजिले आहे. ६. रक्षणार्थ, ७. तीन लोकांचा गुरु (पिता) स्वामी ओ विष्णु (कृष्ण) याच्या. ८. सतीस. ९. रंगा—ही कुरेपुत्र नलकूवर याची आवडती ली. [मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति—१५६-१६२.] १०. सुंदर द्वितीचीती. ११. कुरेपुत्र. १२. सकल संपत्ति. १३. ली. १४. मंदहास्यकुली अमृताच्या कहान असेये. १५. महा उदार अशा या कीचक महाराजांस स्मितैसुधालेश देऊन विकत मिळत असतांही कां न वेशी ? १६. अध्याय १६ शोक ४ पहा. १७. मद्यविशेष. १८. अध्याय १६ शोक ५ पहा. १९. या कीचकासाठी. २०. सुदेष्णाराणी तुळ्याकून दास्य (सेवा) नरवून अन्याय करते, दास्य करण्यास योग्य अशा इतर दासी पुळकळ आहेत. २१. वाकटळीच्या तेगाने. ‘वाकासवे’ असाही पाठ आहे. २२. हा वृक्षांचाच दासला मूळांत आहे. (शोक ८.) २३. वृक्ष. २४. वाईटस्वभावाच्या ठारी. २५. मद्यरसाला. २६. नीबु पुरुष. (बार.) २७. सेवी, प्राशी.

'तंव ते उठोनि धाँडुनि पळतां कवळूनि नीच कैबरीतें, ।	
नैपतिसमक्षहि पाढी लत्ता हाणोनि कीचक बैरीतें, ॥	६६
तों तो रौक्षस पाढी मार्गे ढकळूनि कीचकालाही, ।	
ज्ञाणों गरुडे उडबुनि आपटिला मैत नीच कालाही, ॥	६७
पाहे विराटनिकटस्थित धर्म तंदंतिकस्थ भीमहि तें, ।	
न सतीस लात बाधे, जेवि पुऱ्यरण्यवासभी मैहितें, ॥	६८
आस्तिकशपथ अहिच्छें कीं 'हेरिचें आवरी बल खेलीन, ।	
धर्म तसें भीमाचें, तो म्हणतां 'भूखलीं खेल खेलीन.' ॥	६९

१. 'तवके' असाही पाठ आढळतो. तवके=लागलीच. २. केशपाशाने. ३. विराटासमक्ष. ४. सांवीतें. (धोक १० पहा.) ५. सूर्यसंनियोजित राक्षस. ६. हा उपेक्षालंकार जाणावा. ७. माजलेला. ८. काळा सर्प. ९. विराटराजाच्या समीप वसलेला (धर्मराज). १०. या धर्माच्या समीप वसलेला. ११. पुनः अरण्यवास होण्याची भीति. पुनररण्यवासभी=पुन्हा पांडवांना वनवास होईल ही भीति. जर द्रौपदीचा छल पांडवास (विशेषतः भीमास) सहन न होउन, ते प्रकट झाले तर पुन्हा तेरा वेष प्रतिज्ञेप्रमाणे लांना अरण्यवास भोगावा लागेल व खामुळे भारभूत दृष्टांचा संहार होण्याचें काम लंबांवर पडेल ही पृथ्वीला भीति पडली) महिते (पृथ्वीला) जेवि वापे (पीडा करी). पृथ्वीला पांडवांच्या (भावी) पुनररण्यवासाची भीति वाखूं लागली तशी ती लाय सतीला बाधली नाही, पृथ्वी फार भयभीत झाली, कां तर पांडव ओळखले गेल्यास लांस पुनः अरण्यवास व आपास अनाथव आपास होणार. सारांश, द्रौपदीला झालेल्या दुःखापेक्षां पृथ्वीला ज्यास्त पीडा झाली-हा भावार्थ. (पृथ्वीवर पाप फार झाले म्हणजे पृथ्वी गोरुप घेऊन विषूकडे भार कमी कर-विण्याकरितां जात असते अशी प्राचीन ग्रंथांत समजूत आहे.) १२. भूमीस. १३. आस्तिक=हा जरत्काह क्रषीचा कशयपकन्या मनसा (जरझौरी) हिच्यापासून झालेला पुत्र. हा सकल नागांचा भाचा (भागिनेय) होय. जनमेज्यराजाचा पिता परीक्षित् सर्पदंशाने मरण पावला म्हून रागाने उत्संकक्रमीच्या उत्तेजनास अनुसरून खाने सर्पसत्र आरंभिले. खांत अनेक सर्पाचा प्रवर्ही नाश होऊं लागला. तेहां नागांनीं आपला भाचा आस्तिकमुनि याची प्रार्थना करून खास सर्पसत्र समाप्त करविण्यासाठी जनमेज्याकडे पाठविले. खाने जनमेज्याच्या यज्ञमंडपांत येऊन खाची इतकी स्तुति केली कीं, तो आस्तिकाच्या मनोहर भावणाने मोहित झाला आणि खाच्या म्हणण्याप्रमाणे राजाने सर्पसत्र समाप्त केले. या योरोकरून सर्वे नागांस म्हणजे आस्तिकाच्या मातुलांस मोठा आनंद झाला. नागराज वासुकि प्रसन्न झाला. 'जो कोणी नाग आस्तिकनाम घेणारास दंश करील खाचें डोकें शतदा फुटेल' असा नागांनी वर दिला. 'माझे आख्यान जे श्रवण करतील त्या मनुष्यांस नागांपासून अल्प देखील भय नसावे' अशी श्रप्य आस्तिकाने सर्वे नागांस घातली व ती सर्वांस मान्य झाली. या श्रप्येच्या योगाने नागांचे बळ आकुंचित झाले-या कथेकडे येथे कविकटाई आहे. [मोरोपंत-आदिपर्व-अध्याय ४-७.] १४. सापाचें. १५. अशाचें. १६. लगाम. ['लगाम: स्थात् खलीनकम्' राजव्यवहारकोश १४४.] १७. भूमिरूप सलांत. १८. दुष्ट. (कीचक.) १९. खलांते=खलांत घालून वारिक करणे, वांटणे.

भीमांगुष्ठासि धरी स्थांगुष्ठे धर्मराज दण्डपून, ।	
नाहीं तरि तेव्हांचि इयेनैतसा मारिताचि शङ्कपून. ॥	७०
रोधी युधिष्ठिराज्ञावेळा भीमार्णवाचिया वेगा, ।	
नाहीं तरि जैगदंतक पूर तीया तेघवांचि यैवे, गा ! ॥	७१
कृष्णा रडत झेणे, 'या रायावरि धर्मनीति विटंताहे, ।	
कैसी उपेक्षिता, हो ! संभ्यस्त्रीकीर्तिहानि विटंता हे. ॥	७२
प्रेमे रक्षितिल सदा झेणुनि दिले मी जयासि मैत्तातें, ।	
ते गंधर्व उपेक्षिति मज कां ? कां मारिती न मैत्तातें ? ॥	७३
ईचि वपु तें योग्य नव्हे सेवाया योग्य ? कीचकमलातें, ।	
जे राज्हंससंमत तुंडवितसे कांक नीच कैमलातें. ॥	७४

१. अध्याय १६ शोक १७ पहा. २. ससाणासा. येथे 'तसा' हा उपमावाचक शब्द असुल 'शङ्कपून मारणे' हा उपमानोपमेयांचा साधारण धर्म आहे. ३. धर्मराजाची आज्ञा हीच समुद्रवेळा (मर्यादा, तीरभूमि). [वेळा स्थानीरनीरोः] इति विथः, 'वेळा काळे च सीमायामव्येः कूलवि-कारयोः । अश्विभरणे रोगे ईश्वरस्य च बोळने ॥' इति मेदिनी.] ४. भीमरूप सागराच्या. [हा रूपकालंकार नाणावा.] ५. झगद+अतक=झगताचा नाश करणारे. ६. या भीमसागराला. ७. आले असते. ८. अध्याय १६ शोक २०-३३ पहा. ९. या विराटराजावर. १०. विटणे=कंटाळा येणे, कंटाळणे, रुसणे, रुह द्याणे. ११. सभावित लीची अप्रतिष्ठा झीत आहे अश्ची (विटा). 'संभ्यश्रीकीर्तिहानि विटात' असाही कोठे पाठ आहे. हा पाठ स्वीकारल्यास 'झीत संभ्यव-नाची, संपत्तीची आणि कीर्तीची हानि आहे अश्ची विटात' असा अर्थ करावा. १२. झारकर्म, झारता (वलाक्कारा). १३. कर्मण प्रयोगात कर्मपद प्रथम किंवा द्वितीय पुरुषीं गशांत फारसे येत नाहीं, पण पद्याख्यक ग्रंथांत तर्दी उदाहरणे कर्दीं कर्दीं आढळतात. जसे प्रस्तुत गीतीत 'मी' ऐ प्रथम पुरुषीं कर्मपद आहे. या नियमाची अन्य उदाहरणे:—(१) धरिलासि मस्तलीने, म्यांही वरिलासि तूं मने मातें. । पापापासुनि रखां या माझ्या चालवून निमातें. ॥, (२) नाचनि तो सूत म्हणे कृष्णे! गूतांत तूं स्वयं धर्मै. । हारविलीस, सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्मै. ॥, (३) प्रभु तिस म्हणे खुवाच्या सोडविलीस (तूं) यशास. । जा, त्यजिलीस परकरगता व्याविष मला कशास. ॥, (४) परमेश्वा ! तूं मुनिनीं चिन्नीं पठरिक्षयार्थ धरिलास. ।, (५) प्रवुच्च म्हणे केलौं पूर्वीं ऐसाचि भी हरें काय. ।, (६) यातें प्रवुच्च म्हणे मायेसि तुम्ही दिला उघाय नसे. ।, १४. माझ्या पिलाने. १५. माजलेला लातें. १६. स्वच्छ, पवित्र. १७. कीचकरूप मळातें. १८. राज्हंसांचे आवडते. [राज्हंस—'राज्हंसास्तु ते चंचुचरणेहितैः सिताः' इत्यमरः. अथांचे चंचुचरण सित (शुभ्र) असतात यांना राज्हंस म्हणतात. यानांच 'कर्ज्हंस' असेही नांद आहे 'राज्हंसस्तु कादंने कलदंसे नृपेत्यम्' इति द्वैमः.] १९. हें गीत्यवै सुभाषितरूप आहे. या पशांत अपस्तुतप्रशंसा नामक अलंकार आहे, वैयं या गोटीचे वर्णन करावयाचे असते, तर गोटीचे

ज्या नीति सतीची बुधमान्या अत्युच्च पायरी, तीतें ।
दासीपरि पाहे हा, नुमजेचि विराटराय रीतीतें. ॥

७५

वर्णन न करतां, ज्या गोष्ठीचें दृढाहरण घ्यावयाचें असतें तिचेंच वर्णन केले असतें, म्हणजे जेथे प्रस्तुत गोष्ठीचे साक्षात् कथन न करतां तिचा प्रलय यावा म्हणून अप्रस्तुत गोष्ठीचे वर्णन असतें आणि या प्रकारे प्रस्तुत गोष्ठी गर्भितार्थीने दर्शविली असते तेथे अप्रस्तुतप्रशंसा नामक अलंकार होतो. यालाच अन्योक्ति असें म्हणतात. हा ‘पर्यायोक्ता’चा एक प्रकार आहे. यांत अप्रस्तुत (अप्राकरणिक) व्यवहाराचे वर्णन असून लाचे पर्यवसान प्रस्तुत (प्राकरणिक) विषयावर असतें. यांत अप्रस्तुत वृत्तांच्या वर्णनाने प्रस्तुत वृत्तांचे ज्ञान न्हवयाचे असतें म्हणून सांत सामान्यविशेषभावसंबंध किंवा कायंकारणभावसंबंध असतो. प्रकृत पदांत ‘राजांहंस’ अप्रस्तुत, ‘पांडव’ प्रस्तुत; ‘काक’ अप्रस्तुत, ‘कीचक’ प्रस्तुत; ‘कमल’ अप्रस्तुत, ‘द्रौपदी’ प्रस्तुत; अशी पदांची योडना समाकावी. या अलंकाराला इमर्जीत Allegory असे म्हणतात. याची उदाहरणे:—(१) शार्मिंदा यायातीस म्हणते, ‘द्वारीं मृगपतिहस्तातूनि अहो! वीरराय! दी मुक्ता, । ती सेविजेल इतरें सिहावांचोनि काय जी मुक्ता? ॥’ [आदिपर्व—अध्याय ११ गीति ८], (२) हे शार्मिंदेचे देवयानीस अनुलक्ष्यन भाषण आहे:—‘राजासुतेचे यश जे तुज येहल काय गे! दरिद्रे! तें, । पाहसि विकावया तुं के-शरमौल्ये कसें हरिद्रेते. ॥’ [आदिपर्व—अध्याय १० गीति १८], (३) ‘उच्च वाढला एरंड । तरी कां होइल इक्षुदंड ॥’, (४) ‘जरी गर्देभ वेगे धावे । तरी कां अशमोल पावे ॥,’ (५) ‘कुमुदिनी काय जाणे तो परिमल । भ्रमर सकळ मोगीतसे ॥,’ (६) ‘पाषाण जीवनी असतां कल्पवरी । पहातां अंतरी कोरडा तो ॥’ [तुकाराम], (७) ‘मधुपासि वहु प्रिय जो आत्मप्राणव्रद्धासम स्तवक, । सकलरसिक-प्रिया या न ढुकोनिहि पाहती समस्त बक. ॥’ [वनपर्व—अध्याय १२ गीति २८.], (८) ‘ती सु-मति म्हणे ‘ताता, न लज्जुनि पयोधिला नदी परते, । न पतंगचिनवृत्ति क्षणही रबी खल्लूनी दीप रते. ॥’ [वनपर्व—अध्याय १३ गीति २३.], (९) ‘शशमंडळीत कोल्हा म्हणतो, ‘मी सिंह.’ वल्गना करितो. । जोळवर न पाहिला गजमुक्ताफळकवळभक्षिता हरि तो. ॥’ [कर्णपर्व—अध्याय २७ गीति १२]. २०. कीचकरूप काक. २१. द्रौपदीरूप कमळातें.

१. ज्या (द्रौपदीला) सतीची (पतिवतेची) बुधमान्या नीति (कविसंमत अशी मूर्तिमती नीति च) [गणति अध्यादत-समजति] (तसेच) (सतीची) अत्युच्च पायरी (पतिव्रतासमुदायात घेण) [गणिति] तीतें हा विराटराय दासीपरि (दासीप्रमाणे) पाहे (समजे), रीतितें नुमजेचि (धर्मन्यायाने काम करण्याचे न जाणे, न समजे.) पतिव्रतांदंतं शेष व मूर्तिमती नीतिदेवता अशी दी द्रौपदी तिला विराट हा दासीप्रमाणे हलकी समजला व कीचकापासून तिचे रक्षण करण्याचे आएले काम विसरला—असा तार्यार्थ. [अथवा—ज्या सतीची नीति बुधमान्या (श्रेष्ठानसं-मत), [आणि] (ज्या सतीची) पायरी अत्युच्च (अत्युन्नत पदवी) तीतें हा विराटराय दासीपरि पाहे इ० असा अन्वय केला तर ‘गणति’ हे क्रियापद व व्या म्ह० द्रौपदीला असे ज्यास्त शब्द पदरचे घ्यावयास नकोत; अर्थ सरळच आहे. पहिल्याप्रमाणे अर्थ लावण्याच्या रीतीत व्याकरणाची थोडीशी ओढाताण होते परंतु अर्थ गौरवयुक्त व सुरेल होतो. न उमजे—न समजे, येथे ‘न’च्या अकारास परसर्व झोड्ल नुमजे असें रूप सिझ झाले आहे. जसें—नुचारू, नुषडी].

भूप म्हणे, 'मज तुमचें कैलिकारण न समजेचि तैकेशतें, ।	
नुमळनि मधुरहि वैदतां लागे गालीपरीस कैकेश तें.' ॥	७६
कंक म्हणे, 'सुज्जे ! ज्ञा, त्वां न अनाथासमान वरडावें, ।	
गे ! गांजितां पर स्वच्छीतें, न म्हणेल मानव 'रडावें.' ॥	७७
गंधर्व त्वत्पति कीं जरि ते सुसमर्थ देशैसमयज्ज, ।	
थोरां न अन्य मान्य श्रितरक्षणकीर्तिलेशसम यज्ज.' ॥	७८
तेथुनि राज्ञीपाशीं जाऊनि म्हणोनि 'तात ! अंब !' रडे, ।	
फोडी ? जैशी व्याघ्रविषुक्त कुँलभष्ट खेनु हंबरडे. ॥	७९
कळतां म्हैणे सुदेष्णा, 'नाहींच विचार कीचकीं अधर्मी, ।	
सखि ! उगि, जरि म्हणसिल, तरि कारेन तव सुखार्थ बंधुचा वध मी.'	
कृष्णा म्हैणे, 'वधावा भ्राता त्वां कां ? तुझा न अपराधी; ।	
पति गंधर्व न दुर्बल, माझी प्रार्थील किमपि न पैरौ ? धी.' ॥	८१
निजदुःखाहुनि केवळ कैनकनगासहि गणी लहान सती; ।	
तें द्वारकापुर तसें औंणी बहुधा मर्नी मैहानस ती. ॥	८२

१. अध्याय १६ श्लोक ३५ पदा. २. कलहकारण. [‘कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराभिः कलहे युगे’ इति मेदिनी, ‘कालिविभीतके शूरे विवादेऽस्युगे युधिः’ इति हैमः.] ३. शतशः कल्यनाहीं. ४. वदलें असतां. ५. कठोर, कडू. हैं गीलार्ध सुभाषितलय आहे. ६. सुदेष्णासदर्नी जा, येवें उभी राहू नको. [अध्याय १६ श्लोक ४०-४४ पदा.] ७. देशकाल जाणणारे. ८. इतर यज्ज मान्य नाहीं. ९. अश्रितांच्या रक्षणेकरुन बी कीर्ति प्राप्त होते तिच्या लेशासारिला. १०. ‘जैशी’ शब्द उपमावाचक आहे. ११. वाषापासून सुटलेलो. १२. कळपांरून दूर झालेली (चुकलेली). १३. अध्याय १६ श्लोक ५० पदा. १४. अध्याय १६ श्लोक ५१ पदा. १५. दुसऱ्यास. १६. तुळि. १७. मेषपर्वतासही. १८. द्वारका—कंसास मारून मथुरेमध्ये कृष्ण राहिला असतां कंसाचा सासारा जारासंध मगावंदेशाचा राजा, यांने अठरा वैकां मथुरेस वढा दिला; परंतु तो अर्धे झाला. तरी सुखानें राहण्याकरितां कृष्णाने द्वारकानामक नगरी गुजराथेच्या पश्चिमेस समुद्रामध्यें वसविली. पूर्वीचे द्वारका बेट समुद्रांत गुप झाले, व हळी जी द्वारका आहे ती या द्वारकेच्या बवळच दुसरें नेट आहे असे म्हणतात. [विविधज्ञानविस्तार—पु० ५ अ० ६.] १९. द्वारकावासी कृष्णाचें व मद्यानसवासी भीमाचें स्मरण तिनें केले, व भीमाकडे बावयास निघाली, कारण तो कीचकाचा समाचार घेईल अश्री निची पकी स्वात्री होती. येथे ‘द्वारकापुर’ आणि ‘महानस’ या शब्दांच्या लक्ष्यार्थाचे महण इट आहे. ‘द्वैपदीनें आपल्या वेतातर वेतलेल्या पर्तीस अयोक्तीने आपले दुःख निवेदन केले असतां व कंकाने तीस तसेच उपरोक्तीने आश्वासन दिले असतां पुढे सांगितल्या-प्रमाणे वृत्तां झाला.’ [निर्बंधमाला—अंक ३७ पृष्ठ २०.] २०. स्वयंपाकगृह,

आय निशीथीं साध्वी, दावी तिस तत्प्रभावि बाट तैर्हीं, ।
 चित्तांत म्हणे, ‘भीमा ! दैयिता ! दैयिता नसेन वाटत भी.’ ॥ ८३
 पाहूनि म्हणे, ‘भीमा ! आश्रय तुज काय हें मैहानस, है ! ।
 न यशोहानि सहा, गा ! सुझा ! संहकाय हेमैहान संहा.’ ॥ ८४
 सौश्रु गळी पुढुनि म्हणे, ‘मेलां किंवा तुम्हीं अहां सौसू ? ।
 होतें म्हणत वैयाली माझीच रिंपुक्षेयावहां सासू. ॥ ८५
 मी काय ? भैली निद्रा सुखदात्री ! काय हा मैहान सखा ! ।
 गमलें वपुचि यशोधिक, तरि अन्नचि धरूनि हें महानस खा. ॥ ८६
 निजलां काय मृतापरि ? व्हा जागे, सिंहसे उठा, राहो ।

१. अर्पराठी. [‘अर्धरात्रनिशीथी द्वी’ इत्यरः, ‘निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके.’]
 २. द्रौपदी. साध्वी—‘पति या नभिन्नरति मनोवागदेहसंयता । सा भर्तूलोकानामोति सहिं: सा-
 ध्वीनि चोच्यते ॥’ [मनुस्मृति—अध्याय ९ श्लोक २९]. याचा भावार्थ:—जी (ली) मनाने, वा-
 णीने व देहाने पतीच्या मर्डीविरुद्ध कांही कुल करित नाहीं ती मरणोन्नर भर्तूलोकांस जाते व
 तिला इहलोकी शिट लोक ‘साध्वी’ असें म्हणतात. ३. अंधकारांत. ४. पते प्रियकरा.
 ५. प्रिय आया. ६. पाकशाला. ७. हाय हाय. ८. शरीरसहित. ९. सुवर्णहानि. १०. सोसा.
 देहाहनिसहित धनहानि सुजां सहन करा, पण यशोहानि सोसूं नका. ११. रडत. १२. मिठी
 मारून. १३. जीवित. [स+असु=सहित+प्राण.] १४. माझीच सासू शत्रुक्षय करणाऱ्या अशा
 वीर पुरांस प्रसवली (व्याली) असें म्हणत होते. १५. शत्रूनाशकर्त्त्वास. १६. येथे ‘भली,’
 ‘सुखदात्री’ आणि ‘महान’ हे शब्द विपरीतलक्षणेने घोजिले आहेत, कारण ‘धातकी’, ‘दुःखदात्री,’
 आणि ‘उच्छ, भुट्र’ असा या शब्दाचा अर्थे प्रकृतस्थर्थी यथानुक्रम विविक्षित आहे. येथे विपरीत-
 लक्षणाद्वारा अथवा औपरोधिकरीसा द्रौपदी आपला गूढ अभिप्राय लो लक्ष्यार्थे तो सूचवीत आहे.
 या विपरीतलक्षणेची दुसरी उदाहरणे वनवर्ती दोन आहेत:—(१) वनपर्व—अध्याय ९ गीति
 ३७ येतों=जातों. काव्यसंग्रह, पृष्ठ १३२. (२) वनपर्व—अध्याय १३ गीति ४ येतों=जातों.
 काव्यसंग्रह, पृष्ठ २००. याशिवाय कुकु वाढों, तांदुळ वाढले, वांगड्या वाढल्या, इत्यादि उदाहरणे
 विपरीतलक्षणेचीच होत. [अर्थाचे वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ (५वन्यार्थ) असे तीन प्रकार
 साहित्यशास्त्रमंथांत सांगितले आहेत.] १७. सिंहासारखे. [सिंह=हिनस्ति (हिंसा करितो, मारतो)
 ; इति सिंह: । ‘हिंसि’ या धातूपासून वर्णविपर्यय होऊन ‘सिंह’ हा शब्द शाळा आहे. तसेच ‘हंस’,
 ‘गूटोड्या’ व ‘पुचेदर’ हे शब्द अनुक्रमे ‘वर्णगम’, वर्णविकृति’ व ‘वर्णनाश’ हीं होऊन
 सिद्ध झाले आहेत. हे सर्व शब्द संस्कृत व्याकरणमंथांत एकाच शोकांत गोंविले आहेत. तो श्लोक
 येणेप्रमाणे:—भवेद्वर्णगमाद्वंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूटोड्या वर्णविकृतेर्वर्णनाशायृषोदरम् ॥]

निद्रा, कीर्ति वरा, हो ! नैहीप्रद हा बाहु भृगुकुठारा हो ! ॥ ८७
 भीम गडबडोनि उठे अंकीच निवैस तीस दे जीर्णी, ।
 चिर्ती म्हणे, 'बहुदिसां आतळलों या सतीस देवा ! मी.' ॥ ८८
 'दधिते ! कां आलीस ? प्रेमदे ! हा अंद्रिं कां पदर जाये ! ? ।
 भ्यालीस ? 'भीरु ! भय कां ? भेटे, लालाचि, कांप दरै ज्या ये. ॥ ८९
 तूं काय भार ? भैमिनी ! उतरसि मांडिवलनि कां, वस ये, ।
 ज्ञाले काय ? वद सुदति ! सुमुखि ! सति ! रङ्ग नकोचि, थांब 'सेये' ॥ ९०
 देवी म्हणे, 'पुसतसां जाणुनिही खेद काय मातें, हो ! ।
 विनवा तुम्हीं तरि सुकृत जे 'बंधच्छेदका यमा तें हो. ॥ ९१

१. लड्डा देणारा. २. परशुरामाच्या परशूस. भृगु हें पद भृगु नामक व्यक्तिवाचक असून त्याचा उपयोग प्रस्तुत पद्यांत तत्कुलोत्पन्न पुरुष (परशुराम) या अर्थानें केला आहे; याप्रमाणेच 'रङ्ग' म्हणजे रघुकुलोत्पन्न पुरुष असा प्रयोग वारंवार आढळतो. ३. होयो. ४. मांडीवर. ['अङ्गः सरीप उत्सङ्गः निहे स्थानापराधयोः' इति केशवः.] ५. स्थान. ६. डाव्या. वामांकच खीचे वसण्याचे रथान होय. ७. भेटले, स्पैशले. ८. आवडली ली=दधिता. 'उढायां देवि दधिते पुमानाह प्रियां प्रति । अर्थेपुत्रं च जोवेश नाथ साप्याह वलभम् ॥' अशी सागरोक्ति आहे. [रंगनाथकृत टीकान्वित विक्रमेर्वशीयनाटक-पृष्ठ ५५-५६ पहा.] ९. प्रमदा=जिला प्रमद (हर्ष) असतो ती, उत्तम ली. 'प्रमदः संमदे मने लियामुत्तमयोधिति' इति मेदिनी. या गीतीत मोरोपंतांनी वर्णन मोठें बहारीचे केले आहे. याच्या पुढच्या दोन गीतीही मोर्या सुंदर आहेत. प्रत्येक विशेषण (दधिता, प्रमदा, भीरु १०) मोर्या खुशीनें योजिलें आहे. या गीतीच्या द्वितीयार्थाचा अर्थः—'भ्यालीस भीरु ! भय कां, भेटे लालाचि कांप दर ज्या ये.' ज्या (मला भीमाला; ही भीमोक्ति आहे) दर (इपत्, अल्प) कांप (कंप) ये लालाचि (स्या मलाच) भेटे (भेट). तुझें दुःख पाहून माझ्या आंगावर रोमांच उमे राहिले आहेत ला मला तूं भेट. 'लालाचि' असे म्हणण्याचे कारण पांढवांत द्रौपदीचा कळवळा विशेषतः भीमाला होता व हें समजूनच द्रौपदी लाकडे दुःख निवारण करून घेण्याकरितां आली होती व हें भीम जाणून होता. रंगभूमीवर हा देखावा व ला वेळची भीमाची व द्रौपदीची स्थित व लाचे अनुरुप अभिनय हे पाहून मनाला नितका आनंद व्यावयाचा तितका आनंद कर्वीने ला देखास्याचे शब्दचित्र काढून वाचकांना दिला आहे, असे म्हटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. या गीतीच्या चतुर्थ पादांत सुझां 'पर्यायोक्त' आहे. १०. भिन्नलेला. ११. भिन्ने ! हे भयशीले! ['भीहरार्ते त्रिलिंगः स्याद्वरयोधिति योविति' इति मेदिनी.] १२. अल्प, थोडा. १३. भामिनी=कोपना ली. ['कोपना सेव भामिनी' इत्यमरः 'भामू' (कोपे) या धातूपासून 'भामिनी'शब्द उत्पन्न झाला.] १४. ही भीमाची (गीति ८९-९०) प्रकटोक्ति आहे. १५. अध्याय १८-२० पहा. १६. पुण्य. १७. वें बंधच्छेदका यमा सुकृत [होतें] तें हो, तुम्ही विनवा—दुःखी व गांबलेस्या प्राप्यांस संसारवंशात्तून मुक्त करणे हें यमाचे सुकृत. तें तुम्ही (भीमाला उद्देशून द्रौपदी म्हणले) विनवा (प्रार्थना करा)=प्राप्त वश करून

पुसता, नसे सृष्टि महेषुनि, बहु उत्तम, सांगत्ये, बरे परिसा, ।
 पैरि साच निजाना, कीं लोहाची भीड काय जी ! पैरिसा १ ॥ ९२
 कृष्णसखी द्रुपदसुता धर्मखी सून पांडुराजाची, ।
 कविगण गणपति गाती कीर्ति सुंधासिधुपांडुरा ज्येची. ॥ ९३
 कवि जीस रीजसूयामाजि, व्यापुनि मही नैभा, गाती, ।
 ज्ञाली विराटसदनी सैरंध्री परम 'हीनभागा ती. ॥ ९४
 जी कुरुसभेत नेली द्यूतजिता किंकरी महेषुनि अरिनी, ।
 बहु घावरीच केली, जसि देउनि हाक 'हंस्तिनी 'हंरिनी; ॥ ९५

माझी शा श्रासातून सुटका करा महणजे तुम्हाला पुण्य लागेल. पण (कीचकाला माझन) मला वंच-
 मुक्त करण्याचे पुण्य जर तुमच्या नशिर्वी नसेल, तर ते (मलाच आपल्याकडे घेऊन गेल्याने
 आणि वधमुक्त केल्याने) यमाला तरी मिळो—असा कविद्वारार्थ समजावा. द्रौपदी शा वेळेस अ-
 निश्चय गाजलेला असन्यामुळे असे तिनें महणें केळ ख्यावानुरूप होय.

१. ऐका. २. परि (पण—माझे चन्नन एकण्यापेक्षा) साच निजाना (खरोखर निजाना बरे !)
 की (कारण) लोहाची भीड परिसा काय बी ! (परिसाला कायशी पडणार आहे ? तिलमात्र
 पडावयाची नाही). ३. हा पाद सुभाषितरूप आहे. ४. अमृतसागराप्रमाणे शुभ. ५. ज्या
 पांडुराजाची कीत इत्यादि. ६. राजसूययज्ञामध्ये. ७. आकाश व पृथ्वी यास व्यापून.
 ८. हतभाग्य. [गीति ९३-९४ याचे युगम आहे.] ९. द्यूतात डिकलेली. १०. दासी. ११. हं-
 तीण. [‘इन्त’अंत शब्दास ‘ई’ प्रस्य लागून लीलिंगी नामे होतात, जसे—हस्तिन्-हस्तिनी,
 करिन्-करिणी, दिन्दिनी, वेधधारिन्-वेधधारिणी. हस्तिन्-ज्याला हस्त (सोड) आहे
 तो हस्ती—हस्ती. ‘या शब्दावरून अपञ्चंश कसे चमत्कारिक होतात व भाषेतील शब्दसंभव
 कसा वाढत जातो हे चांगले लक्षात येण्यासारिले आहे, मूळ नक्षत्रवाचक शब्द ‘हस्त’ आहे.
 ‘अश्विनी,’ ‘मृग’ ही नवे जर्णी आकृतिसादृश्यवरून पडली आहेत लाप्रमाणेच ‘हस्त’ हे नाव-
 ही हाताच्या आकृतीवरून वरील नक्षत्रास मिळाले आहे. पण अश्वी मळ रिथित असता मराठीत
 प्रयोग पहा कसे दृष्टीस पडतात !—‘हस्ती गर्जायाला लागला,’ ‘कोसळेल हस्ती तर पाढील भिंती.’
 हा चमकार हैण्यास दोन तीन कारणे झाली आहेत. एक तर अगोदर ‘हस्त’ आणि ‘हस्ती’
 (हस्ती) हैवर्णसादृश्य. दुसरी गोष्ट ही की, मधे वीज जी बद्रीत पडली असते ती वरील नक्षत्र
 लागतांच पुन: गर्जायाला जाते. तेहा गर्जनाची कल्पना साहजिक रीतीने ‘हस्ती’वर बसतेच. ति-
 सरे असे की, हस्तीच्या दणक्याप्रमाणेच वरील नक्षत्राची गर्दी असते, हस्ती मोकळा सुटून झार घो-
 कळला तर गंडस्थलाच्या धडकार्नी जसे काहीं राहू दणेर नाही व सारा विवरंस करून टाकील,
 लाप्रमाणेच हस्ताच्या अमलातही धडाधड घेरे पडतहेत, वाच्याच्या सपाव्याने मोठमोठे वृक्ष उपल-
 ताहेत, विजाना कडकडाट चाळलाच आहे, मुसळासारसे घोघाटे चाळून चोहोकडे गळवंन होऊन
 गेले आहे, हा प्रकार चोहोकडे दृष्टीस पडतो. यासेरीजही ही एक कल्पना लोकांच्या मनांत विव-
 ळेली आहेच, कीं मेषाचा सामी लो इद्र खाचे हस्ती समुद्राचे पाणी सोडेनें शोषून घेऊन चोहोकडे

कीचक नीच कर तिचा धरि, परि हरिची सखी न अनुसरली, ।	
कर आसुडितो पँडतो खल, तेषुनि दूर ती सुतनु सरली. ॥	९६
खैल दुर्दशार्थ सोडित होताचि, लज्जनियां देंया, लुगड्या, ।	
स्मरतांचि भीड पडली जीची, दीनाचिया दयालु गैड्या. ॥	९७
पळतां पाठि सतीच्या लागे, वेणी धरूनि, दे हिसके, ।	
स्विकरामेहि शिवाया न रवि जिच्या कांतिसंपदेहि सके. ॥	९८
लत्ता हाणुनि मूर्छित केली सुकुमार मूर्ति भूपातें, ।	
अजि ! सोसले कसें पतिहृदया ? सोसो संसभ्य भूपा तें. ॥	९९
पंका बुद्धि करितसे सुयशाची बृद्धि, मृत्तिका कौची; ।	

साची वृष्टि करतात !’ (निबंधमाला—अंक ५३ पृष्ठ २३.) १२. सिंहानी. [‘हरि’ शब्दाचे अनेक अर्थ आहेतः—‘हरिर्थं द्राक्षवाताश्चशुक्रभेदक्यमाहिषु। कपी सिहे हरेऽजेऽश्री शके लोकांतरे पुमान् ।’ इति मेदिनी, अथवा ‘यमानिलेद्वचंद्रर्कविष्णीशसिंहाखुवाजिषु । शुक्राहिकपिभेदेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।’ इति [हर्षचरित—शंकरकृत टीका पृष्ठ १५० पहा].

१. पऱ्डतां=पऱ्डला तेज्हां. [‘तां’ प्रत्यय धावूस लागून झालेल्या वर्तमान कृदसानें जी वार्षये होतात ती पूर्ण करण्यासाठी कालवाचक क्रियाविशेषणे आणि क्षचित् संकेतवाचक अव्यये योजावीं लागतात; झासें, ‘स्मरतांचि (स्मरली तेज्हां—स्मरली न स्मरली तेज्हां) भीड पडली जीची दीनाचिया दयालु गज्या’ [गीति ९७], (२) ‘पळतां (पळाली तेज्हां) पाठि सतीच्या लागे’ [गीति ९८], (३) ‘तंव ते उठोनि धांवुनि पळतां (पळत होती तेज्हां) कवळूनि नीच कवरीते’ [गीति ६६], (४) ‘गे गांजितां (झर गांजीत असेल तर) पर स्वल्लीते न म्हणेल मानव रडावे’ [गीति ७७], (५) ‘कळतां (कळले तेज्हां) म्हणे सुदेणा’ [गीति ८०], (६) ‘उच्छिष्ट चारितां (झर चारिले तर) मज, मज करवीं धुववितांचि (झर धुवविले तर) चरणाते’ [गीति १०], (७) ‘श्रीरामाच्या हरितां (हरिली तेज्हां) तसेचे खल खराखुरा मेला’ [गीति १०५]. २. सुगात्री. [‘सती’ असा अन्य पाठ दोन जुनाट प्रतीत आहे.] ३. नीच कीचक. ४. लज्जनियां दया=निर्देयपणानें, कठोरणे. ‘दया लुगड्या,’ ‘दयालु गज्या’ हा पंतांचा आवडता यमक आहे. ५. कृष्णाला. येथे ‘कृष्णाल’ असें सरल वर्णन न करतां ‘दीनाचिया दयालु गज्या’ असें पर्यायानें वर्णन केले आहे म्हणून हैं सुरेख पर्यायोक्त झालें. ६. आपल्या किरणामार्नी. (कर=हस्त, किरण.) ७. लावण्यातिशयास. या पद्यांत ‘पर्यायोक्त’ अलंकार आहे. यांत द्रौपदीला ‘मोठी पतिव्रता’ असें सरळपणे न म्हणतां ‘जिच्या कांतिसंपदेहि रवि स्वकरामेहि शिवाया न सके’ असं पर्यायाने म्हटले आहे म्हणून हा ‘पर्यायोक्त’ अलंकार होय. या पद्याच्या उभयार्थात वर्णलेल्या आतांच्या व पूर्वीच्या स्थिरीतील वैष्णवाकडे दृष्टि पौचविल्यास यांत विषमालेकाराची थोडी छटा मारते असें वटेल. या ‘पर्यायोक्त’ अलंकाराचे लक्षण पुढें [गीति १७८] दिले आहे. ८. भूमीवर पाढून, भूमीवर पतनानें. ९. सभासदांसह भूपा (विराटदाळा) तें सोसो (सहन होवो.) १०. ही समग्र गीति मुमार्फितरूप आहे. ११. माती, नाश. १२. कच्ची (तुड्हि) सुयशाची मृत्तिका करिते—असा भाव.

हरिनीं धैशुति वरिली, कीं हंसानींच वृत्ति कौकाची. ॥	१००
तेजे तुम्हां असतें तरि, उरता हाणोनि न विटे लौतेला, ।	
ईहितायुला न पीतां ? तेजस्वी दीप न विटला तेला. ॥	१०१
देवी ! वांचाया ? हे खी, मातीसीच तुडविली, लाजो ।	
तेहि पती उद्धरिना अरिने व्यसनांत बुडविलीला ज्वो. ॥	१०२
हे खी नव्हे, 'प्रतिष्ठा तुमची, जरि ईस सोडितां पाँणी ।	

१. शानाचा स्वभाव, कुञ्चयाचा स्वभाव, कुञ्चयाचे वर्तन. २. कावळ्याची. ३. तेज=पराक्रम, प्रभाव. [‘तेजो दीपी प्रभावे च भ्यात्पराक्रमरेतसोः’ इति मेदिनी.] ४. जार (कीचक) लातेला हाणोनि (लाथ मास्तु) उरता न=डीवंत राहता न. ५. हा संभावन अलंकार जाणावा. [संभावन=‘संभावनं यदीयं स्यादिव्युहोऽन्यस्य सिद्धये’=असें झाले असतें तर असें होईल अद्वी सतकं कल्पना करणे यास संभावन असें म्हणतात; जसें-बर शोष वक्ता असता, तर तुड्या गुणाचे वर्णन झाले असतें; आत्यावाहिल मिळा असल्या तर तिला काका म्हटले असतें; मी जार ब्रह्मदेव असतें, तर कस्तूरिकामृगाच्या अंडांतून गंधगुण काढून खलाच्या जिव्हेमध्ये ठेविला असता.] ६. शत्रूच्या आयुष्यास, शत्रूच्या डीविताला. ‘अहितायुला न पीतां ? तेजस्वी दीप न विटला तेला.’ प्रथम अर्धात द्रौपदी भीमाला म्हणाऱ्ये, ‘जार तुमच्यांत पाणी असते तर तो नीच कीचक मला लात मारून जिवंत राहता काय ?’ (प्रभालंकार; उत्तर-न राहता) तसेच तुम्ही शत्रूच्या आयुष्याला न पितां ? खाल ठार न मारतां ? तेजस्वी दीप हा तेलाला न विटला=तेल पिण्याला जसा तेजस्वी दीप कीं त्रासत नाही खाप्रमाणे तुमच्यांत जार तेज असतें तर तुम्ही शत्रूच्ये आयुष्याली पैले तेल न पिते काय ? तेजस्वी दीप तेलास कीं विटत नाहीं; जसें दीपाला मिळेल तितके तेल हवे तसें तेजस्वी पुरुषाला शत्रु मिळतील तितके मारण्यास हवेत. यांत पांडवांना तेजस्वी दीप व अहितायुल तेल म्हटले आहे. ७. अन्वय—देवा ! हे मातीसीच (मातीप्रमाणे) तुडविली (तुडविलेली) खी वांचाया (जिवंत राहण्यास) लाजो, अरिने व्यसनांत बुडविलीला (बुडविलेल्या खीला) ज्वो पती उद्धरिना तो-हि वांचाया लाजो:—हे ईश्वरा ! कीचकांने लात मारून मातीप्रमाणे मला तुडविले लाअर्धी जगण्यांस काय जीव आहे ? मरणे वरें. तसेच आपल्या खीला शत्रूने संकटांत पाडलेले पाढून ज्वो नवरा तिची कीं न करितं खापासून सुटका करीत नाही तोही मेलेला पुरबला, पण वांचणे खाला श्रेयस्कर नाही. ८. मातीप्रमाणे तुडविलेली खी वांचण्यास लाजो. ९. मातीसारिलीच. १०. हा अपन्हुति नामक अलंकार होय. उपमेयावर उपमानाचा आरोप करण्यासाठीं उपमेयाच्या स्वरूपाचा (गुणाचा) अपलाप (अपन्हव) केला असतो तेथें अपन्हुति अलंकार होतो; उपमेयाच्या खाल्या स्वरूपाचा अपन्हव करून खाबवर उप-मानाचा (नवीन गुणाचा) आरोप करणे, म्हणजे उपमेय असल आणि उपमान सल असें स्थापणे यास अपन्हुति म्हणतात. प्रस्तुत गीतीत द्रौपदीच्या खीस्वरूपाचा अपलाप (अपन्हव) करून खाच्या ठारीं प्रतिष्ठागुणाच्या आरोप केला आहे, म्हणजे खी (उपमेय) असल आणि प्रतिष्ठा (उपमान) सल असें प्रतिपादन केले आहे. ही अपन्हुति अगदीं संस्कृत कविवर्याच्या तोडीची असून किंती तरी समयानुसूप आणि सुंदर आहे. हींत उपेक्षेची छटा मारीत असल्यामुळे तसे ही फारच सुरेख झाली

धर्मे चार्ये च असे बदले कां प्रथम जोडितां पौणी ! ॥ १०३
 निस्तेज मीही, दीपकवर्तिहरचि त्ते खरासु, रौमेला ।
 श्रीरामास्या हरिता त्तेजे खेल खरासुरा मेला ॥ १०४
 मज मरण सुसह, परि हें^{१०५} दुःसह बहु, धीतया ! न 'रौमेला ।
 रक्षी वैरुनि जो जन म्हणती बहुधा तया नरा मेला.' ॥ १०६
 दावी रडोनि शाले जे ^{१०७}गंध उगाळितां स्वहात किणी ।
 भीम म्हणे, ^{१०८}'विधिलेखनि ! लेखनि नच वैर्चकलीस धातकिणी.' १०९

आहे. दुसरी उदाहरणे:—(१) हा चंद्रमा नव्हे, तर आकाशगेतील कमळच आहे; (२) ही शब्दवृष्टि नव्हे, तर असूतवृष्टिच होत आहे; (३) हे मुख नव्हे तर चंद्रच आहे. ११. पाणी सोडणे—टाकणे, याकू करणे, सौडून देणे. [कोणतेही दान यथासांग म्हावें व त्यावरील दालाची सलवनिवृत्ति व्हावी म्हणून पाणी सौडून त्या दालाची समाप्ति करतात, या आचारावरून पाणी सोडणे म्हणते सर्वस्वी त्याग करणे असा अर्थ निष्पत्त झाला.]

१. कन्यादानप्रसंगी कन्येचा पिता (दाता) वरास म्हणतो:—‘धर्मे चार्ये च कामे च नाति-चरितम्या ल्येयम्’=हे विष ! धर्म, अर्थ, व काम या तिन्ही पुण्यार्थाचे संपादन तू (या कन्येचा) सौडून करू नको. यावर हात झोडून वर म्हणतो:—‘नातिचराम्भिं=मी इला (या वृश्चल) सोडून (धर्मार्थकामसंपादन) करणार नाही. येथे या विश्वाकार्यातील प्रतिश्वाविधीस उद्देश्य द्वैष. दीची उक्ति आहे. २. हात. पाणी जोडितां=पाणीप्रहण करतां. ३. मीहि निश्चेत, तो (कीचक) दीपकवर्तिहरचि खरासु. द्रौपदी म्हणते, ‘वरें तुमच्यांत तेज नाहीं तर माझ्यांत तारि पाहिजे होते ? तेही नाहीं; व तो कीचक हा दिव्याची वात हरण करणारा लहु उंदीर. द्रौपदी-ही निस्तेज (व्योत विश्वलेली) दीपकवर्ति व तो कीचक तिचे हरण करणारा लहु उंदीर. ४. दिव्याची वात नेणारा. ५. कीचक. ६. प्रत्यरुद्ध (दुष्ट) उंदीर. ७. रामा=की. ८. अरामायेच्या तेजाने. ९. रावण. १०. हे पराधीन जिणे दुःसह. ११. हे देवा. १२. अपल्या लीला. १३. स्वीकारून, अंगीकारून. १४. विराटराजास्या शरी द्रौपदीस चंद्रम उगाळण्याचे काम असे असें वर्णन आहे. (अध्याय २० शोक २३-२६.) १५. घेण पदलेले. [किण=क्षत, चिन्ह, वण, वदा. ‘किण’शब्दाला ‘इत्’ लागून किणिन् (किणी) असे विशेषण झाले. या प्रसायाने बहुत विशेषणे होतात. असे, इल-हली (नांगन्या वलराम), धन-धनी, इत्त-हस्ती, पक्ष-पक्षी. इन् प्रसाय अकारात नामास लागतो.] १६. हे ब्रह्मदेवाचे क्लेणी ! हे ‘केतन-धर्मारोपेक्षि’ (Personification) नामक अलंकाराचे उदाहरण आहे. येथे अचेतन पद्मार्थावर संचेतनाचा आरोप करून संचेतनाचा धर्म दाखविला असतो तेथे हा अलंकार होतो. येथे लेखनी अचेतन असून तिची किंवा संचेतन इनसपत्त भनुश्याप्रसारांने समजून तिची निशा केली आहे. याच अलंकारात ‘अनेकविद्याभूक्तत्व’ ग्रंथात ‘केतनशृणोक्ति’ असे नाव दिले आहे. हा अकंकार हृषीकेशी साहित्याकार्यातून येतका आहे, या अलंकाराचे अन्य उदाहरण:—‘कार्णि म्हणे पद-

नेंद्रे पुसोनि केवलुनि भीम सतीला मैणे, 'उगी, न रडे, ।
 अङ्गातवास नसता, तरि अरिचे तैचि मुराडितो नेरडे. ॥ १०७
 धर्माङ्गिते भ्यालों मी साच्चि ! न 'अंधनंदनगदेते, ।
 सुख गुरुवचोहुगचि वपु दे, न सुरसगंधनंदनग दे तें'. ॥ १०८
 एकांत वृत्यशालाशयनीं 'भेटे, असेचि कर, जींये ! ।
 येहील तसेच माह्या नृहरीच्या यश जसेचि कंरजा ये. ॥ १०९
 कौलाहि न 'भीतिस जी खी तूं भ्यालीस काय अल्या या ? ।
 कैल्याया सल्य, स्मिर्त कर, म्हण 'नृंयालयस्थतत्या या.' ॥ ११०
 कैल्पाग्निपुढे कूँपीं कूऱ्ये ! राहील काय ओलेंवा ? ।
 गैरुड म्हणतां प्रतिभटा ! वांचेल कसा म्हणोनि 'ओ' लैवा ?॥ १११

इकडे पाहन मजन न पत्रिकेतुकडे । चर्मापरि लिहिने कीं वपुचे मजननपत्रिके ! तुकडे ॥' [दो-
 गणवं—अध्याय ३ गीत १३१ पहा]. १७. लिहितांना. १८. भ्यालीस.

१. अध्याय २१ श्वे ४९-५१ पहा. २. द्रौपदीचे सांखनार्थ ही भीमोक्ति आहे. (अध्याय २३ पहा.) ३. 'अङ्गातवास नसता'=ङातवास असता येथे दोन प्रकार असून खांचा लोप झाला आहे. ['संभाष्यनिषेधनिर्वत्ते द्वौ प्रतिषेधौ'] इति वामनः (शिशुपालवध—सर्ग ४ श्वे ५१ टीका), 'स्मृतिनिष्ठयसिद्धार्थेषु नक्षद्वयप्रयोगः सिद्धः' इति अधिकारसूत्रम् (मेघदत्त—उत्तरभाग श्वे ४४ टीका)]. ४. हे 'संभावन' नामक अलंकाराचे उदाहरण समजावें. ५. अंध+नंदन+गदेते=अंधद्वा भृतराष्ट्र+पुत्र दुर्योधन+गदारूप आयुधार्ते=दुर्योधनाच्या गदेते. ६. गुरुवचन पाळणारे. ७. उत्तम रस व गंध यांनी युक्त अशा नंदन नामक इंद्रोद्यानांतील ग (गोत). ग=गीत. [गृं गीतं
 गा च गाया स्यात्] इति एकाक्षरकोषः:) ८. हे गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. ९. कीचक भेटे—असा भावार्थ. १०. हे भार्ये ! ['पतिर्दीयां प्रविशति गमो भूलेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जायाया भवति यदस्या जायते पुनः ॥' इति श्रुतिः.] ११. माह्या करजा यश येहील—असा अन्वय. १२. नरवांस. १३. 'कालाहि न भीतिस ती, लीश्वरि ! भ्यालीस' असा अन्य पाठ आहे. १४. भीतिस=भ्याली असतीस. अन्वय—जी तूं खी कालाहि न भीतिस (प्रसक्ष कालाला देखील भ्याली नसतीस) ती (तूं) या अल्य (कुद्रा) भ्यालीस काय ? १५. आपला संकेन-शिचार कीचकास सल्य वाटावा यास्तव. १६. मंदहास्य. [स्मित=ईश्वद्विकसितैर्गदैः कटाक्षैः सौष्ठ-वान्मितैः । अलक्षितं द्विजद्वारे सूनमानां स्मितं भवेत् ॥' इति चारित्रवधेनः रघुवंश—सर्ग ९ श्वे ३७ टीका.] १७. नाटकशाळेतील पलंगी (शयनी). १८. प्रलयकाळच्या अग्नीपुढे. १९. विहीरीत. २०. ओलावा राहणार नाही—असा काकर्य जाणावा. २१. हे गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. प्रतिभटा गहुड म्हणतां लावा जो म्हणुनि कसा वांचेल ? असा या अर्धाचा अन्वय. गहुडनें प्रतिपक्ष्याला आम्हान केले असतां (हे प्रतिभटा असें म्हणतां) लावापक्षी लाला उत्तर देऊन (जो म्हणून) सामना करील तर तो जिबंत राहील काय ? अर्थात् राहणार नाही. गहुड 'अरे प्रतिभटा !' अशी हांक

उत्साहभरें हृदयीं पैर्वीं पाशोधिसाचि बाढत मी, ।	
पैर्वीच नृत्यशालाशयनीं जाउनि बसेन गैढतमीं. ॥	११२
मुल्लमुल रडों नको सति! सीतेसहि सोडिले न भोगानें, ।	
तेजै असोनिहि वरिले कौलकृताभ्युदयल्य नैमोगानें. ॥	११३
हरिभक्तच्छल करिता तत्काल उलेल कां न 'नीचोर? ।	
निश्चय संदून करितां, निजमार्ग भुलेल कौननीं 'चोर.' ॥	११४
करवुनि खलबधनिश्चय तेशुनि गेली सती स्वशयनातें, ।	
कंठी क्षैपा स्मरोनि प्राणसख्या ^१ 'पुँडीकनयनातें. ॥	११५
गांठी तिला पुन्हा तो खेल, जिवि ^२ 'पैतंग 'दीपकलिकेला, ।	
प्रार्थुनि म्हणे, 'सुमुखि! मज भज, तुजसीं म्यां चुकोन ^३ 'कैळि केला. ११६	
सुंदरि! विराट राजा नांवाचा जाण, साच मैत्यप हा, ।	
^४ 'शृंगाररसतरंगिणि! तळमळतो संगमार्थ मैत्य पहा. ॥	११७
जरि हा विराट राजा, तरि कांहीं कौल कां न वदला, गे! ? ।	
वृद्धकलत्र युव्या मज हें तेवि पहावयासि पैर्दे लैंगे.' ॥	११८

मारील तर; [किंवा] 'तुश्या वरोवर युद्ध करण्यास हा गस्त आला आहे' असें कोणी म्हणेल तर, 'ओलावा न राहणे' हें 'न बांचणे' यासारवे पूर्वीत समजावे, पूर्वीत 'अतिशयोक्ति' अलंकार मानावा. उत्तरार्थात 'दृष्टांत' अलंकार समजावा. 'कल्याणीने' भीम निर्गीर्ण केलेला मानून 'ओलाव्याने' जिंकत राहणें निर्गीर्ण केलेले समजावे. २२. हे शब्दो. २३. लावपक्षी.

१. तिथिविशेषीं. [अमावास्या व पूर्णिमा द्वा पूर्णिमा कीली समुद्रास मोठी भरती येते, या गोष्टीकरे कविकटाक्ष आहे.] २. सागरासारिखा. ['सा' हें 'असा' याचे संक्षिप्त रूप आहे—ब्राह्मणसा=ब्राह्मण असा=ब्राह्मणासारखा.] ३. निविड (गाढ) अंथकारांत (तमी). ४. सुखदुःखायनुभवानें, दुःखावानें. ५. पराक्रम. हें गीर्वाचे सुभाषितरूप आहे. ६. कालाच्चा प्रभावानें प्राप्त शालेले उदय अस्त. ७. गगनचर सूर्यावे. ८. विदीर्ण होइल, फुटेल. ९. नीचांचं उर. १०. सावऱ्यां द्रव्य. ११. अरण्यांत. १२. रात्र. १३. कमलनयन (श्रीकृष्णाते). १४. दुष्ट कीचक. १५. हा उपमालंकार जाणावा. १६. शलम, टोळ. ['पतंगः शलमे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्यो' इति विश्वः.] १७. दिव्याच्या व्योतीला. १८. कलह. १९. मस्यदेशाचा स्वामी. २०. हे शृंगाररसाची नदी. २१. क्या वेळेस राजसंभेत विराटासमक्ष कीचकाने द्रौपदीस लक्ष्मप्रह्लाद केला, लावेळी. २२. बृद्धाची ली. ['कलज्ञ' (विवाहित ली) हा शब्द संस्कृतात नपुसकाळिणी आहे.] २३. तरुणास. २४. यज्ञपद. २५. ['लाग' हा धातु आवश्यकताबोधक असून याचे कर्तृपद बहुधा चतुर्थत असते, बसेः—'मजा पहावयासि पद लागे', 'साची करणे लागे मजा प्रतिका ती'.]

लासि खरें भासेसे प्रियशिकित संस्थित स्वयं शैदली; ।
 परि कांणली सतीची तद्ध जैसी 'मंदमारुते कैदली. ॥ ११९
 खल पाय धरूं पाहे; सुमति म्हणे, 'कैसया नृति, सेरा हो! ।
 'पंरि पात्र निजैरहस्या भ्राता वीं दास या न तिसरा 'हो.' ॥ १२०
 'तें बाटे ला हौलिपानानादिपातकायना सत्य,
 मग मनि म्हणे, 'पिल्हाचा पाहंतसे हात काय नीसत्य'. ॥ १२१
 केल्या संकेतातें ती निजैरमणासि सूचवी रमणी, ।
 विटैटैष्टि ते कलशी भैवी स्वनखातं सैच 'वीरमणी. ॥ १२२
 ला शून्यनृत्यशालाशयनीं सैंजेचि गुप्त भीम निजे, ।
 जीगति ते स्वैंकारे सुंजगांच्या निय देति 'भी मनि जे. ॥ १२३

१. प्रियाने (भीमाने) शिकविलें. २. अध्याय २२ शोक १६-१७ पहा. ४. मद वायुच्या योगाने. ५. केळ. [‘कवळी वैबंयसां च रंभायां हरिणांतरे’ इति विषः.] ६. धरूं पाहे=धरूं इच्छी. ‘पाहणे’ याचा अर्थ ‘इच्छणे’ असा आहे. (गीति ४३ व ४८ यांत ‘भरूं पाहे’ आणि ‘मठबूं पाहे’ अशी पदे योजिली आहेत तेथेही हात अर्थ इष्ट आहे.) ७. ‘कासया’ हे रुप कवितेत मात्र ‘कशाला’ नहल कर्धी कर्धी येते. कासया=कशाला. ८. नमन, पायां पऱ्यां. ९. दूर अहा. १०. परंतु. ११. आपल्या या शुग विचाराला, आपल्या संकेताला. १२. अथवा. १३. होवो. १४. तें द्रौपदीभाषण. १५. हाला+पान+आदि+अतिपातक+अयना=मद्यपानादि अतिपातकाच्या स्थानात. (कीचकास.) १६. दिवस मोठा झाला असे वाटून कीचकाची शंका. [पिल्हाचा-जापाचा, सूचवीचा.] १७. हात पाहणे=हाताची नाडी पाहणे, प्रकृति कशी आहे हे आणणे. [सूर्य लवकर कां प्रावळत नाही, यावर कीचकाची कल्याना-वीं तो कदाचित् आजारी असून लाची प्रकृति नासल पाहत आहे म्हणून विलंब झाला असावा.] १८. नासल=अशिनीकुमार, आशिनेय, बडवा (अशिनी)-. खेळभारिणी सूर्यपनी संक्षेपा (लाई) हिला अधरूपधर सूर्योपासून झालेल्या दोन पुत्रांस अशिनी-कुमार असे म्हणतान. यांतील ड्येषाचे नाव नासल्य आणि कनिष्ठाचे दृश्य. हे देवांचे वैद्य होत, म्हणून यांस ‘द्वैषद्या’ अशी संक्षा आहे. हे सप्तविध देवांपर्यंकी होत. हे दोन भाऊ असल्यामुळे यांस नासल्यां, अशिनी, दस्ती, आशिनेयी, बाढवेयी असे साधारण नाव आहे. हे नकुलसहदेव यांचे जनक होत. १९. केल्या=केलेल्या. [‘केला’ लाप्रस्यांत रुपे यांचा बीरी भूतकाळाच्या ठिकाणी उपग्रेग होतो, तरी ती मूळची विशेषणे होत आणि याचा तसा उपयोग कवितेत प्रायः आढळतो. जसे—‘बरि उकिरकांत पडला, मळला, न हिरा तथापि सामान्य’; ‘निष्फल होती मेरें त्यजिलीं, आलीं हि जीविका शेते’ इत्यादि.] २०. आपल्या प्रियपतीला (भीमाला). २१. जारदृष्टि. २२. मानी. २३. सुई, कांदा. २४. उत्तम वीर. (भीम.) वीर=जो याचकांला, मित्रांला आणि अरिजनांला पराभुले होत नाही तो वीर होय. युद्धवीर, धर्मवीर आणि दानवीर असे वीरांचे तीन भेद माचीन मध्यकारांनी केले आहेत. [रघुंश टीका-सर्न ११ शोक २० हेमाद्रि.] हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २५. संध्याकाळी. [संध्या=संबंध.] २६. ‘जागति’ याचा कर्ता ‘ते’ (भीमसुळ) जाणावा. २७. आपल्या आकृतीने. २८. सापांच्या, जारांच्या. (भुजव=सर्प, जारा.) हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २९. भीति.

शाली शाल केवल कृष्णा पोशूनि अंधकारा ती, ।
 ज्ञाणो सुघशोर्ध तैमोगुण धाडी तेव अंधकाराती. ॥ १२४
 चिर्तीं भीम म्हणे, 'सुरवर वे म्हणजनि 'हा ! मुरापसदा !' ।
 घिक् घिक् छी छी म्हणबुनि घेइल लोकांत हा सुराप सदा.' ॥ १२५
 आला त्या साध्वीसीं इच्छुनि जो परम नीच कीमरण, ।
 प्राप्त न होईल कसें त्या मद्यमदांध कीचका मरण ? ॥ १२६
 पाहे शयनी निंजेला होता जो 'कांत 'कीर्तिवरटांचा ।
 बसत्या ऊऱ्याद्या दुर्जननागफणारूपकीर्तिवर टांचा. ॥ १२७

१. कृष्णवर्णा, (पक्षी) साक्षात् द्रौपदीच. २. हा उघेक्षालंकार ज्ञानाचा. येथे अंधकारावर (उपमेयावर) तो तमोगुणवाचाहे अशी उपमानाची संभावना केली आहे म्हणून हा उघेक्षालंकार होय. ३. तमो-
 गुण=हा गुण प्रमाद, मोह आणि अज्ञान यांचा बनक आहे. (भगवद्गीता-अध्याय १४ खोक १७.)
 ४. अंधक राक्षसाचा अराति शत्रु. (शिव.) ५. भीम चिर्तीं म्हणे, "सुरवर 'हा ! मुरापसदा !'" [अर्थे]
 म्हणजनि वे"—असा अन्यव. मुरापसदा=मुराधमा. मुरवर=इंद्र. येथे इंद्रकृत अहिल्याखर्षणाचा कथा-
 संदर्भ आहे. भीम मनांत म्हणते देवत्रेष इंद्राने सुद्धां परदारवर्षणाने मुराधम म्हणवून घेतले, मग
 मद्याची कीचक अतिशय फजीत पविलच पविल. या पश्याचा अर्थ पुढे लिहिल्याप्रमाणेही होण्या-
 सारखा असून तोच कदाचित् कवीचा अभिप्रेतार्थ असेल असे बाटें. 'सुरवर वे म्हणजनि हा मुरा-
 पसदा' हा मुरापसदा=हा+अमुरापसदा असा पदच्छेद येथे करावा लागतो तो 'निरकुंशाः कवयः'
 या न्यायाने क्षम्य समजावा. अमुरापसदाला (दुष्ट राक्षसालाही) 'हा म्हणजनि' दुष्ट राक्षसालाही
 स्वकृतीने हाय हाय म्हणविण्यास लाबून (हे कीचका !) 'मुरवर वे' मुर (देव) होण्याचा वर वे.
 (हे कीचका !) युद्धांत मरण आल्याने तुबसारण्या राक्षसाधमालाही स्वर्गीति मिळेल—असा भाव.
 ६. देवनीचा. ७. मद्यपी. ८. मदनयुङ. [पांचालीसिंगमाच्या आशेने कीचक नृत्यागरांत
 रात्रीं आला. अध्याय २२ खोक ३९-४०.] ९. निंजेला. १०. नवरा, पति. ११. कीर्तिरूप
 वरटा (हंसिणी)चा. [वरटा=वृणीते सेवते सर: वरटा=जी सरोवराचे सेवन करते ती=हंसी. हंसाची
 जी वरटा आणि सारसाची लक्ष्मणा असे अमरात आहे. 'हंसस्य योषिद्वरटा' इसमर: 'वरटा वर-
 टीहंसोस्तत्यतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः.] १२. (उत्तरार्ध.) ऊऱ्याच्या दुर्जननागफणारूप कीर्तिवर
 (दुर्जनाची नागफणारूप कीर्ति. येथे दुर्जनाला नागाची आणि दुर्जनकीर्तीला नागफणेची उपमा
 दिली आहे. अशी दुर्जनाची कीर्ति तशी नागाची फणा (फडा) असे समजावे. दुर्जनकीर्ति नागफणा
 असा समाप्त केला असता तर घोटाळा न होता, पण 'कीर्तिवरटाचा' हें वडक्षरी यमक साव्हके
 नसते.) टांचा बसल्या. ऊऱ्या (भीमाच्या) दुर्जनरूप नागाच्या कीर्तिरूप फणांवर अनेक प्रसंगी पूर्वी
 टांचा पडल्या होला. (अशा कृष्णाच्या कालिग्रसर्पाच्या फणवर.) ऊऱ्या भीमाने दुष्टांच्या कीर्तीला (झांचा
 वध करून) धक्का बसविला म्हणके लांचा वध करून आपले यश वाढविले त्या भीमाला इ० ("टांचा".
 शब्दाकरितां 'नागफणा' हा शब्द अतला.)

‘जो चांचपी तेयाच्या, मैयगपतिच्या जेवि केरू आंगातें, ।
करिती कैरकर, ज्ञाणो म्हणति जँडवरासि ‘मरसि का?’ र्गातें. ॥१२८
‘आलों तुज भेटाया घेडनि सर्वस्व हें उंपायन, हो ! ।
प्रमदे ! त्वप्रातीस्तव बहु केली विकल हा उपाय न हो. ॥ १२९
अैसता दीप तरि सुमुखि ! माळूनि मज शूर्तमदन रमतीस, ।
लटकी म्हणूनि हृदयामाजि न देतीस पद नैरैमतीस.’ ॥ १३०
हळच म्हणे भीम, ‘तुम्हीं सुम्हागुणनदनदीप, कौशाला ।
दीप? प्रकाशली कीं पावुनियां वैदेनदीपका शाला. ॥ १३१

१. जां—जेवां, जेवां. [कवितेत कर्बा कर्बी संबंधी क्रियाविशेषणानंतर येणाच्या तदनुसृत दर्शकक्रियानिशेषणाचा अभ्याहर असतो, या नियमाचे हें उदाहरण आहे. येथे ‘तो’-दर्शक क्रियाविशेषण अभ्याहत समजावें.] २. ला भीमाच्या. ३. तिहाच्या. हा उपमालंकार जाणावा. ४. कोल्हा. ५. करकर असा अनुकरणबोधक ध्वनि. ६. हा उघेक्षालंकार जाणावा. याचे लक्षण:—‘संभावनमथोप्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत्’ जेथे प्रकृत उपमेयावर हें उपमानच काय अशी कल्पना (संभावना) केली असते म्हणजे प्रकृतावर अप्रकृताच्या धर्माचा आरोप अनिक्षितपणे केलेला असतो तेथे हा उघेक्षालंकार होतो. याची योजना करण्यात ‘ज्ञाणो’ ‘ज्ञानं काय’ ‘बाटे’ ‘भासे’ ‘की’ ‘जेवि’ ‘ज्ञानो’ अशा शब्दांचा उपयोग करतात. या अलंकाराचे हेतुव्येक्षा, फलोप्रेक्षा इत्यादि अनेक भेद आहेत. वनपर्व—अभ्याय १२ गीति १०-१५ खांत सेतुवर बाहुन अतिक्ष असे अप्रकृत धर्माचे सहा आरोप केले आहेत म्हणून खांत उघेक्षालंकार शाला आहे. प्रस्तुत पद्यात ‘करकर करणे’ या प्रकृत (प्रस्तुत) क्रियेवर अप्रकृत (अप्रस्तुत) ‘मरसि का—असे म्हणणे’ या क्रियेचा आरोप (संभावना—कल्पना) अनिक्षितपणाने केला आहे. ७. मोर्या वजनदार कीचकास; (पक्षी) महामूर्लास. ८. पलंगाची लंकडे. ९. ही कीचकोक्कि आहे. [अभ्याय २२ भोक ४४०-४६.] १०. नजराणा. ११. केला—केलेला. १२. हे ‘संभावन’ नामक अलंकाराचे उदाहरण आहे. याचे लक्षण पूर्वी दिले आहे. येथे ‘असता दीप’ हें पूर्ववक्य संकेतदर्शक आहे, आणि ‘तरि सुमुखि ! मानुनि मज शूर्त मदन रमतीस’ हें उत्तरवाक्य अनुमान-दर्शक आहे. येथे संकेत खरा नाही म्हणून अनुमानही खरे नाही असा अर्थ जाणावा. १३. मनु-प्यत्वबुद्धीस. नरमतिस (नररुपी बुद्धीस, मी मनुष्य आहे देव नाही द्या बुद्धीला) लटकी म्हणूनि (खोटी समजून) हृदयामाजि (हृदयात, मनात) पद (जागा) न देतीस. तूं दिवा असता तर याच्या उजेळाने माझे मदनतुल्य सौंदर्य पाहून मी देव नाही मनुष्य आहे द्या बुद्धीला आपल्या हृदयात नागा न देतीस म्हणजे तूं मला देव मानले असतेस. माझ्याविषयीची तुझी नरमति लटकी म्हणून तीस आपल्या हृदयात पद न देतीस. १४. उक्तृष्टगुणनदीचे समुद्र. १५. कश्चाला. १६. कीं—अशाकरितां कीं, कांकीं, कारण. १७. मुखरुप दीपकास.

तुमचें लोकांत, अहो! कीचक! सामान्य काय हो! शीलः ।	
परि तू वैरटेसि कैरट नीच कसा मोन्यकाय होशीलः ॥	१३२
संगासि द्वेर्वशीच्या स्वप्रीं तरि कीय गा! ढैवा लाहे! ।	
सैरंध्री वीर्वद्घू या तुज नंरकाय गाढवाला हे. ॥	१३३
नारद म्हणे मिळविले यश निर्मुनि हेचि रत्नं मंत्रातें, ।	
वंदवें मंथां ^१ कीं तुडवावें त्वां धुळींत मत्ता! तें? ॥	१३४
धरितोसि जीविताशा तूं गैरेलप ^२ मंद नीच कीशाला! ।	
त्वैद्रक्तकर्दमें ही आतांचि भरेल कीचका! शाला. ॥	१३५
'भर्गिनी रडेल तुज अनुमोदुनि नरकालयासि पाठवुनी; ।	
दुर्मत्रीं सुखं पावे जी, हेमंतां जेवि पाठ डेनी'. ॥	१३६
ऐसे बोलुनियां भैतखलगल बैलेजलधि तो भला बुकली, ।	

१. स्वभाव. २. वरटा=हंसी. ३. कावडा. ४. मान्य शरीर झाक्याचे असा. ५. उर्वशी—नरनारायण मुर्नीच्या उहसमीपस्थ भागापासून (मांजांपासून) उघड झाली म्हणून या स्वेच्छेयेस 'उर्वशी' असे नांव इंद्राने ठेविले. हिची कथा पुराणांत वर्णिली आहे ती:—वदरिकाश्रमीं राहून तप करणाऱ्या नरनारायणांचे इंद्रास भय पडले. तेव्हां यांस विघ्न करण्यासाठी इंद्राने वसंत, काम आणि देवंगना यांस नित्याप्रमाणे पाठविले. इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणे अप्सरांनी या वृष्टीं भुलवून टाकण्याचा पुष्कल प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठलोष्टाप्रमाणे अगदीं निर्विकार होते. याप्रमाणे सा सर्वचे प्रयत्न निष्कळ झाले. तेथील खिळांचें लावण्य पाहून काम आणि अप्सरा यांस लाज वाटली. तेव्हां यांनों परत सर्वांस जाण्याचा बेत केला. हें जाणून नरनारायणांनी 'इंद्रासाठीं आश्रमांतील खिळांपैकीं एकीस घेऊ जा,' असे सुचविले. तेव्हां यांनी उहसमीपस्थ खी पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली, ती नरनारायणांनी आपल्या तपःप्रभावाने पूर्ण करून उर्वशीला यांजबरोबर पाठविले. (भागवत—स्कंध ११ अध्याय ४ पहा.) ६. असंभवशोतक प्रभ. येथे सपाक्षरात्मक यमक आहे. ७. दवा=हिंडा; कलावंतिणीचा सांजिंदा. दवा हा निदायंक शब्द सांजिंदा स लवतात. 'दवा' हा शब्द 'नामसुव्याचक्ष' गीति ८८ यांत आला आहे. ८. वीरपली, वीरभारी. ९. नरशरीरी गाढवाला. १०. द्रौपदी. ११. माझ्या पिलाने (ब्रह्मदेवाने). १२. माथां=मस्तकी. ['आ' हा सप्तमीचा प्रस्य आकारांत पुलिंगी नामास लागतो—माथां, गळां (गळ्यांत).] १३. 'की' याचे विकल्प, प्रभ, आधार, कारण, असे अर्थ आहेत. प्रसुतस्थर्थी 'की' म्हणजे 'किंवा' असे समजावे. १४. विषपान करणारा. १५. मंद=हतभाग्य, सूखे. ['मंदोऽतीक्षणे च सूखे च दैरे चा-भाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिपुरुंसि स्याद्वित्तालयंतरे शनी ॥' इति मेदिनी.] १६. कश्चाला. १७. तुझ्या रक्काच्या चिखलाने. १८. सुदेष्णा. १९. जी वाईट मसलतींत सुख पावने, जश्ची हेमतीं उन्हांत पाठ लौकर तापून सुख पावते, पण अंतीं ताप येऊन वाईट वाटते. २०. उन्हांत. २१. खरला दुष्टकीचकाचा गळा ज्याने तो. (भीम.) २२. बलसमुद्र.

पावेळ अय कसा प्रेमुसेतुसर्वे करिल जो अँकडु कैली ? ॥ १३७
 प्राणा मुकेल इच्छुनि सिंहीचे गजहि सेवदुमान दैऱ्ये, ।
 कां न मुके कोल्हा ? कां छी म्हणतिल त्या जनाधमा न मुके ? ॥ १३८
 प्रेवलासीं करिल खीस्तव झामृति कां न नीच मूट कली ? ।
 सुंकविहि दशमुख निजतनुसह कॅंलवृक्ताननीं चैमू ढकली. ॥ १३९
 ब्रह्माकरबीं स्मैरवी मधुसुदनचरित जें पैवंवनभू तें, ।
 वैोपवि शेषफणें न विराटाच्याचि त्या भवनभूतें. ॥ १४०

१. श्रीरामाच्या सेतूबोधर. २. भोपळा. ३. कलह. हा प्रभालंकार आहे. येथे काळार्थ घेतला पाहिजे. ४. ही सगळी गीति उच्चम सुभाषितांत गणप्यालायक आहे. सेवदुमान गजहि सिंहीचे मुके इच्छुनि प्राणा मुकेल; कोल्हा कां न मुके ? त्या जनाधमा मुके छी कां न म्हणतील ? मोठा हत्ती (गवधेष्ठ) देवील मिंहीन्या मुक्याची इच्छा करून मरेल; तर मग कोल्हा कां न मरेल ? अथोत् मरेल. (आतांपर्यंत आलंकारिक भाषणामें कवीने इष्टार्थ सुचविला, फिरून ज्यास्त स्पष्ट रीतीने तोच अर्थ सांगितला आहे). आपल्यापेक्षां ज्यास्त पराक्रमी पुरुषाच्या झीचा अभिलाष जर कोणी धरील तर त्या जनाधमाला मुके देखील छी कां न म्हणतील ? गजाने सिंहीच्या मुक्याची इच्छा करणे यात काष्यलिंग अलंकार होतो. ‘कां न मुके कोल्हा’ यांतही प्रभालंकार व कैमुति-कन्याय होतात. तसेच ‘त्या जनाधमा मुके छी कां न म्हणतील ?’ यांत ‘अप्रस्तुतप्रश्नसा’ किंवा ‘अन्योक्ति’ झाली आहे. ५. चुंबने. ६. मुकणार नाही ? ७. बलाळ्यजनाशी. ८. मरेपर्यंत. ९. पंडित असनही. [रावणाने वेदाचीं संदेश पाडिलीं इत्यादि प्रकार सुप्रसिद्ध आहे.] १०. काल-रूप वृक्षाच्या (लांडगाच्या) आननांत (मुसांत). ११. सेना. १२. यांत ‘स्मरणालंकार’ झाला आहे. स्मारक पदार्थ पाहून पूर्वानुभूत पदार्थाची स्मृति झाली म्हणजे ‘स्मरणा’लंकार समजावा. यांत ‘स्मरणे’ धातूचा किंवा तदर्थक धातूचा प्रयोग अवश्य असतो. याचीं उदाहरणे:—(१) अलिं-पुऱ्य देसता मज सीतेचे केश लक्षणा स्फुरती; २. तक्तवरीतम हे शिखी-पिण्ड-कलाप स्वमानसीं भरती. ॥ (मत्रारामायण-किञ्चिकाकांड गीति ४.), (२) वह रक्त दिसे, खेळुनि होय जसा काय वा । गुलालाते; ३. पळतां कर्ण स्फुरलै भिडनि पळे पोर गागुलालाते. ॥ (श्रीणपर्व-अध्याय १२ गीति ८३), (३) आर्हिरिपाहुनि सुटां करि करि भूपति पलायन चरित, ४. स्फुरलै सुरांसि तेव्हा काल्यवनभीत झौरिचे चरित. ॥ (कर्णपर्व-अध्याय ३१ गीति ४३), (४) पार्थीचा धैर्य न दे रिपुहमनीं त्या तदा शर थिराया; ५. तेव्हां प्रज आठवला वाळिवधस्यात दाशरथिराया. ॥ (कर्णपर्व-अध्याय ३६ गीति ४५). १३. भीम. १४. भीमानें ज्या वेळेस कीचिकाला आपटून ठार केला त्यावेळेस नुसती विराटराजाच्या बरासालील बर्मीनच कांपली नाही, तर शेषफणा कांपली म्ह० संपूर्ण पृथ्वीला भक्त बसला. या कुलाने ब्रह्मदेवाला विष्णुने मधुकैटम दैत्यांस मारिले त्या प्रसंगाची आठवण झाली. ‘विराटाच्याचि त्या भवनभूते’ हे पद शिष्ट आहे. डयावेळीं विष्णुने क्षीरसमुद्रांत मधुकैटभांला मारिले त्यावेळेस फक्त विराटपुरुष जो भगवान् लाची भवनभू (शेषफणा) हीच कांपली नाहीं तर तो धक्का सर्व पृथ्वीला पोऱ्यून ती भस्तकीं धारण करणाऱ्या शेषाच्या फणेला सुद्धां कंप सुटला, येथें मधुकैटम

दावी दुरूनि नरकमामाची भीम कीचका वेसे, ।
 कैलिमाजि लघुवप्रद शक्तीस तसेच नीच कावेस. ॥ १४१
 जे सुयश पाकशाला मिरवी न हैतेभकेसरिएहा तें; ।
 हें किति ? असो; निर्युद्धाविषयी याची न ये सैरि गुहातें. ॥ १४२
 जातां भीम म्हणे, ‘गे ! अपराध तुझा करूनि पेर मेला ; ।
 वाचेल नीच कीचक कैसा लावूनि पाय पैरमेला ? ॥ १४३
 त्या सीतेला वांसविवायसासा, तुजहि कीचक विटाळी, ।

दैसांस विणूने मारिले या कथेवर कटाक्ष आहे. सहस्रकणाशारी शेष आपल्या एका कलेने क्षीर-समुद्री राहतो व याजवर विणु आपल्या एका कलावताराने संवदा शयन करितो असा समज आहे, यास अनुकूलन हें वर्णन आहे.

१. द्वार. २. कलियुगांत. ३. हें गीर्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ४. काव=गेहू. नीच (नीच लोक) कलिमाजि (कलियुगामध्ये) जसे कावेस तसेच शक्तीस लघुवप्रद (नीचपणा आणणारे) होतात=कावेचा जसा दुरूपयोग करतात तसाच शक्तीचाही दुरूपयोग करतात. प्रस्तुत स्थऱ्यी कीचकाने आपल्या शक्तीचा यथोचित उपयोग केला नाहीं म्हणून यास नरकमामद्वार पाहण्याची वेळ आली असे सूचविले आहे. जर याने आपल्या शक्तीचा योग्य उपयोग केला असता, तर याजवर असा प्रसंग आला नसता आणि याच्या शक्तीस लघुव प्राप झाले नसतें, याच्या नीचपणाने याच्या शक्तीस लघुव आले. कावेलाही नीच पुरुषांच्या योगाने लघुव प्राप होतें, कारण तिचा उपयोग संन्यासी यति इत्यादिकांनी करावयाचा, असें असतां तदन्य लोक करतात आणि तेणेकरून तिचा मान कमी होउन तिला लघुव (हीनव) प्राप होते. जो वास्तविक संन्यासी नाहीं तो केवळ कावेचा उपयोग करून संन्यासी बनतो आणि खियांशी संबंध ठेवून कावेला (कषायवस्त्राला) कमी-पणा आणतो, तसेच नीच पुरुष गरीबास अथवा अनाश्रास गाजून आपल्या शक्तीचा दुरूपयोग करतो व कमीणा आणतो. ५. मारिला आहे इभ (गडा) ड्या केसरीने (सिंहाने) याची गुहा. यांत ‘व्यतिरेक’ अलंकार झाला आहे. जेथे ‘पाकशाला’ उपमेय असून याचे ‘गुहा’ या उपमा-नाहून आधिक्य वर्णिले आहे. या पूर्वींत उपमेय आणि उपमान यांचे साधर्य दाखवून पद्धित्याचे आधिक्य दर्शविले आहे. ६. नियुद्ध=मुजयुद्ध. ७. समता, बरोबरी. ८. षडाननात. गुह द्या देवांच्या सेनेचा नायक म्हणून याला सेनानी असें म्हणतात. ९. शत्रु. १०. श्रेष्ठेला, श्रेष्ठ अशा तुला. ११. इंद्रकाकासारखा. या प्रसंगाची कथा रामायणात आहे ती अशी:—राम अरण्यांत चित्रकूटर्पवतावर सीतेसह वास करीत असता एकदा इंद्रकाक नामक कावळ्याने सीतेच्या लावण्यास भुटून रत्नप्रदेशावर पक्षतुङ्नलांनी क्षत केले. तेहां रामाने यास या अ-विनयावृद्ध शासन करण्यासाठी यावर इशीकालाचा प्रयोग केला, म्हणजे इशीका नांवाचे एक तृण (काश) आहे याची काढी अभिमंत्रित करून ती यावर सोडिली. या अलापासून आपला वचाव करण्यासाठी तो कावळा पुण्यक फिरला, पण याचे रक्षण करण्यास कोणी धब्बला नाही. तेहां तो निरुपय होउन, अलाशात सोसण्यास असमर्थ

लैं योहि दंडितो प्रभु, साहे दोषासि नीच, कैबि टॉळी. ॥ १४४
 व्यसनीं प्रभु रक्षी, मी कोय? विसरलीस काय गे! हरितें? ।
 तत्स्मरणदीप नैसतां व्यापिल तम कां न क्कायगोह रितें? ॥ १४५
 ऐसेचिं खल विदारुनि देइल बहु लाज 'भीमकर' पैविला, ।
 ऊँचांहीं न हाँचै चित्तीं तोहि सैतीकांत 'भीम कैरपविला.' ॥ १४६
 गुर्वैज्ञा म्हणउनि ती जाय सती भैरूतविटासि लक्षाया, ।
 मानी दिघला कालव्याप्राला मासपिंड भक्षाया. ॥ १४७

हीरसाता रामास शरण आला. सर्वनाशपेक्षां एकनेत्रनाश वरा अशी लानें आपल्या मनाची समजूत केली. तेहां रामाने याचा एक डोळा काढून वेउन याला मुक्त केले—अशी कथा आहे. [अयोध्याकांड—सर्ग १५.] या वेळेपासूनच काकाल 'एकाक्ष' 'एकनेत्र' असे नांव पडले. अःथायमरामायणांत सोतेच्या पायाचा अंगठा काकाने नवांचे आणि ऊचीचे प्रहार करून फोडला असें बरीन आहे. [अःथायमरामायण—सुंदरकांड—सर्ग ३ शोक ५३-६०.] कावळ्याचा सर्वद्य अशुचि मानतात ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे.

१. या इंद्रकाकाला. २. या कीचकाला. ३. सुक्ष, पंडित. ४. हा पाद सुभाषितरूप आहे. ५. येथे 'काय' याचा अर्थ 'तुच्छपणा' असा समजावा. ६. या हरीचे स्मरण हाच दीप. ७. नैसतां=जर नाही तर=जर नसेल तर. [कवितेत कधी जर तर, जरी तरी हीं सकेतवाचक दोनही अव्यये गळतात, या नियमाचे हे गीलर्ह उदाहरण समजले तरी चालेल.] ८. शरीररूप गृह. ९. ही गीति कस्युक्ति मानावी हे वरें दिसते. कारण वरीलच गीतीत 'भाईया हातून काय झाले?' हें सर्व कृष्णप्रसादाचें फळ आहे. असे भीम द्रौपदीजवळ म्हणतो. व यांत तो आपल्या पराक्रमाची महती गातो हें कसे संभवेल? तेहां भीमोकीचा शेवट १४५ गीतीच्या श्वेत्यां मानून ही कस्युक्ति समजावी. शिवाय भीमाच्या पराक्रमाची महती १४२ गीतीत कवीने आणण विन्हाइतपणे गाहूली आहे तेहां भीमोक्ति १४३-१४५ समजावी. असे किलेकांचे म्हणणे आहे. पण १४६च्या गीतीच्या पूर्वोर्धांत 'भीमकर' असे पद आहे याचा अर्थ (विष्ककर) मनांत आणिला असतां आणि उत्तरार्थात 'हाच' व 'तोहि' अर्ही पदे आहेत यांचा अर्थसंदर्भ पाहिला असतां, भीमोक्ति १४३-१४६ पर्यंत आहे असे म्हणणे भाग पडते. सारांश 'भीमकर' 'हाच' 'तोहि' हीं पदे पूर्वोक्त अर्थात् बाबक होतात आणि भीमोक्तीतून १४६ वी गीति काढून याकली असतां या पदांचा निर्वाह नीठपणे होत नाहीं. शिवाय या गीतीत भीम आपल्या पराक्रमाची महती गातो आहे हें म्हणणेही या गीतीचा जो अर्थ दिला आहे याला अनुसरून नाहीं. १०. परमेश्वराचे (विष्णूचे) भयकर हात. ११. वलाला. १२. ऊया खलांनी. १३. मी भीम. १४. तो सतीकांत (पैरवीपिति) भीम (शंकर). १५. शिव. १६. संतापविला, त्रासविला. १७. गुह—नवरा. 'पतिरेको गुह: लीणाम्' या न्यायानें गुर्वज्ञा [शुह+आज्ञा=पति+निदेश] म्हणजे भीमाची आज्ञा असेच समजावे. [अःथाय २२ शोक ८४.] हा थोक असा आहे:—'गुरुभिर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुहः । पतिरेको गुहः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुहः ॥'. १८. मेलेल्या आरास.

सित करुनि म्हणे, ‘पापा ! का रे ! प्राणादिसर्वहानीच्या ।	
बीजा व्यभिचारित्वा भजलासि धरूनि गर्व, हा ! नीचा !’ ॥	१४८
साथी तेषुनि निघे चिंती पतिभुज मनात हैरिसारे, ।	
रौजसभापाळते दूरुनि म्हणे, ‘संमस्त पैरिसा रे ! ॥	१४९
मत्पति गंधर्व, तिर्ही सोडविले, वधुनि कीचका, मातें. ।	
मेले दशानादिक, तरि वश होतात नीच कामातें.’ ॥	१५०
सैरंगीने कैथितां कीचकवधवृत्त, धांवले लोक, ।	
तंदनुज उपकीचक शत संसुदेष्णविराट पावले शोक. ॥	१५१
तें देखत, खांवाला आळिगुनि, दूर राहिली होती, ।	
कृष्णा सैतबंधुनीं सौश्रूत निरेशु पाहिली हो ! ती. ॥	१५२
बैहुंधा काल म्हणे तिस, ‘मारिन खल तव बळे, नसे दूरै, ।	
अरिरक्त पहा टंकिप्रय, गणपमुखस्थहि असा न सेंदूर.’ ॥	१५३
खेल म्हैणति, ‘सस्मितमुखी ही सैरंगी पहा उभी, मरण ।	
गुरु पावला येंदरें करुनि पर्तीसीं जिच्या सुैमीम रण. ॥	१५४

१. प्राणादिक सकल नुकसानीच्या मूळ कारणाला. २. ‘हरिसारे’ याचा अर्थ सिंहासारखे असा करावयाचा नाही, तर हरि म्ह० सिंह याचे सार म्ह० बल ड्यांत ते सिंहासारखे बलवान् (भुज) असा करावा. या पद्यात—पनिभुज हरि (सिंह) चिंती सारे=सगळे समस्त=सगळे इतिवृत्त—असाही शब्दार्थ केला तरी चालेल. ३. समेतील थोर पुरुषांला. [अध्याय २२ खोक ९० पहा.] ४. सारेजण, किंवा सकलवृत्त. ५. परिसणे=परिश्वरणे=ऐकणे. ६. यानी. [‘ही’ हा तृतीयेचा नहुवक्षनी प्रत्यय प्रायः कवितेत येतो, जसे ‘कुळश्यालगुणाहीं तू योग्या.’] ७. कथिले तेज्ज्वां. ८. याचे (कीचकाचे) अनुज (धाकटे भाऊ). हे एकशें पाच होते. (गीति १६६ पूर्वी पहा.) ९. सुदेष्योत्तह विराट. १०. अध्याय २३ खोक ४ पहा. ११. मृत (मेलेला) आहे बंधु झांयांचा अशा उपकीचकांनी. १२. रोदन करणाऱ्यात. १३. निः+अशु=रहित+नाष्टोदक=अशु न ढाळणारी, रोदन न करणारी. १४. बुधा=जसे काय, लणू काय. येथे कवीच्या भाषणांत ‘उपेक्षा’ असून, ‘कृष्णा निरशु’ होती म्हणून ही उपेक्षा करीने घेतली आहे. कालाच्या भाषणांतील उत्तरार्थत ‘व्यतिरेक’ आहे. उत्तरार्थत ‘अरिरक्त’ आणि ‘गणपमुखस्थ सेंदूर’ या उपमेय उपमानांचे साधम्य (दक्षिणयत्त) सांगून लोकै वैधम्य (आधिक्य) दाळविले आहे, म्हणून हा व्यतिरेकालंकार झाला आहे. १५. दूर असू नको, जवळच उभी रहा, आणि मी दुष्ट उपकीचकांचा नाश करतो आहे तें पहा; असेच जणू काय काल तिला म्हणतो म्हणून ती जवळ खांवापाशी होती. १६. शब्दाचे रक्त. १७. दृष्टीस प्रिय. १८. गणपतीच्या मुखावरील. १९. दुष्ट उपकीचक. २०. खलांचे भाषण १५६ च्या गीतीच्या शेवटीं संपतें. २१. अषेड वांधव. (कीचक.) २२. जिच्यासाठी. २३. असेत अर्धकर.

हूं, आणा, बाधा, हो ! ऐकाकी वीर हा न सेणु चिता, ।	
मेला स्वेसंगकामे, तैसहगति कसि इला नसे उचिता ? ॥	१९९
भावोजी ! जेणे या दासीस प्राप्त होय सुरता, तें ।	
वाईट काय ! म्हणा हूं, स्वर्गी दोर्वें करूत सुरतातें ? ॥	१९६
चालविली कृष्णसखी वांदुनि जसि ती स्वबंधुची किंडी, ।	
चिरंडी तत्काळ न त्यां भीम विवेकी भला, न तो चिरंडी. ॥	१९७
नेतां सती म्हणे, ‘जरि वधितां मज, मारिता न हौं कामी, ।	
‘गंधर्वराजसुत ! हो ! दीनापरि मारित्यें न हौंका मी. ॥	१९८
धांवा, उडीच घाला, मैंनी वाँली, न नीच कैंस, रणी ।	
रक्षा स्वकीर्ति, घालूं पौहति मजमहित कीचका संरणी ? ॥	१९९
श्रेमला, परि भीम उठे, सुचवी, ‘व्याकुळ न हो’ असे निजला. ।	
गज गांजितां त्रैजस्या सिंही, राहेल सिंह कां निजेला ? ॥	१६०

१. एकटा. २. जिच्या संभोगान्या इच्छेने. ३. याच्या वरोनर सहगमन. ४. भावोजी ! (हे विराटाराजा !) या दासीला (द्रौपदीला) सुरता (सुरपणा=देवपणा) जेणेकरून प्राप्त होईल तें वाईट काय ? उपकीचक आपल्या मेहुण्याला (विराटाला) ‘भावोजी’ असें म्हणतात. वहिणीच्या नवन्याला ‘भावोजी’ असे म्हणण्याची वहिवाट आहे. या पूर्वीर्धाचा अर्थ कोणी कोणी अन्य प्रकारे करतात तो असा:—‘भावो, जी ! जेणे या दासीस प्राप्त होय सुरता ते’=नी ! (अहो !) ड्या येणे या दासीला (द्रौपदीला) सुरता (देवपणा) प्राप्त होईल तें (ही दासी) भावो (तें हिला आवडो. त्यांत वाईट काय आदे ?). ५. देवपणा. ६. अध्याय २३ शोक १०-११ पहा. ७. तिरंडी. ८. चुराडा करी, मारी. ९. विचारशील. १०. चिरडलोर. ११. नेली तेळ्हां, नेत असता. १२. हा कामुक कीचक लनाप्रहार करता ना. १३. गंधर्वराजपुत्र जे धर्मभीमार्जुनादिक लाची सांकेतिक नामे जय, जयंत, विजय, जयत्सेन आणि जयद्वल अशी यथानुक्रम होर्नी. [अध्याय २३ शोक १२ पहा.] १४. मी दीनवाणी तुम्हांस हांका मारिल्या नसल्या. १५. स्वाभिमानी पुरुष कांस घालतो, नीच पुरुष कांस घालीत नाही. कांस घालणे=तयार होणे, सिद्ध असणे. १६. येथे ‘घालो’ हे क्रियापद काकाळिंगोलकन्यायाने योजावें. १७. कच्छ, कासोटा. १८. इच्छिती. [पाहणे=इच्छिणे. पृष्ठ २८ टीप ६ पहा.] १९. चितेवर. २०. श्रमलेला, घकलेला होता तथापि. २१. वडात (कळपात) असणाऱ्या, कळपातल्या. २२. निजला=निजलेला. हा ‘प्रतिवस्तूपमा’ नामक अलंकार जाणावा. यांतील समानधर्म अगदी उघड आणि प्रसाक्ष नाही, वराच अनुमेय आहे. ‘भीम उठे’ आणि ‘राहेल सिंह कां निजला ?’ यांत भीम (उपमेय) आणि सिंह (उपमान) यांचा जागृत असण्याचा धर्म एकच असून ‘उठे’ आणि ‘कां निजला राहेल ?’ या भिज शब्दांनी मात्र दाखविलेला आहे म्हणून ही प्रतिवस्तूपमा होय. यांत अन्योक्तीचीहा छटा मारते. जेथे उपमानवाक्यात आणि उपमेयवाक्यांत समानधर्म (साधर्म) शब्द-

निजेषासह टाकी प्राकारावरुनि तो उडीला, हो ! ।

कॅं जीव म्हणेल पतन जरि हें लाहेल तरि कुडी लाहो ? ॥ १६१
याया त्या दुष्टांच्या जीणु अंतःपूर्व पुर विलापाला, ।

मेदाने दाखविलेला असतो तेथें प्रतिवस्तूपमा अलंकार होतो. ‘आकाशांत रवि शोभतो, रणांत शर साजतो’—यांत शोभणे हा एकच अभिन्न धर्म शोभतो आणि साजतो या भिन्न शब्दांनी दाखविला आहे म्हणून ही प्रतिवस्तूपमा झाली. हिचे लक्षण:—‘प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः’ [काव्यप्रदीप-१० उक्तास १५-१६ कारिका पहा.] हें गीतार्थ सुभाषितपर आहे.

१. गंधर्वांच्या वेपासारखा वेप करून. [अध्याय २३ शोक १७ टीका पहा.] २. तटावरून. मूळांतही ‘प्राकार’च शब्द आहे. ३. तो भीम. (शोक १७-१९ पहा.) ४. यांत ‘म्हणेल’ शब्दांवर्डी ‘म्हणे न’ असे दोन शब्द घालवेत म्हणजे अर्थ जमतो, असे दिसते. ‘जरी हे कुडी पतन लाहेल तरी लाहो, (असे) जीव कां न म्हणे?’ प्रक्षालंकार. उत्तर-म्हणेल. भीमाने एवज्ञा उंच जागेवरून उडी टाकिली हें मोठे साहस केले. याचें कारण कवि सांगतात:—भीमाला ल्या वेळेस असे झाले कीं जरी उंचावरून उडी मारण्याने मरण आले तरी पक्करले, पण द्रौपदीला सोडविल्याशिवाय जगणे व्यर्थ आहे. या पश्याचा अन्य प्रकारे अर्थ कोणी कोणी करतात आणि तोच सरसहा भासतो:—भीमाने आपला सगळा पोषाख घालून तटावरून खाली उडी घातली. जिवंत मनुष्य (जीव-प्राणी) हे पतन जर प्राप्त होणार तर कुडीला प्राप्त होवो असें कां म्हणेल? शरीराला (पतनापासून) दुखापत व्यावी असें कोणी जिवंत मनुष्य म्हणणार नाही हें उघड आहे. याच कारणासनव दुखापत होऊं नये या हेतूने भीमाने सगळा पोषाख चटवून उडी टाकली. ५. लाभो, मिळो. ६. जाणो. ७. अंतःपूर्वपुर म्हणजे अंतःपुर. (अंतः आह पूर्वी असे जे पुर ते=अंतःपूर्वपुर=अंतःपुर, अंतःपुरांतील खोमंडळ.) या दुष्टांच्या अंतःपूर्वपुर विलापाला जाणु शाया—अनवय. यांतील अलंकार उपेक्षा होय. ‘अंतःपूर्वपुर’ या शब्दावरील कोटी-प्रमाणे अन्य शब्दावर केलेल्या कोश्या पंतांच्या काळ्यांत क्वचित् आढळतात:—(१) ‘आर्मी भ या वर्णांपुढे यांव रत स्थापी असे’ (मूरारामायण). (२) ‘यन्नार्मी आर्धिं त्रि प्रांतीं टा हा ज-कार यांमध्ये’ (दिव्यरामायण). (३) ‘ण पुढे मार्गं रा ड्या, तो राय कपीस भेटला वानी’ (मात्रारामायण). (४) ‘सुमृदु सुमंगीहि म्हणुनि लांश्च म्हणे नामगा नसावि जी’ (वनपर्व—अध्याय १३). (५) ‘स्वाद्या मित्रा तीचे दोवे तजन्मे धन्यवाने नो वे’ सौम्यरामायण. (६) ‘यन्नार्मी ल-क्षमाच्या अंतीं ण प्रेमाने याचा संतीं’ (सौम्यरामायण). (७) ‘होते आर्मी भट्टपण याचा आला उमाप तिटकारा । यांतचि मला दुसरिया देता झाला उमापति टकारा ॥’ (अनुशासनपर्व—अध्याय ६ गीति ३२). (८) ‘दवडाया दीनांचीं दुःखे सर्वेष्व वेचिती संत । संतप्ता निवृत्ती घन घन शृंगारी श्वकावान् संत ॥’ (नामरसायण ६४). (९) ‘प्रथमचि सुगळ मशी ला; ज्याच्या नामांत था पुढे ये तू’ (द्वितीय स्तोत्ररामायण—गीति ५६ उत्तरार्थ). (१०) ‘य प्रथम वंधु जीवा देह अजी भेटली पर्ही रामा । ते प्रेमे अनुरेपन देउनि दे तोष माधवा रामा ॥’ (मंत्रभागवत—दशमरक्षें, गीति ५१७.) यासारातीं थोडी बहुत स्थळे पंतांच्या काळ्यांचे पर्यालोचन केले असतां आढळणार आहेत.

जाउनि पुढेचि भीमे तंरु उपटुनि, यासि नुरविला पाला. ॥ १६२
 'बा ! विटलासि सुविरुदा केंवि ?' असे केंशवास हैसतीला ।
 जाळावयासि घेउनि गेले जो ते ईश्वासह संतीला, ॥ १६३
 'तों तो गजोंनि म्हणे, 'हा आलों, सर्व मारितों खळ गे ! ।
 हे केवळ कंटक या राठी न वरे, जसे पर्यां खळगे.' ॥ १६४
 वहु वैळवळ वैळवळ करि पाहुनि कुरुनायका, 'द्रैवे; यश तें ।
 अदूत, 'पैशिपतिपुढे टैंकावें काय कांदवेयशतं ?' ॥ १६५
 त्यजनि पळाले 'पंचोत्तरशत मनुजाकृती पशु चितेतें, ।
 'अंजि ! साहतील कैसें ? शुचिदुःसह तेज जे अंशुचि ते तें. ॥ १६६
 'भीमप्रतापतपने झाले वहु शुष्क ते जसे पैळवे, ।
 पैळ वैचं तों गांठी, हरिणाला हैरिपुढे कसें पैळवे ?' ॥ १६७

१. भीम वारेंत एक मोठा तालवृक्ष उपटुन संधावर ठेवून साक्षात् दंडपाणि यमाप्रमाणे समशानांत सर्वाच्या आधी चितेमीप जाउन उभा राहिला असे वर्णन आहे. (धोक २०-२४ पदा.)
२. 'जो ते श्वासह हसतीला मतीला जाळावयासि घेउनि गेले, तों केशवास 'बा ! सुविरुदा केंवि विटलासि' असें [व तिला] 'गे ! हा आलों, सर्व खळ मारिता. हे केवळ कंटक या राठी न वरे, वसे पर्यां खळगे [न वरे, असे] तो गजोंनि म्हणे'-असा या युग्माचा अन्वय.
३. उत्तम प्रतिशेळा. स्वभक्ताचे पालन करणे या प्रशस्ततम ब्रीदाला (प्रतिशेळा) तूं देवा ! कंटाळलास काय ?
४. कृष्णास. ५. हंसणारीला. ६. कीचकप्रेतासह. ७. सांझी द्रैपोला. गीति १६३-१६४ यांचे हे युग्मक आहे. दोन पद्यांचा अन्वय असतां 'युग्म,' तीन पद्यांचा असतां 'संदानितक' 'विशेषक' किंवा 'गुणवती,' चार पद्यांचा असतां 'कलापक' किंवा 'प्रभद्रक,' पांच पद्यांचा असतां 'कुलक' अथवा 'वाणावली,' अशा धोकसमृहास विशिष्ट संज्ञा आहेत. [द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः धोकैवंशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥], 'द्वाभ्यां तु युग्मकं संदानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिक्षं पंचभिः कुलकं मतम् ॥'. अपरे तु पंचात्मकरय वाणावलीति संज्ञामाहुः । यथा—'एकः धोको भुककं स्यात् द्वाभ्यां युग्मकं स्मृतम् । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् । वाणावली पंचभिः स्यात् पद्भिस्तु करहाटकाः ॥.' ८. तेष्वा. ९. कांटे. १०. खळ-समूह. ११. चळवळ. १२. भीमा. १३. पळे. १४. गहडापुढे. १५. ठाकर्गे=समोर उमेर राहणे, सामना करणे. हा पादाचिक गीलंश सुभाषितपर आहे. १६. सर्पश्चर्ते. (काद्रवेय=कद्रुम-प्राचेतस दक्षाची कन्या, कद्रुप कर्णीच्या तेरा खियांतील एक आणि समस्त सर्पांची माता.) १७. पांच अधिक श्वभर कीचकबंधु. १८. हे खृतराष्ट्र. १९. निष्पाप नरालही भें सोसज्यास कठीण. २०. ते पाषी. २१. भीमप्रतापरूप सर्योर्वै. (तपन=सूर्ये.) २२. पाचोला-वेळू-कडवीचा पाला. २३. अस्प काळ, क्षण. २४. जाई, वेचून जाई. २५. सिंहापुढे. २६. हा पाद सुभाषितरूप आहे.

विले खल अपराधी गरुडे अहिसे, न लागतां पळ, ते; ।
 विताचि भीम गांदुनि जरि लेंघुनि सैतसागरा पैळते. ॥ १६८
 युष्पोक्टर्टाचि दुसरी गणीतील अंजान कीचकवितीते ।
 जी कृष्णा साध्वी कां म्हणतील न जानकीच कवि तीते? ॥ १६९
 भीम म्हणे, 'करिन तुझे सति! मर्दुनि रिंशतायुते हित मी, ।
 बुडवी बळे अकाळीं^१ संदृष्ट मंहाशतायुते हि तमी. ॥ १७०
 छळिले दशानने, परि झाले प्रभुंदार काय कौतर ते?^२? ।
 भीती^३ दंदासि कसे हैरिजन भैरवसिंधुनायका तंरेते? ॥ १७१
 जे कर्म सिँदू इतरां, मज हरिदासासि औंड वाटे तें, ।
 जा तू आल्याचि पथे, जीतों भी धरून औंडवाटें? ॥ १७२
 जोडुनि यश मिरवे जन, परि भैरवजन कशास मिरवेल? ।
 वहु पानवेल मिरवी तेवि न मिरवी यशास मिरवेल. ॥ १७३

१. सर्प जसे. २. उडंबन करुन, वलांडून. ३. सप्तसागर=सात समुद्र=क्षारसमुद्र, क्षीरसमुद्र, दधिसमुद्र, धृतसमुद्र, इक्षुरसमुद्र, मद्रसमुद्र आणि रवानुबलसमुद्र असे सात सागर. [‘क्षीरोदो लवणोदक्ष दध्योदक्ष मृतोदकः। स्वादूदकः सुरोदक्ष तथैवेक्षुरसोदक्षः।’] इति बायुपुराणे—चा० हे०.] ४. पळाले असने तरी. ५. अपहुति व प्रक्षालकार यांचा संकर. किंवा रूपक व प्रक्षालकार यांचा सकर या पद्यांत झाला आहे. ६. रावणमाताचि. पुष्पीकटा ही सुमाली राक्षसाची कन्या आणि विश्रवा सुनीची भार्या. हिचे पुत्र दशमुख आणि कुंभकर्ण; विश्रवा+राका यांची अ-पस्ये खर आणि श्लृष्टेण्या; विश्रवा+मालिनी यांचा विभीषण, असे वर्णन भारती रामायणांत आहे. [वनपर्वे—अध्याय १० गीति ९-१२ पहा. काम्यसंग्रह-पृष्ठ १३९-१४० पहा.] ७. अह पुरुष. ८. कीचकाचे वाईस, कीचकाते विणारीला. ९. ला कुण्डला. १०. शतदशसहस्र शत्रु. ११. साभुद्रेष. १२. महाशत (वर्षे) आयु (जीवित) व्याला याला देखील, देवांची शंभर वर्षे व्याचे आयुष्य आहे याला साभुद्रेष तमी (दुःखात-अंधकारांत) बुडवितो. १३. सीता. १४. भयाभीत. १५. ते मधुदर—असा अन्वय. येथे ‘ते’ हा पुलिंगी बहुवचनांत शब्द योजिला आहे, कारण याचे विशेष्य ‘दार’ आहे. दार (विवाहित नायको) हा शब्द संस्कृतांत पुलिंगी व निय बहुवचनी आहे आणि याचा तसाच प्रयोग येथे केला आहे. दुसोरे उदाहरण:—‘आमेनुनि सयेने सवे श्रीकृष्णदार जेविले.’ १६. सुखुदःखास. द्रुद्ध=पररपरविरुद्धर्धर्मक जे पदर्थद्वय ते; जसे—सुख व दुःख, उष्ण व शीत इतादि. १७. हरिदास, भगवद्वक. १८. भवसमुद्रा. (सिंधु=नदी.) १९. तरणारे. हे गीवर्ध सुमाधितरूप आहे. २०. सागर. २१. कूप. २२. विराटाच्या महामसाला जातो. २३. आडमार्गाने, चोरवाटेने, गूढवाटेने. (अध्याय २३ भोक ३०-३१ पहा.) २४. हरिदास. २५. ही गीति सुभाषितरूप आहे. हे टटांत अलंकाराचे उदाहरण आहे. याचं लक्षणः—जेथे प्रकृत अथीचे, अप्रकृत अर्थीचा दाखला (उदाहरण-टटांत) देवन समर्थन केले असते तेथे ‘दृष्टात’

ज्येष्ठा स्तुवुनि महणति हैरिभुज, 'कवि हो ! आम्हांत पौरैवा धोला,' ।
 लैसासि जसे ते ख्याले, स्वप्रीहि तसे न पौर्व वाघाला. ॥ १७४
 भाद्रचतुर्थी कृष्णादेहचि, बहुधा केलाप हीं, याला ।
 ख्री बाल वृद्ध साधुहि पुरजन बहु धौकला पहायाला. ॥ १७५
 ख्रीस विराट मंगणे, 'गे ! संरंगाला निरोप दे, विनदीं, ।
 महण तीस त्वंदतिकमजन्ये याचीं भये न देवि ! नवीं. ॥ १७६

अलंकार होतो, यात विव्रपतिविवाचानं अथवा वस्तुप्रतिवस्तुमालाने दोन अर्थोतील साम्याचे वर्णन असते, आणि दोन वाच्यं स्वतंत्र निरनिराळीं असतात. याचे माध्यम्यवैधर्यरूपामुळे दोन प्रकार आहेत. येथे 'जन यश बोडुनि मिरवं, परि भगवजन (यश) कशास मिरवेल !' हा विशेष अर्थ प्रकृत आहे, आणि गाच्या समर्थनार्थे 'बहु पानवेल.....मिरवेल' या अप्रकृत अशा विशेष अर्थाचा दावला (टपाण) दिला आहे. भनुण्याचे मिरवणे मुख्य असून मिरवेलीचे मिरवणे लक्षणिक असून, हे दोनही वार्ता रबनत्र वाचयात आहेत महणून 'टपाण' होय. याची दुसरी उदाहरणे:— (१) 'करिल कसे माजर जे, दुःकर हरिहनन काज वाघास । न शकति अग्निविवु कसा, दिन-मणिचा करिल काजवा घास ॥' (२) 'मृप मंगणे, 'न वरावा वन्से ! जरी सुगुणसागर लवायु । शीतल मद सुगवहि वद सेवावा कसा गरलवायु ॥' [वनपर्व-अध्याय १३ गीति २१ पहा.] २६. मिन्याची वेळ.

१. ड्या रत्वुनि. ड्या महणजे भीमाला. २. विणूचे भ.ज. ३. पुरुषोद्भव भीमाला. ४. गणना करा. 'अहो कवि ! आम्हामध्यं या पौरवाला (भीमाला) घाला' असे ड्याची प्रशंसा करून (दुष्टांचे निर्दाळण करणारे असे) हरिभुज (विणूचे ही वाहु) महणतात त्या भीमाला पाहून पौर अलंत घासून गेले.—विणुभुजांसारवा भीम दुष्टांनविवसमर्थ होता असे येथे सूचविले आहे. ५. त्या भीमाला. ६. नगरवासी लोक. ७. गणेशाचतुर्थी. ८. द्रौपदीदेह. ९. चंद्र. १०. हा=भीम चंद्र होय. हा रूपकालकार होय. येथे भाद्रचतुर्थी हे उपमान आणि कृष्णादेह हे उपमेय यांचा अभेद वर्णिला आहे महणून हा रूपकालकार. तसेच कलाप हे उपमान आणि हा भीम हे उपमेय यांचा-ही येथे अभेद वाणिजा आहे महणून हा रूपकालकार होग. गणेशाचतुर्थीच्या रात्रीं चंद्राला गणपतीचा शाप असल्यामुळे कोणी पाहत नाही, ही गोट सुप्रसिद्ध आहे. गणपतीचे बेडील रूप पाहून चंद्राला हसू. आले नेहां गणपती रागाला आणि त्याने 'उला जे कोणी पाहतील लांजवर मिथ्यापावद येईल' असा चंद्राला शाप दिला. पुढे प्रसन्न हांउन चतुर्थीच्या रात्रीं जे चंद्राला पाहतील लांजवर आळ येईल असा गणपतीने उळाप दिला. ही कथा स्कदपुराणात नदिकेश्वरसनकुमारसंवादात आढे. [श्रीविभनाथदेवकृत व्रजराज—चतुर्थीव्रत—स्थमंतकोपाल्यान.] ११. भ्याला. १२. कीचक-वधानंतर संपूर्ण नगरवासी लोक संरक्षीकृतीं संशयमरत झाले. हिच्या योगाने सकल नगराचा नाश होईल, हिन्ने पति गधर्व महाबलाद्या, ही खत: रूपवती आणि पुरुषास तर विषय असंत इट, तेव्हा हिचा समागम अकल्याणप्रद होय असे पौरजनांचे भाषण ऐकून राजासही तसेच वाटले, तेव्हां तो सुदेष्योला महणाला. १३. अध्याय २४ खोक ९-१० पहा. १४. तुझी अमर्यादा केल्याने झालेली.

भुलविल गंधे, हैंचिर ल्ली शूर्तिमती सुंरा, न राहो ती; ।	
दुःसह कामविकार ल्लीरत्नास्त्रव सुरां नरां होती. ॥	१७७
गंधर्वभये काळिज धडघड उडते करे पहा गे। हें।	
त्वद्वंशुंची शाली दुःगपत् शून्योत्सवे महा गेहें'. ॥	१७८
येतां मार्गी पाहे येंद्रारी भीम तें महानस ती।	
स्वविवाहमंडप गणी, मानी वृत्तोपयम मँहा न सती. ॥	१७९
स्मित करुनि म्हणे, 'त्राया ल्या गंधर्वाधिषा असो नमन, ।	
विसरेल कसें व्यसनी अभये सुख पावले असोन मन?' ॥	१८०
बलव भुणे, 'विराजे पाणि श्रीतंसमवनें न वैल्यशतें, ।	
केले कैलन्रक्षण पतिने, तरि काय हो! नवल यश तें?' ॥	१८१
ये उत्तरा पहाया सांडुनि गाण्यास नाचण्यासहित, ।	
केवि म्हणेल रैसैज्ञा सोडुनि शालीस नाचण्यास हित?' ॥	१८२
रोमाच तिच्या देही विजयश्रवणी उभारती, वैटे।	
भेटे खैळवळविजयी सैंक्षादेवीस भैरती, वाटे. ॥	१८३

१. सुंदर नारी. २. वारुणी. ही गीति सुभाषितरूप आहे. ३. एकदम. ४. उत्सवविहीन. हें पर्यायोक्त नामक अलकाराचे उदाहरण आहे. जेथे बाच्यवाचकांशिवाय रूपांतराने (पर्यायाने) एकाशा गोटीचे प्रतिपादन असते तेथे हा अलंकार होतो. येथे नुऱ्या भावांची गेहें शून्योत्सवे शालीं असें पर्यायाने प्रतिपादन केले आहे, तुझे वधु मरण पावले असें बाच्यवाचकाच्या योगे थोडक्यात सागितले नाही. ५. ड्याच्या द्वारात. ६. वृन् (ज्ञाल) उपयम (विवाह) ज्यात (अमा मंडप). ७. ती ते महानस स्वविवाहमंडप गणी (समजे), सती (पतिवता,) वृत्तोपयम [मंडप] (वृन=ज्ञाले; उपयम=विवाह ज्यात तो मडप) मंहा (मोठा) न मानी; प्रथम सैरंगीला तो महानस आपल्या विवाहमंडपासारवा बाटला, पण फिझून विचार करिता तो विवाहमंडपापेक्षांही जास्त महावाचा बाटला. 'ते महानस ती सनी (द्रीपदी) स्वविवाहमंडप गणी (समजे), [या] वृत्तोपयममहा (ज्यात विवाहोत्सव ज्ञाल अशा) [मडपाला स्वविवाहमंडप] न मानी (समजली नाही),' असा या पदाचा अर्थ सरल आणि सुरस दिसतो. ८. रक्षणकर्ला. (अध्याय २४ अंक १५) ९. शोभे. १०. आश्रितजन रक्षणाने. ११. ककणशते. १२. बायकोचे रक्षण. १३. लिंग्हा. यात 'दृष्टात' अलंकार ज्ञाल आहे. यात 'पाहणे' आणि जिज्ञेने 'चालणे' हे दोन धर्म भिन्न असल्यामुळे विव-प्रतिविवभाव समजला पाहिजे. १४. तिच्या (उत्तरेच्या) देही विजयश्रवणी (सैरंगी दुष्टांच्या तावर्हीतून सुटून सुखरुप आली हें ऐकून) रोमाच उभारती, खलबलविजयी (दुष्टाचे सैन्य लिंग-णाऱ्या) देवीस (महिलासुरमर्दनी दुर्गेला) भारती (सरस्वती) वाटे (वाटेने) भेटे (भेटली)-[असें] वाटे (वाटले) यांत उपेक्षालंकार ज्ञाला आहे. १५. मार्गात. १६. खलसैन्य लिंगणाऱ्या. १७. प्रवाक्ष दुर्गेला. १८. सरस्वती.

‘गे ! सखि ! सैरंध्रि ! कसें श्वालें ? कसि गे ! सुटोनि आलीस !’ ।	
ऐसें बृहन्नडाही तीस पुंसे जेवि आळि आलीस. ॥	१८४
तीस म्हणे सैरंध्री, ‘तुज मजसीं काय उत्सवद नौतें ? ।	
स्पर्शेल, वृत्त वदतां, खेलनाम प्राप्तकुत्स वदनातें. ॥	१८५
तुज लाभ काय यांत व्यासंग लज्जुनि नृत्यगानाचा ? ।	
जा संकला, मेंटृतश्वरवणानें काय कृत्य ? मीं, नाचा.’ ॥	१८६
बोले बृहन्नडा, ‘प्रैक्सहवासे दुःख सुख तुझें शिवतें, ।	
नेणे जन मन, साक्षी विश्वाचा एक जाणतो शिव तें.’ ॥	१८७
गेली राजगृहीं तों तीस सुदेष्णा म्हणे, ‘न कोपावें, ।	
सैरंध्री ! भूप भितो, तूं या नगरीं वसों नको, पीवें.’ ॥	१८८
कृष्णा गहणे, ‘त्र्योदश दिवस वसो दे’ असेंचि वद राजा, ।	
अयश न यावें तुमच्या यावें अस्वल्प सुयश पदरा जीं. ॥	१८९
तेथुनि नेतील मला गंधर्व, बैदुप्रसाद करितील, ।	
हरितील ताप तुमचे, ज्ञाति संपूर्वजहि कीर्ति वरितील.’ ॥	१९०
वदतां असें समंजस मग केवि म्हणेल तीस ती ‘जैच’ ? ।	
अपराधलवहि नसतां कां हो ! सोशील ती सती जैच ? ॥	१९१

१. अध्याय २४ श्लोक २० पहा. २. सखी. ३. सखीस. ४. माहिया वृत्तांतानें तुला आनंद होईल असे तुम्हे माझे काय नातें आहे? ५. दुष्टाचें नांव वदनाला स्पर्शी करील. ६. ड्याला कुत्सा (निंदा) प्राप्त झाली ते. ७. उद्योग. ८. सगळ्या जणी जा. ९. माझी हकीकत ऐकून तुम्हाला काळ करावयाचें आहे? १०. गान करा, आणि नृत्य करा. ११. पूर्वसहवासामुळे. १२. ज्ञाणत नाही. १३. महादेव. १४. द्रौपदी उत्तरादि राजकन्येसह मुदेष्योच्या मदिरात आली तेज्ज्वां तिला विराटाहेनें म्हणाली. १५. राजा तुळ्या गंधर्वाना भितो. १६. प्रसन्न हो. १७. तेरा दिवस. (अध्याय २४ श्लोक २६.) जमनकृत विराटपर्व—अध्याय ३ श्लोक २५३-२६१ पहा. १८. वहु. १९. ड्या तुमच्या पदराला. २०. तुमचे कल्याण करतील. २१. वडिलांसहित. (अध्याय २४ श्लोक ३०.) २२. जाच=निषून जा, राहुं नको. सर्वे कामे एकीकडे ठेवून चालती हो. [येथे ‘च’चा अर्थ ‘आग्रह’ मानावा.] २३. जाचूक. पंतांच्या या एका अध्यायांतील कथाभाग वामगानें सीन अध्यायांत बर्णिला आहे. जेथें पंतांच्या १९१ गीति आहेत तेथें वामगाने ५२० श्लोक आहेत, हे पंतांच्या विस्तारभीरुचाचे उत्तम दर्शक होय.

अध्याय दुसरा.

'गंधवीर्णि विला, सिंहर्णि चपल नीच कैपि साच, ।	
होता मैथप निख्रप पैरयोषित्सक्त कीचक पिसाच. ॥	१
तो आपणचि न केवळ पावे सानुजहि पैतकी नाश, ।	
देतो संकुटुंबाही पापरता नरकपात कीनाश. ॥	२
ऐशी वार्ता परिसुनि गेले दुर्योधनाकडे चैरं ते ।	
जे पांडवशोधार्थ क्षितिवरि सर्वत्र निय संचरते. ॥	३
ते चर कथिती या धृतराष्ट्रसुता पांडवप्रभावार्ता, ।	
हे मात्र कीचकाची तंदैरिहदंबुजरविप्रभा वार्ता. ॥	४
'कीचकनिधन पैरिसितां, तो पांडवशतु पैरमकक्ष तें ।	
कोणाचें कृत्य असें पाहे शोधुनि मनांत तंकशतें. ॥	५
मग बोले, 'सर्वत्र भ्रंमले निरैलंस सुदैस हे रानीं, ।	
पांडवशोध कराया चित्त न केले उदास हेरानीं. ॥	६
कर्णा ! ते भेले, कौं गेले योगे संकाय बाहेर ? ।	

१. येथे कीचकवधर्ष संपले, आतां गोहणपर्वास आरंभ होतो. अनेक गंधवीर्णि कीचकास मारिले असेच मूळांत आहे. [अध्याय २५ भोक २१.] २. वानर. ३. मय पिणारा. ४. निर्जन. ५. परच्छीलेप. (योषित्सूली.) ६. धाकच्छा भावांसह. (अध्याय २५ भोक १.) ७. यांत 'काम्यलिंग' अलंकार झाला आहे. 'पातकी' या शब्दांत 'नाश पावे' याचा हेतु आहे, म्हणून हा 'काम्यलिंग' अलंकार समजावा. समर्थनीय अर्थाचे समर्थन केले असतां 'काम्यलिंग' अलंकार होतो. ८. कुटुंबसहित पापासक जनाला; हे गीर्यार्ध सुभाषितरूप आहे. या उत्तरार्थात 'अर्थात् तरन्यास' नामक अलंकार झाला आहे. ९. यम. १०. दूतहेर. (पांडवांचा शीष लावण्यासाठी दु० योंधनानें अनेक हेर बाहेर पाठविले होते तेच हे दूत.) ११. पृथ्वीवर. १२. संचार करणारे. १३. दु० योंधनाला. १४. पांडवपराक्रमाने पीडिले अशा. १५. तत्+अरि+दद+अंबुज+रवि+प्रभा=याचे (दुयोधनाचे)+शनु+ददय+कमळ+सूर्य+काति=या दुयोधनाचे शनु जे पांडव यांच्या ददयकमळास सूर्यप्रभेप्रमाणे संतोषप्रद (वारी). १६. कीचकाचे मरण. १७. परिसले तेज्ज्वां. १८. फार भयेकर, मोग्या साहसाचे. (कर्कश=साहसिक.) १९. शैकडों तकी कळून, अनेक कल्पना मनात आणून. हे ठरीव यमक. २०. फिरले. २१. आलस्तराहित. २२. उनम दूत. २३. युप बातमी काढणाऱ्या दूतांनी. २४. किंवा. [येथे 'कौं' विकल्पार्थक आहे.] २५. योगसामर्थ्यानें. [समाधियुक्त योग्यास अलैकिक शक्ति प्राप्त होतात, योग्यास भूत भविष्य आणि वर्तमान कळतें, लास तात्पार्यास गतीचे शान होतें, ताराशूहाचे शान होतें, दुसऱ्याच्या चिन्तन्वित लास कळतात, कंठकांचा लास खास होत नाहीं, तो पाण्यावरून सहज चालून जाऊ शकतो, लास भूक तान लागत नाहीं, लास ओकाशमार्गांमधे बातो येते, कोणतेही शाख लास मारू शकत नाहीं—इत्यादि अनेक अमानुष शक्ति योग्यास प्राप्त होतात असें वर्णन योगशास्त्रावरील भैयांत आढऱ्यें.] २६. देहासहित.

हे शोधितील असतां, नसतां, करितील काय वा ! हेर ? ॥ ७
 बोला हो ! सम्य ! तुम्ही योग्य वदाया मैतिप्रति, झैते ।
 हरितिल न पद, प्राणहि, नेउनि सिद्धिप्रति प्रतिज्ञा ते. ॥ ८
 सुचली युक्ति करावी, मग नरि दैवे न होय शोध न हो, ।
 अङ्गातवास उरला अयल्पचि कीं अहो ! यैशोधन हो ? ॥ ९
 दूर चढोनि पडावे ते गोर्मयगोलकार कीटकसे ।
 अस्खलित उच्चपदनीप्रति ‘लंघूं पाहतात न्नाट कसे ?’ ॥ १०
 कर्ण म्हणे, ‘प्रेपावे ते देवां ! देवर्वैतिसमा ! हेर, ।
 ऊँच्यांच्या वाटे प्रभुचं लघुहि गुरुहि कार्य मतिस मीहेर. ॥ ११

१. [पृथ्वीवर] असतां (अराळे तर) हे हेर [ला पाडवांस] शोधितील [पण पृथ्वीवर] नसतां (नसल्यास) काय वा ! (कणो !) [हे हेर] करितील ? २. मतिप्रति (बुद्धिबादाळ) वदाया योग्य तुम्ही [आहा.] ३. ते ज्ञानी (विचारशील) [पांडव] प्रतिज्ञा (त्रयोदशवर्षे वनवासांत काढण्याची) सिद्धिप्रति (यथासांग शेवटास) नेउनि, पद (राज्यपद) न हरितिल प्राणहि [हरितिल.] पांडव त्रयोदशवर्षे वनवासांत काढन (१२ वर्षे वनवास व १ वर्षे अङ्गातवास) फक्त आपले राज्यच हरणार नाहीत, तर खाबरोबर आपले प्राणीही हरतील. कारण दुर्योधन पांडवांस राज्य देण्यास तयार न-बहात, तेव्हां कोरवांचे प्राण घेऊन राज्य घेणे पाडवांस आवश्यक होते. ४. न हो=न होओ=न होवो. ५. सम्य हो ! (यश हें धन ज्याचे ते). ६. गोमयाचे (शेणाचे) गोलकार (गोळे करणारे), [गोमय=शेण. ‘मय’प्रलय नामांला लागून नाम प्रदर्शित वसूचा ‘वेळेला’ अथवा ‘झालेला’ अशा अर्थाची विशेषणे होतात, परंतु ‘गो’शब्दापुढे हा प्रवय पुरीषार्थे होतो असा नियम आहे.] ते (पांडव) गोमयगोलकार (शेणाचे गोळे करणाऱ्या) कीटकसे (किड्यांप्रमाणे) दूर चढोनि पडावे (उंच चढून पुन्हा वसरावे) [असें अमून] अस्खलित (स्वलन न पावतां, न वसरतां) उच्चपदवीप्रति (उंच जागेवर) नीट (सरळ) कसे लंघूं पाहतात=जाऊँ इच्छितात ? शेणांत उद्भवणारे किडे भितीवर कांहीं अंतरावर चढून तेथून घसरतात; पुन्हा चढण्याचा प्रयत्न करतात पण फिरुन घसरतात या-प्रमाणेच अगदीं शेवटाला जाण्याचा लाचा प्रयत्न सिद्धीस पावत नाही. [हा चमत्कार पावसाळ्यांत तर पुष्कळदां पाहण्यांत येतो;] लाप्रमाणेच ला नीच पांडवांची दिथिति व्हावी असें असून ते कांहीएक अडथळा न येता थेट राज्यपद भिळविण्याचा प्रयत्न कसा करितात ? शेणाचे गोळे करणाऱ्या किड्यांप्रमाणे आजपर्यंत दूर चढलेले (अङ्गातवासांत) असे पांडव खाली घडघडले पाहिजेत, परंतु तसे न होतां, ते उच्चपदवीचे (सार्वभौमाचे=दुर्योधनाचे) उज्जू उळंघन करूं पाहतात हें कसे ? गोमयगोलकार=शेणाचा गोळा करणारे=ज्यांचे जीवित केवळ व्यर्थ असे. ७. एतन पावल्यावाचून. ८. लंघूं पाहतात=लंघायास इच्छितात=लंघण्याची इच्छा करतात. ९. अध्याय २६ श्लोक ८-१२ पहा. १०. राजा. ११. इंत्रसमा. १२. ज्या हेरांच्या मतीला. १३. स्वामीचे. १४. येथे ‘माहेर’ शब्द किती सम्यकप्रयुक्त आहे पहा.

न दिसति, महणुनि केवळ काय नसति गुर्जरीस कुच ? राजा ।
 वेढाचि तो, न दिसले भैमिगतहि पांडुपुत्र कुचरा नौं ॥ १२
 तों दुःशासन बोई, 'ते भोगुनियां श्रमा न वैचावे, ।
 कां न मरावे व्यसनीं ज्यां आंधिमहाहि मानवां चावे ?' ॥ १३
 श्रीद्रोण र्हंणे, 'शिव ! शिव ! मरतील मैहानुभाव कां गा ! ते ? ।
 व्यसनीं जरि गेंडबडते साधु, तरी यांसि सुर्जन कां गाँते ? ॥ १४
 रवि नंदकेचि, गिळी परि डंगळी खळ मलिन मंद राहु टळे, ।

१. गुर्जरी=गुजराथ देशांतील खीस. २. हा दृष्टांत पृथंतांस कां पसंत पडला कोण आणे. गुर्जर देशांतील खियांचे स्तन इनके झांकलेले असत की ते असूनही नाहीत असे वाठे. जगन्नाथराय यांनी शोकाचा अर्थ कसा असावा याविष्यी एक पद्य केवळ आहे यांतही गुर्जरीस्तनगूढब्बाचा उळेल केला आहे:-'अर्थी गिरामणिहितः पिहितव्ध कक्षिस्तीभायमेति मरहवधूकुचाभः । नांधीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः ॥' याचा भावार्थः-मरहव्ध (मारवाडी) खियांच्या स्तनाप्रमाणे जेहां कवितेचा अर्थ घड उघडा नाही व घड झांकलेला नाही तेव्हां फार खुलो; परंतु आंप्रदेशांतील खियांच्या स्तनाप्रमाणे जेहां अगदीं उघडा असतो अथवा गुर्जर देशांतील खियांच्या स्तनाप्रमाणे जेहां अगदीं असत गृह (झांकलेला) असतो तेव्हां शोभत नाही. ३. पृथ्वीवर असावारं. ४. पृथ्वीसंचार करणाऱ्या (हेरास) (अधम दूताला). ५. जाऽऽया (कुचर हेराला). ६. अध्याय २६ श्लोक १४-१८ पदा. ७. न वांचावे=वांचले नसावे. [श्रमा भोगुनियां-श्रम भोगिले यामुळे वांचले नसावे. 'वाचावे'=वांचवेत] हें संशयार्थदर्शक विध्यर्थाचे अनेकवचनी रूप समजावें. वांचवाचा संभव नाहीं-असे येथे द्या विध्यर्थरूपानें सूचविले. [निविड अरण्यांत सर्पदंश होउन पांडव मृत झाले असतील अथवा संकटात पडून नष्ट झाले असतील, अशा अर्थाचे दुःशासनाचे भाषण मूळात आहे.] ८. न मरावे=मेरे नसावेत. ते कां न मरावे ?=अर्थात् मेरे असावेत-असा काकर्त्य येथे इट आहे. हें गीर्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. संकटी. १०. मानस-व्यथारूप सर्पे. ११. अध्याय २७ श्लोक ११-१० पदा. १२. थोर, उदारमनस्क, उदारमति, महामनस्क, महाशय. १३. भ्रम पावते, मोह पावते. १४. पंडित. १५. गाते. हें संकेतार्थी दृती-यपुरुषाचे अनेकवचन आहे. या गीर्यर्थातील दोन वाक्ये जारि तरी या संकेतदर्शक अन्यांनी जोांडिलीं आहेत. यांत 'साधु जारि व्यसनीं गडवडते' हें संकेतदर्शक पूर्ववाक्य होय आणि 'तरी मुश यांसि कां गाते' हें अनुमानदर्शक उन्नरवाक्य होय. येथे पूर्ववाक्यातील संकेत खरा नाही, तेव्हां उन्नरवाक्यांतील अनुमानही खरे नाही, पण जर संकेत खरा नसतांही तो खरा मानिला वर अनुमान खरे होईल-असा याचा अर्थ आहे. याचं दुसरे उदाहरण:-'प्राकृत पांडव असते, तरी हेही कैवि न भ्रमते' मोरोपत. हें गीर्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १६. न हाले. रवि नठकेचि, खळ मलिन मंद राहु गिळी परि उगळी, टळे; सधु गुरुपिंदेही न भी, न चळे, बेवि अचळ बाहुदळे [न चळे]-अन्य. सूर्य हा आपल्या नाग्यावरून तिक्कमर हालत नाहीं; बरी दृष्ट राहु आला,

तुर्वापदेहि साधु न मी, न चले जेवि अचल बौद्धुट्ले ॥ १९
 त्या आधिस्तव होइल आवडि भलस्याहि काय हो ! मरणी॑ ।
 तैशा धीरं धीरं करणारां स्वपरकायहोम रणी॑ ॥ २०
 न पडो दृष्टि पैराची म्हणुनि तपःसिद्धिने स्वपदराने॑ ।
 ते झाकिले न दिसती, पांडव गेले मरोनि न दराने॑ ॥ २१
 भीष्म रूँणे, 'या कुरुगुरुसम हित॑ मित अन्य बोलैका नाहीं, ।
 हितैकामे प्रांशावे र्याचेचि, न अन्य बोल कानाहीं ॥ २२
 जरि विर्धंगुरुत्व असे कैर्तुत्वास्तव अंजा, तरि पुरांणा ।

गिडतो तरी पुन्हा सोडतो व ठळतो (आपण नाहींसा होतो). जे साधु लोक आहेत ते मोव्या विपर्तीत मुढां डगत नाहीत व मोठे वावट्ल आले असतां ज्याप्रमाणे अचल (पर्वत) विलकुल हालत नाही लाप्रमाणेच ते न हालतां स्वप्न असतात. १७. ओकून टाकी, सोडी.

१. मोव्या आपनी॑. २. बादुट्ल=बावट्ल=वाहट्ल=वायथूल=चक्रवात. ही गीति सुभाषितरूप आहे. ३. त्या आधिस्तव (वनवास व अज्ञातवास इत्या संकटामुळे) भलस्याहि (भलस्याच मनुष्यांला, असाधारण पुरुषाना) [भलस्याहि याचे प्रयोजन काय ते पहा] तैशा धीरं धीरं स्वपर काय होय रणी॑ करणारं मरणी॑ आवडि होइल काय हो ? पाडवांना जरि वनवासासारखी संकटे भोगावी लागली तरि त्यांच्यासारख्या धैर्यशाली, बलवान् व आपल्या आणि शत्रूंच्या देहांचा भारातीर्थी वडी देणाऱ्या असाधारण पुरुषांना अन्य रीतिने आपला प्राणांत करण्याची इच्छा होइल काय ? कधी नाहीं. 'पांडवाचे व्यालांनी भक्षण केले असेल अधवा विषमस्थिति प्राप्त होउन ते नष्ट झाले असतील' अशा आश्चर्याचें बे दुःशासनाचे म्हणणे आहे ते केवळ चुकीचे अधवा अगरी॑ असंभाव्य असे द्रोणाचार्य सिद्ध करू पाहतात. पांडव शुद्धामे नीतिमान॒ सखवान॒ शुचि शर आणि धर्मज्ञ आहेत, तेव्हां ते भलस्याच मागणी॑ आपला देहांत करून कधीही घेणारे नाहीत व त्यांचा नाशाही झाला नाहीं, असें द्रोणाच्या भाषणाचे तात्पर्य आहे. हा प्रभालंकार. ४. आपल्या आणि शत्रूंच्या देहाचा होम. ५. शत्रूंची (दुष्टाची) दृष्टि न लागो गहणन. ६. आपल्या पदरोने. हे द्रोणाचे भाषण मूळाशी ताडून पाहिले असता लक्ष्मीसुताने सखवतीसुतावर कडी केली आहे असे कोण. म्हणार नाही॑ ? ७. झाकिले=झाकिले॑. ८. अध्याय २७ शोक ६ पहा. ९. भयाने. १०. अध्याय २८ शोक २०-३३ पहा. ११. द्रोणासारखा. १२. कल्याणप्रद. १३. वक्ता. [वोलका=फार बोलतो तो, बोलण्याचा ज्याचा स्वभाव तो. धातूस 'का' प्रस्तुत लागून धातुप्रदर्शित किया करण्याचा स्वभाव ज्याचा—अशा अर्थाचे शब्द होतात. 'बोलका' या शब्दांत थोडी निंदा-व्यंजकता आहे तथापि वक्ता, वामी याच अर्थी त्याचा प्रयोग प्रकृत स्थर्थी केला आहे असें समजावे. द्रोणास मूळांत 'तत्त्वार्थदर्शिवान्' असे म्हटले आहे.] १४. हितेच्छु पुरुषाने. १५. कानांही प्राणावे=आदरपूर्वक ग्रहण करावे=मन लावून प्रेमपुरःसर ऐकावे. १६. या द्रोणाचे. १७. विश्वाचे अनकल, सकल अगताचे कर्तृत्व. १८. विश्व उत्पन्न करण्यास्तव. १९. ब्रह्मदेवा. २०. अनादि (पुरुषाला).

ज्या पुरुषा ध्यातो ला कृष्णासहि मैत अजातरिषु रणा. ॥	१९
जेथे ते तेथे कृतयुगधर्म समस्त, तोचि वैर देश, ।	
ऐसा तैन्महिमा कीं ला हरिहरही प्रसन्न वरदेश. ॥	२०
धर्मस्थिति तेथे कृतयुगाण हे सष्ठ दाविली खुण, गा! ।	
उमगा बरें चतुर हो । तो साधु तपःसमृद्धिचा कुणगा. ॥	२१
प्रैसाद सहुणांचे ते पांच, तसीच ती संभा सौंबी, ।	
लांची भेटि अशुचि जी दृष्टि न झालीच तीस भासावी. ॥	२२
उघडहि निधी अंभाग्या न दिसे, मलिना जनाहि आंत्रिज, गा! ।	
तेजस्वी कां भरंतिल? भीतिल ते कोपत्याहि न त्रिजगा. ॥	२३

१. अजा ड्या पुराणा पुरुषा ध्यातो ला कृष्णासहि अजातरिषु रणा मत (मान्य) [असे]-असा अन्य. २. मान्य. ३. धर्मराज. (ज्याला शत्रु उत्पन्न झाला नाहीं तो-हा यौगिक अर्थ होय, पण 'धर्मराज' हा रुद्ध अर्थ आहे.) ४. ते=पांडव. ५. कृतयुगधर्म=कृतयुग हें चार युगांतील एक होय. यालाच सत्ययुग म्हणतात. युगानुरूप धर्म निरनिराळे आहेत. कृतयुगांत प्रथान धर्म तप आहे. या युगांतील लोक सदा प्रियवादी, दांत, सत्यपर, हुचि, दानशील, वदान्य, अनसूयक, अनभिमानी असे असावयाचे. याप्रमाणे कृतयुगधर्म आहेत. ६. उत्तम, भेष. ७. ला पांडवांचा महिमा (मो-ठेपणा.) ८. वरदासांचे हैशर. ९. धर्मांची वसति. १०. तो धर्मराज. ११. एकांती संग्रह करून ठेवण्याची जागा, युग भांडार. १२. गृह. १३. सहुणांची सभा. १४. सहावी. ते पांच (पांडव) सहुणांचे प्रासाद तसीच ती सावी [सहुणाची] सभा; जी दृष्टि अशुचि न झालीच तीस लांची भेटि भासावी. पांच पांडवांना पुरुष म्हणून सहुणांचे प्रासाद म्हटले आहे, याचप्रमाणे सहाव्या द्रौपदीला ली म्हणून सहुणांची सभा म्हटले आहे. जी दृष्टि (अशुचि न) पवित्र आहे (मलहीन; पक्षी पापहीन) तीस लांची (पांडवांची भेट होईल). जे पुण्यवान् लोक आहेत यांच्या पांडव दृष्टीस पडतील, इतराना यांचा शोष लागवयाचा नाही. ते पाचब्बण सहुणांचे वडे (प्रासाद) आणि ती सहावी सहुणांची सभा. ड्याच्या दृष्टीवर पापाचे पडळ आलेले नसेल यांस ला पांडवांची ओळख पटल्याशिवाय राहू नये. यांची दृष्टि अपवित्र झालेली नाहीं अशा शुचिजनांच्या दृष्टीत ते पांडव पडतील. १५. अभाग्या (दुदेवी पुरुषाला) उघड ही निधी (द्रव्यसंचय, ठेवा आरि उघडवा जागेवर असला तरि) न दिसे [तर्चंच] मलिना जनाही (पापी नरांनाही) अविज (अविज्ञप्तीपासून झालेली दत्तमूर्ति, दत्तात्रेय) [न दिसे] गा (अगा.) 'गुरुचरितां'त असे लिहिले आहे कीं, श्रीदत्तात्रेय हे दरगोळ वेष पालटून (कधीं मलंगाचा वेष, कधीं योग्याचा इ०) भिक्षा मागण्याकरितां पृथ्यीपर्यटन करित असतात. जे पुण्यवान् लोक आहेत तेच फक्त दत्तात्री फेरी अपल्या घरी आली असतां हे दत्त म्हणून ओळखतात, परंतु पाप्यांना ते मुळीच ओळखवत नाहीं. १६. दत्तात्रेय. १७. पांडव मेले नाहीत आणि मरावयाचे नाहीत, याचा नाश व्यावयाचा नाहीं, ते स्वीर्यांने कोठे वरी शुभ आहेल, असा भीम्याच्या नैल्याचा कठाश आहे.

अज्ञातवासपण म्हणउनि सुनिपुण गुणसमुद्र ले, जैन हो ! ।	
लावाया वेड तुम्हां म्हणतात, 'प्रकट औत्मतेज ने हो'. ॥	२४
कृपहि मेणे, 'कुरुवर्या ! तैन्मार्गण तों अशक्य दंक्षमते, । जे पाठवाल यावरि चतुर चरप्रवरलक्ष अंक्षम ते. ॥	२५
अज्ञातवास दुष्कर, परि तंदंवयि निर्पंट अल्प उरला, गा ! । त्वच्छान्नांस म्हणेलचि भीमाचे वंत्रेकल्प उर 'लागा'. ॥	२६
गांठी तुम्हांसि ल्यांसी पांडीलचि वंटदला विरोध रणी, । वाटे म्हणालचि, 'अंसुक्षिसधून विरेल, तरि विरो धरणी.' ॥	२७
शोध कराल तरि करा, सखर सिद्धा कराचि परि सेना, । गुरुसुद्दासोकाते राया ! हिंकाम कोण परिसेना ?' ॥	२८
वोले त्रिर्गतराज, 'प्रस्तुत पैंडवदशा विराटा हो. । प्रेसाहि लज्जुनि ग्हणे न शिखंडीचा परां विरा टाहो. ॥	२९
मेला कीचक घेता पीडुनि बहुधा करा त्रिगर्ताच्या, । त्याचा आम्हां, तेंवि न पैंथा बहु धाक रात्रि गैतीचा. ॥	३०

१. अज्ञातवास करण्याची प्रतिज्ञा केली म्हणून. २. कौरव्य जन हो ! ३. स्वप्रभा, स्वप्राक्रम.
 ४. न व्यावे, होऊ नये. ५. अध्याय २९ थोक २-१४ पहा. ६. लांचे शोधन, ला पांडवांचा
 शोध. ७. चतुरमते. ८. दूतश्रेष्ठ चरप्रवरलक्ष=श्रेष्ठ दूतांचे लक्ष, लक्षावधी श्रेष्ठ दूत. ९. पाड-
 वांचा शोध लावण्यास असमर्थ. १०. ला अज्ञातवासाचा अवकाश. ११. अगदी. १२. वजासारिवे
 कठोर. १३. पांडील=पठवील. विरोध रणात गांठी पांडील=असा अन्वय. १४. वाढलेला.
 १५. वैमनस्यभाव. १६. रक्कसागरांत. १७. विरणे=झरणे=विरल होणे=विरघळणे=रस-द्रव
 होणे. १८. वडील, मित्र आणि स्वजन यांच्या वचनाते. १९. हा प्रथालंकार जाणावा. २०. मु-
 शर्मा. (अध्याय ३० थोक २-१३ पहा.) २१. पांडवांची दशा विराटराजाला प्राप्त होवो=असा
 भावार्थ. २२. प्राप्त+अहि=प्राप्त झालेला सर्प. २३. मोराचा (टाहो=केका). शिखंडीचा टाहो
 प्राप्ताहि लज्जुनि परां (अन्य सर्पाला) विरा [असे] न म्हणे, मयूराचा टाहो ऐकल्यावरोबर सर्प गर्भ-
 गलित होतात या समजूतीस अनुलक्षून हे वर्णन आहे. मयूराचा टाहो आपल्या हस्तगत झालेल्या
 सर्पाला सोडून देऊन दुसऱ्या (सापाल) [तुम्ही भयाने] विरघळून जा असे म्हणत नाही. पकडलेल्या
 सापाला सोडून देऊन दुसऱ्या (सापाल) [तुम्ही भयाने] विरघळून जा असे मोरांचा शब्द म्हणत
 नाही. Cf. 'A bird in the hand is worth two in the bush.' लाप्रमाणेच सध्या विरा-
 टाचे राज्य हस्तगत करण्याचे सोडून पांडवांचा शोध करण्याच्या नार्दी लागें चांगले नाही.
 २४. विरघळून जा. २५. पथिकाला. २६. खळग्यांचा, खांचांचा.

कीचकरहित विराट स्थष्ट जसा सर्वे नीरदन दीन, ।	
अल्प अनल्प बळे तो तुं संप्रति, जेवि नीरद नैदीन? ॥	३१
कर्ण म्हेणे, 'या भूत्या भ्रासू आम्हीं तुम्हीं समस्त बक; ।	
बहुसुखशोभाप्रद न स्वेतस्तुचाही यशासम संतंबक. ॥	३२
पांडव मेले गेले, त्यांची आतां वृथा कथा राहे, ।	
निर्दीप निर्लेय जैसा अंधारा, आंधिला न थैरा हो.' ॥	३३

१. निर्देत. [निर+रदन=नीरदन=निरस्त+दात=दतहीन.] २. अल्प अनल्प बळे तो तुं, संप्रति जेवि नीरद नदीन. संप्रति तो (विराट) बळे (बळाने अथवा सैन्याने) अल्प (कमी) तुं (दुयोधन) [बळे] अनल्प (भारी) [तो, तू] जेवि नीरद नदीन. सध्या विराट हा शक्तीने कमी आहे व तुं लाजपेक्षा पुष्कळ भारी आहेस. तुम्हा दोशाना मेव व समुद्र यांची उपमा अनुक्रमे चांगली शोभते; म्हणजे तो पाण्याचा वर्षीव करणाऱ्या मेघाप्रमाणे अहे व तू पाण्याने आर्धांच तुषुंब भरलेल्या अगाध समुद्राप्रमाणे आहेस. मेघाचा कितीही वर्षीव झाला तरी खाने समुद्राहतके पाणी धू-ध्वीवर एकदम जमत नाही. येथे 'यथासंख्य' अल्कार झाला आहे. जेव्हां पदार्थाचे वर्णन इया क्रमाने पहिल्याने झालेले असते याच क्रमाने याचा सबध (अन्वय) पुनः दुसऱ्या पदार्थाशी लांगत असला, म्हणजे 'यथासंख्य' अल्कार होतो. 'तो बळे अल्प जेवि नीरद, तुं बळे अनल्प जेवि नदीन'-असा याव पूर्वीच्या क्रमाशी जुळणारा दुसरा क्रम आला आहे म्हणून 'यथासंख्य' अलंकार झाला. 'शत्रूस, मित्रांस आणि विपक्षीला जिक, राख आणि पिटाळ' या वास्यांत शत्रु, मित्र, आणि विपक्षि या शब्दाचा ज्या क्रमाने उलेल झाला आहे याच क्रमाने जिक, राख, आणि पिटाळ या शब्दाशी याचा संबंध लागल आहे म्हणून हा 'यथासंख्य' अलंकार झाला. याची अन्य उदाहरणे:—(१) जयभीमवधाविषयी कर्णसुयोधन करोत बकवकरे। कैसे करितील तिभिमास दहनमेषमंग वक वकरे। [दोणपंच-अध्याय १२ गोति ११], (२) मानी मनोजशर हार तुरे फुलाचे कंदपिकोपवचने ध्वनि कोकिलाचे। राकाशशी मदनर्दर्पण भाविलाहे नेधेचि तो न परिसे न तयासि पाहे। [रघुनाथपंडित-नलदमयतीस्वयवराख्यान]. या अलंकारास 'क्रमालंकार' असेही नांव आहे. ३. मेष. (नीर+द=उदक+देणारा.) ४. समुद्र. (नदी+इन=नदीचा स्वामी.) ५. अध्याय ३० श्लोक १४०-१८ पहा. ६. मत्स्यराजाला; (पक्षी) जलचरमाश्याला. ७. हळा कळ-गिंद्र. ८. पुष्कळ सुख आणि शोभा देणारा. ९. कल्याङ्काचा. [स्वर+तरुचा=स्वर्ग+तृक्षाचा.] हे गीर्याचे सुभाषितरूप आहे. १०. गुच्छ. या अर्बोत रणवीराच्या यशाचा महिमा गाहिला आहे. कल्याङ्काचा पुण्यगुच्छाही रणवीराच्या यशापुढे तुच्छ होय असें यशोमहाव दर्शविले आहे. यश हे कीर्तिपेक्षा श्रेष्ठ असें मानतात. पराक्रमाने यश मिळवें, दानपुण्याने कीर्ति मिळवें, यश सर्वदिक्षाशापी असरें, कीर्ति एकदिशागमी. असा यश आणि कीर्ति याजमध्ये भेद आहे. 'दानपुण्यकृता कीर्तिः पराक्रमकृतं यशः । एकदिग्गमीनी कीर्तिः सर्वदिग्विशृतं यशः ॥' [कुमारसंस्कृत-सर्ग २ श्लोक ४७ अवचुरिकृत टीका.] ११. यह. १२. चिंतेला. १३. स्थान, आश्रयस्थान, ठाण.

रैजा म्हणे, 'बहु बरें, पात्र तुम्हीं या यशा सुशर्मा न्हा,' ।	
प्रेषी पुढे कराया गोप्रेहण खळा नृपा सुशर्मान्हा. ॥	३४
ईपण सकर्ण साकुज जीत गुंरु द्रौणि शांतनव कृप ती ।	
सर्वास्तशरपूर्णा सेना घेऊनियां निवे नैपंती. ॥	३५
मंपूर्ण पांडवांचा नुगता अज्ञातवास सरला, जो ।	
लागे विराटनगरा तों 'प्रेविकासोन्मुखाब्जसर लाजों. ॥	३६
सेनांनी कीचकसा तो ये चिन्तास कंकै रीजाच्या, ।	
श्रीरामाच्या तैशा बहु मान्या रीति शंकरा ज्याच्या. ॥	३७
इतुक्यांत तो सुशर्मा 'दैंडाहतपन्नगोप्र हातीच ।	
व्हाया स्वकीर्तिची, करि पावोनि विर्टुटगोप्रहा नीच. ॥	३८
परिसे त्रिगर्तपतिकृतगोप्रहण विराट गोपैवेदनांहीं, ।	
रंदनांहीं अंधराते चावे; रिपुंसंम असद्य गंदै नाहीं. ॥	३९

१. दुर्योधन म्हणे. (अध्याय ३० श्लोक १९-२४.) २. सू+शर्म=उत्तम+सुख. ३. 'प्रेषी' याचा कर्ता राजा दुर्योधन याचा येथे अध्याहार केला आहे. ४. गाई धरणे. ५. सुशर्मनामका. [आवह=नाम.] ६. आपण=तो स्वतः. ७. द्रोण. ८. अश्वत्थामा. (द्रोण-द्रौणि, दशरथ-दाशरथि, कृष्ण-काण्ठि, रावण-रावणि, मरुत्-मारुति; येथे 'इ'प्रत्यय लागून अपलार्थक नामे झाली आहेत). ९. शांतनव=भीष्म. [शातनु-शांतनव, भृगु-भागव, यदु-यादव, सुभित्रा-सौभित्र.] १०. राजा दुर्योधन. ११. प्रकुक्कमलयुक्त सरोवर. विकरूं पाहतात कमळे ज्यांतील असे सरोवर विराटनगराची शोभा पाहून याजू लागले. अज्ञातवासाची मुदत सरत येउन विराटनगरांत सर्व आनंदानीचा प्रसंग दिसतो म्हणून पाडव तेथेच असावे, असै सूचिविले. १२. सेनापति. १३. धर्म. तो कंक (ककरुपी धर्मराज) सेनानी कीचकसा (सेनापति कीचकाप्रमाणे) राजाच्या (विराटाच्या) चिन्तास ये (मनाम आला. याला खाने आपला सेनापति कैला). [जैशा] श्रीरामाच्या रीति शंकरा (महादेवाला) वदुमान्या तैशा ज्याच्या (ज्या कंकाच्या) [रीति विराटा बहुमान्या]. कंक हा रामचंद्राप्रमाणे विराटाला सर्व गोटीन मान्य होता. महादेव हा रामाचे ध्यान करितो तेव्हा रामाचे करणे महादेवाला मान्य होणे हें साहजिकच आहे. १४. विराटराजाच्या. १५. ड्या कंकाच्या. १६. त्रिगर्तराज. हा दुर्योधनपक्षीय संशालक-राजा. यास भारतीयुद्धात अर्जुनानें मारिले. १७. दंडताडित सपीप्रमाणे उम. १८. विराटराजाच्या घेनूचे हृण. १९. गोपांच्या (गवव्यांच्या—गोरक्षकाच्या) मुखानें. [गोरक्षक गोपानें राजास असै सांगि. तेले की, त्रिगर्तराज सुशर्मी शतसहस्र घेनू घेउन जात आहे, ता तो नेणार नाहीं असै करावे. यानंतर विराटाने सैन्याची तयारी केली. अध्याय ३१ श्लोक ७-८.] २०. दंतांनी. २१. ओष्ठाते. २२. शत्रूसाराला. हा भाग सुभाषितरूप आहे. २३. रोग.

न रणा भ्याला, व्याला कोँधानलतसकाय तो कैवच, ।	
प्रियही जीवित वीरा; धीरा भुलवील काय तोकैवच ! ॥	४०
देउनि र्खादि धेता झाला कंकादिकांहि चैवघांस; ।	
वीर स्वशक्ति चतुरा कळविति, गर्देचि जेवि चव घांस. ॥	४१
ते गाठिले त्रिगर्त धृमणिविरामीच मंत्स्यसेनाहीं, ।	
केले भट सुभटाही, प्रैंकळाहीं अबळ मंत्स्यसे नाहीं. ॥	४२
उप्र, परि सुखद शिवसा, सुकवींस न वैर्य काय ? संगर तो ? ।	
‘को’ जो म्हणे, ‘सकळ जन पाढुनि सुरँयुवतिकायसंग रेतो?’ ॥४३	

१. कोषाग्राने तापलेले शरीर द्यावें असा, २. चिलखत. ३. कवच घेण्याचें कारण यांत सागितलें आहे. कोणी पुरुष मोठा वीर जरी असला तरी खाला स्वप्राण ग्रिय आहेच, स्वर्डीवितरक्ष-जाचा उपाय करणे हें सर्वांस उचित आहे. ४. मोहील, भ्रमवील. हा पाद सुभाषितरूप आहे. ५. बालभाषण. ६. रथ, कवयें आणि आयुर्धे पांडवांस देऊन विराटाने खांस आपल्या संमागमें घेतले असें वर्णन आहे. (अध्याय ३१ श्लोक २४-३०.) ७. भीम, नकुल, सहदेव आणि धर्म अश्वा चवर्षा जणांला. ८. हें गीर्यार्थ सुभाषितरूप आहे. ९. सूर्यच्या असरं. (अध्याय ३२ श्लोक १.) १०. विराटाच्या सेनांनी. ११. बलवान् मस्त्यांही. 'प्रबङ्गांही' यांत 'ही' हा तुतीयेचा बहुवचनी प्रस्तुत होय. १२. मस्त्यासारिले. १३. वर्णायास उचित. १४. संग्राम. १५. कारण कीं. १६. जो संगर म्हणे. १७. देवांगनांचा शारीरसामग्रम. रणांत पाठ न दाखवितां, सन्मुख उभे राहून के वीर धारातीर्थी प्राण देतात सांच्या गव्यांत अप्सरा माळ घालतात अथवा ते सूर्यमंडळास भेदून वर ब्रह्मलोकास जातात असें शाळांत सांगितले आहे, या गोटीवर येथें लक्ष ठेवून वर्णन केले आहे. असें वर्णन संस्कृतांत वारंवार आढळते:—(१) उद्देष्मुजदंडे तव कोदंडे परिस्फुरति । अरिमंडळ-रविमंडळरंभाकुचमंडलानि वेंते ॥, (२) सूचीमात्रविभेदसंन्भमणुः क्षेणीशवामभुवामुन्जगस्तनमंडलेषु लभते लीलारति कंतुकः । नाराचैनिविडैविभिन्नवपुषां पुंसां महायोधने स्वर्णश्रीकुचकुम्भसंन्भमपरीरंभः कवं दुर्लभः ॥, (३) विपक्षशस्त्रक्षपणैः पुनः पुनः क्षताखिलमंथिनिजारिशंजराम् । चकार चंद्रगुतिमंडलोदरे सुखप्रवेशार्थमिवापरो भटः ॥, (४) द्वाविमी पुरुषव्याघ सूर्यमंडलभेदिनी॒। परिवाढ्योगयुक्तश रणे चभिमुखो हतः ॥. यांचा भावार्थः—(१) हे राजा । तुश्या बलाक्य बाहुदंडावर भनुप्य चहूळे असतां, शाश्वतमंडल, सूर्यमंडल आणि रंभाकुचमंडल हीं कांपूळ लागतात. (२) केवळ सुर्ईवै दोनून घेतल्या मुळे जर कंतुकाला तृपांगनांच्या उन्नत स्तनमंडलांवर विलास करायास मिळते, तर रणांगणांत छिनगात्र श्लेष्या योद्धांस देवांगनांच्या कुचकुम्भालिंगनाचा लाभ घडला, खांत आश्वय कसाचे? (३) एक वीर आपणास सूर्यमंडळांत प्रवेश करतां यावा मृदूनव काय शाळांनी आपल्या अस्थिरंभराच्या मंथिते डिहिता झाला. (४) दोधे सूर्यमंडलाचा भेद करणारे होत; एक योगी व एक धारातीर्थी मरण दावकेला वीर, याच अर्थाची प्रसिद्ध कवीची वचने अनेक आढळतात. १८. रमणां होवो, सकळ वीरांनी प्राणांत होईपर्यंत युद्ध करावै—असा भावार्थः-

करिते ज्ञाले दारुण रण ते 'दोधेहि सिंहसम राजे, ८	
पाहति कौतुक तेथें उरले होते करूनि समरा जे. ॥	४४
धंरिला विराट लाजे, वरि न करी कैंधरा त्रिगतीत; ।	
नेणे कर्तव्य, जसा पॅडला अळयंधरात्रि गर्तीत. ॥	४५
धर्मा न सोसवे, जें धरि गोर्झक्षणपरा सुशर्मा तें, ।	
कीं सांसुहि दुःखातें पावे भर्गे पैरासु शर्मातें. ॥	४६
धर्म मैंणे, 'भीमा ! दूँ, हो व्यैसनावीत नैव गा ! लैतें; ।	
भलत्यातेहि ढुपेक्षी दुध, हरिचें जेवि नाव गीत्यातें. ॥	४७
वा ! अन्नद अंथ्रयद व्यसनीं जो, कंवि तो न सेव्य जना ! ।	
पैंलकतापहरत्वे मान जैडा अन्यथा नसे व्यैजना. ॥	४८
लैं भीगे द्विज तो, त्वां रक्षावा हाहि अंतेकाननग; ।	
चापचि हो पात्र येशा, दुष्टांच्या मूर्त अंतका ! न नैगै.' ॥	४९

१. विराट आणि सुशर्मा. २. धरलेला. (अध्याय ३३ श्लोक ८-९ पहा.) ३. मान. ४. पडलेला (मनुष्य). ५. निविडतिमिरुक रात्रीस=फार काळोत्था रात्रीस [‘अंधे तु तिभिरे छीबम्’ इति मेदिनी]. ६. गोरक्षणोशुक (विराटास). ७. सप्राणहि. ८. परामवाने. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. मृत. १०. सुखाते. ११. अध्याय ३३ श्लोक ११-१३ पहा. १२. संकटसागरांत. १३. नौका. १४. त्वा विराटाराजाते. १५. जो गातो लाते. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १६. आश्रय देणारा. या अर्धात प्रत्येक मनुष्याने आपले कर्तव्यकर्म बजाविण्यास दक्ष असलें पाहिजे असें नीतितब ध्वनित करून सेव्यसेवकसंबंधास अनुरूप असें आपले वर्तन या प्रसंगी विराटाच्या संबंधाने असावे— असें धर्माने भीमाला उपदेशिले आहे. अशाच उपदेशपर आणि उदाहरणपूर्ण काव्यांच्या अभ्यासाने वाचकांची मनें सुसंस्कृत होउन आऱ्यामिकनीतितवांविर्या प्रीति आणि पूऱ्युद्धि उपज्ञ होणारी आहे. १७. पालणाराचा ताप नाहीमा करतो या कारणारात, पालनकर्याचा (बाळगणाराचा) ताप दूर करण्याच्या धर्मास्तव. १८. अचेतना (व्यजना). हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १९. पंख्याला. २०. त्वा भीमे (या महादेवाने) तो द्विज (मार्कंडेय) जसा रक्षिला तसा त्वां (भीमे) हा रक्षावा. २१. कृतांतमुखगत. २२. यशा चापचि पात्र हो. दुष्टांच्या मृत अंतका! (हे दुष्टांचा संहार करनाऱ्या सूर्तिमान् यमा ! भीमा !) नग (शृंग) [पात्र] न [हो]. भीमाची नेहभींची युद्ध करण्याची रीति आडदांड असे. वृक्षपात्राणादिकांनी तो शांतना जेर करो. (मोरोपंत-विराटपर्व अध्याय १ गीति १६२ उत्तरार्ध रहा, वनपर्व—अध्याय १ गीति १४ पहा, तसेच युद्धप्रकरणांतील भीमयुद्धवर्णन पहा.) तेहां धर्माला धाक पडला कीं नेहमीच्या रीतीस अनुसून भीमानें युद्ध केल्यास आपण पांडव भृष्णुन ओळखले आऊ, पण इतक्यांत प्रकट होणे तर तांना इष्ट नव्हतें म्हणून मुहाम येथे धर्माने भीमाला धनुष्याच्या साहाय्याने शत्रूशीं युद्ध करण्यास सांगितले आहे. धनुष्याचाणांनी युद्ध करून विराटाला त्रिगतीपासून सोङ्खविण्याचे यश संपादू; वृक्षादिकांनी युद्ध करून तें संपादू नको. (अ० ३३

भीम म्हणे, ‘हो ! लांचा लेखा आम्हांसि कायसा, राया ।।
 सिद्ध समस्तहि आहों युष्मल्कार्यार्थ कौय सोराया.’ ॥ १०
 ऐसे वदोनि धांवे, आरिवर गेले न रामबाण तसे; ।
 सांधुमनांत गुरुकथित हरिनाम तसेचि काम बांगतसे. ॥ ११
 क्षुद्र विलंघील कसा ला पौरवैसत्तमा ? कडा हो ! तो ।
 हेमाद्रिचा, न हेरिसहि लंध्य, कसा मत्त माकडा होतो ? ॥ १२
 गांठी भीम, जसा अहिपति हरितां सुप्रेमा वर्दमणीला, ।
 टैपैतो सुकीर्तिला बहुतर, तेवि न सुर्पभाव रमणीला. ॥ १३
 झाला भैम सुशर्मा, हरिसीं पडतांचि गांठि सिंधुरसा, ।
 रस मिसळोनि स्वैबलें जिंकीसा कैवण लैवणसिंधुरसा ? ॥ १४
 अरि धरिला, असतांही औंसि शक्ति धनुष्य पूर्णज्ञार भर्ते.

धोक १८-२१.) ‘न्यायमृकंदुमुताच्या दुस्तरघृतराघृजाविद्यावुषटा’ [वनपर्व-अध्याय ५ गीति ५५] हा विकारोऽकिंचे स्मरण होते. जलप्रलयसमर्थी मार्कंडेयाचे वटवृक्षानें संरक्षण केले ही पीरांगिकी कथा येथे अनुसंधेय आहे. २३. वृक्ष.

१. कथा, पर्व, केवा, पाड, किंमत, प्राङ्ग. २. आपल्या कामासाठी. ३. शरीर. ४. पुढे देण्याला, खर्ची घालण्याला. ५. ‘भीम’ हा ‘धांवे’ या क्रियापदाचा अध्यादत कर्ता आहे. ६. शश्वत. (रावणवार.) ७. सजनांच्या चित्तांत. ८. गुरु (वडील पुरुष, पिता, आचार्य) याने सांगितलें. येथे अर्थसंदर्भानें साधु=भीम आणि गुरु=धर्म असे समजावें. ९. कार्य, कृत्य. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. १०. ठसतसे. ११. हलकट. (मुशर्मा.) १२. परापूर्त करील. १३. ला भीमा. १४. सिंहाला. १५. उत्तम प्रभा(कांति)युक्त अशा. १६. शेष मण्यास. १७. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. १८. सुप्रभाव (पराक्रमी पुरुष) सुकीर्तिला (उत्तम कीर्तिला) बहुतर (फार) टपतो (अपतो, रक्षण करितो) तेवि रमणीला (सुंदर व प्राणप्रिय झीला) न [टपतो]. हे अर्थात रन्यास अलंकाराचे उदाहरण होय. वीर पुरुषाला आपल्या प्रत्यक्ष सुंदर जीवलग जीपेक्षां कीर्तीची चाढ जास्त असते. १९. अध्याय ३३ धोक ५०-५१ पहा. २०. गळासारखा. २१. स्वपराक्रमाने. २२. जिकी असा. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. २३. कवण=कोणता. [‘कवण’ हा शब्द कवितेत मात्र आढळतो.] २४. क्षारसमुद्राच्या पाण्याला. यात ‘प्रतिवस्तूपमा’नामक अलंकार झाला आहे. ‘झाला भग्न’ आणि ‘कवण ही जिकीसा नाही’ या दोन वाक्यांतील विवरणात भाव स्पष्ट नसून हें वैधम्य आहे, साधर्म्य नव्हे. [पृष्ठ ५ टीप ४ व पृष्ठ ३६ टीप २२ पहा.] २५. लङ्ग. हा पूर्वार्थ असा किहाचा:— अरि धरिला; असतांही असि, शक्ति, धनुष्य, पूर्णशर भरते. भीमाने शत्रूवृक्ष लङ्ग, शक्ति, धनुष्य, शरानें खचून भरलेले भाते इतके सर्व साहित्य असतांही शत्रूला (निगतीराजाला) धरिले. याला दृष्टांत द्वितीयार्थात दिला आहे. २६. आयुषविशेष. २७. पूर्ण आहेत शर अयात असे (भाते). २८. जरी लङ्ग, चाप, आणि भाते इसादि युद्धाची सामग्री शत्रूवृक्ष (मुशर्मावृक्ष) होती तरी याला धरिले.

खेरतरहि नखर हेरिचे करितिल समरांत काय शरभा ते० ॥	१६
उम्रा त्रिगतेपाळव्याला तो वीरेवर सुपर्ण कुटी; ।	
दे तापतापसाला करनि तयाची तनू सुपर्णकुटी. ॥	१६
भीमे धर्मापासीं ओढित नेला धरूनि शेंडि खळ, ।	
शाला सुमृदु विराला; उदकीं केवळ विरे जसें डिखळ. ॥	१७
सुंटला गरुडे धरित्या इयेनापासूनि काय तो लैवा! ।	
कीं शेरभधृतमृगेश्वरमुक्तेभासींच रौये तोलावा. ॥	१८

१. अनितीक्षणहि. २. सिहाचे. ३. ते हेरिचे नखर काय करतील? यांचे कांहीं चालाचे नाहीं, ते शरभापुढे हतवीर्य होत—असें उत्तर, हे गीलवै सुभाषितरूप आहे. ४. त्रिगर्ताविपरूप सर्पाला. भीमाने त्रिगर्तान्ना शरीराला गुणिमोदक देऊन साला अतिशय दुःख दिले. ५. वीरनायक भीमरूप (गरुड). हे रुपकाळंकाराचे उदाहरण. ६. गरुड. ७. ठेंची. ८. पणशाला. तापरूप तापसाला (तपस्याला) तयाची (या त्रिगर्ताराजाची) तनू (देह) सुपर्णकुटी (उत्तम पर्णशाला) करूनि दे—असा अन्वय, येथे ताप हाच तापस (तपस्वी) होय. साला राहण्यासाठी सुपर्णकुटी पाहिजे; तेव्हां भीमाने सुशर्मराजाची तनू हीच सुपर्णकुटी करून साला दिली. तापरूप तपस्वी त्रिगर्ताराजातनुरूप पर्णशालेत राहू लागला—असा भावार्य. हे गीलवै सुभाषितरूप आहे. ९. मृदांत 'गळा भरू' असे आहे. (अ० ३३ श्लो ५५.) १०. गीति ५८-६२ यांतील वर्णन घंताच्या पदरचे आहे, यास मृदांत आधार नाही. घंताच्या वर्णनातील सुवी मूळात कोठीही दग्मोचर होत नाही. प्रस्तुत वर्णन आणि यांतील अलकार हे किती अनुग्रुण आहेत हे प्रसंगाकडे लक्ष दिलें असतां कल्पणर आहे. ११. इयेनपक्षी लावकपक्ष्यावर झडप घालून साला हैराण करून मारतो—अशी ख्याति आहे. १२. शरभ+धृत+मृगेश्वर+मुक्त+इभासी=सिहारि+धरलेला+सिह+सोडलेल्या+गजाशी=शरभाने धरलेल्या सिहापासून सुटलेल्या गजासीं, पूर्वीर्वात उपमागर्भ उपेक्षा अलंकार आहे. भीमाने त्रिगर्ताला धरिले तेव्हां साने (त्रिगर्ताने) धरिलेल्या विराटराजाची सहजीच सुटका झाली. ही गोष्ट कविं दोन निराबद्ध उपमा देऊ सांगतात. पूर्वीर्विः—इयेनपक्ष्यानें आपल्या तोडांत लाघ्याला धरून तो सासह आकाशात परिभ्रमण करित असतां गरुडाने इयेनपक्ष्यावर झडप घासली. तेव्हां इयेनपक्षी गर्भगळीत होउन, साने धरिलेला लावा माव पटकन सुटला. जसा काय तो लावापक्षी (विराटराज) इयेनापासून (त्रिगर्तराजापासून) सुटला, कारण इयेनाला (त्रिगर्तराजाला) गरुडे (भीमाने) पकडले, अशी ही उपेक्षा आहे. उत्तरार्थः—किंवा राय (विराटराज) शरभधृतमृगेश्वरमुक्तेभासींच (सिहशत्रु शरभाने धरिलेल्या सिहापासून सुटलेल्या हच्चीशी) तोलावा (उपमा याची). मृगरुद्धसिहाने हच्चीला धरून तो साला भक्षण करणार इतर्यांत शरभाने सिहाला धरिले. शरभाची (भीमाची) व सिहाची (त्रिगर्तराजाची) झटापट होते आहे इतर्यांत सिहाच्या तावर्दीत सांपडलेल्या हच्चीने (विराटराजाने) पक्कून आपली सुटका करूम घेतली. शरभ हा सिहाला मारणारा प्राणी झोय. १३. खिरु.

भासे तो शंभुपुदें स्मर, यैपाजबळ कापता पशु कीं, ।	
धर्मी भूतदयेस्तव उठले जैसेचि काप ताप शुकीं. ॥	६६
भीम म्हणे, 'उघड दिसे हेंचि खरें काय? जी! वेदा नातें'. ।	
धर्म म्हणे, 'हा याचक, तू दैता कौयजीवदानातें. ॥	६०
जोंवरि नसे कवळिला, तोंवरि मंडूक दापितो भुजगा, ।	
जों सर्विला रणीं त्वां, न धरी कंडू कदापि तो भुज गा! ॥	६१
हीं वीरश्रीस कैरस्थित अनुचित, भैरवतीस वौयससा, ।	
सोड, वधावा सिंहें केला अपराध म्हणुनि काय सैर्सा?' ॥	६२
भीम म्हणे, 'मी तुमचा दैंस असें सपष्ट बोल, पैर्पा! हूं'. ।	
धर्म म्हैणे, 'जाऊं दे, शंके भी या धैतंत्रपा पाहूं. ॥	६३

१. तो सुशर्मा, तो सुशर्मा शंभुपुदें (शंकरापुदें) स्मर (काम) असा भासे. [शंकराने कामाला मारिले ही पौराणिकी कथा येथे ध्यानात असली पाहिजे.] किंवा तो (सुशर्मा) यशांतील खांचाजबळ कापून मारण्यासाठीं बांधलेल्या पशुसारखा (अजासारखा—वकन्यासारखा) भासे. धर्माची भूतदया (भूतानुकंपा) शुकाच्या भूतदयेसारखी म्हणून तो धर्म कांपू लागला व तापून गेला. शंभुपुदें जसा स्मर नसा भीमापुदें तो सुशर्मा—असा अर्थसंबंध. २. यज्ञतंत्रमाजबळ. ३. किंवा. ४. श्री-शुकाचार्यात. ५. भीम म्हणतोः—हे धर्म! या सुशर्म्यांचे आणि माझें जे काय नातें आहे तें मला कृपा करून कळवा. तो वथ्य आणि मी लाचा विधिता (मारणारा) असें जे उघड उघड नातें आतां दिसत आहे तेंच खरें काय? मी या सुशर्म्याला मारून टाकावै किंवा कसें तें सांगा, उघड. रीत्या म्हटलें तर तो वथ्य आणि विधिता असें नातें आहे. सुशर्मा याचक आणि भीम जीवदान देणारा असें नातें धर्मानें भीमास सांगिनें आहे. ६. 'देता' असा अन्यपाठ. ७. सदेह ग्राण-दानाला. ८. वेढुक. हें गीलर्व सुभाषितरूप आहे. ९. सर्पास. १०. जो भुज. ११. खाल. (भुजयुद्ध करण्याची खाल.) १२. हा सुशर्मा. १३. हातांत राहिलेला. १४. वाणीला, सरस्वतीला. [भारतीला मोर उचित आणि वायस अनुचित—असें समजतात.] १५. कावळ्यासारिला. १६. हा प्रथालंकार आहे. हें वचन सुभाषितरूप आहे. दुसऱ्याने अपकार केला असतां ल्याजबळ ल्याला क्षमा करणे हें असंत थोरपणाचे लक्षण होय, योर मनाचे जे लोक असतात लांनी सदा क्षमाशील असावें हें लांस योग्य होय—या तातिक सिळांताचे स्मरण वाचकांस होणार आहे. असला उत्तम नीतिशाब धूतांच्या काष्यांत जागोजाग आढळतो, भात्र लक्ष्यार्बंक लांचे परिशीलन केळे पाहिजे. १७. अध्याय ३३ शोक ५९ पदा. १८. हे अधमा त्रिगर्ताभिपते. १९. ही धर्मोक्ति धूतांच्या पदरची आहे, हीत 'जाऊं दे' याल मात्र मूळांत आधार आहे. नाकीचा सगळा भाग धूतांच्या प्रसंगानुरूपर्कर्णीन करण्याच्या शैलीची उत्तम साक्ष देतो. २०. लडळायुक्तास.

नमन पुरे, रे ! जा रे ! ध्याव्या, गौव्या, दिसोत गाईशा ।
 शिंवश्रीति, किं रे ! याचें लेंघन सोसेल काय गा ! ईशा ? ॥ ६४
 अभय दिलहें, पैरि काढी, नमुनि विराटा, निंकाम नीच पळ. ।
 बोधीं बाहेर निका होय, परि नव्हे निका मनीं चंपळ. ॥ ६५
 यंश सोडवूनि वसविति, पावुनि विजयोत्सवा, रैणाजिर तें. ।
 अभिमान ^१ हेंरिसि ज्यांचा कैसे तद्वस्तु वारेणा जिरतें ? ॥ ६६
 पांडुसुतातें पूजुनि, मत्ख्यपति म्हणे, 'दिली तुम्हां ^२ मैंहि म्यां, ।
 हे काय प्रेत्युपकृति ? गाइन तुमच्याचि निय या महिम्या. ॥ ६७
 कंका ! हो राजा, हे बैलवमुख ^३ संचिवराय होउत, ।
 तुमेचं यश थुचि, याहुनि दुर्गेधाचा अविक काय हो ! जत ? ॥ ६८

१. 'रे' इति हीनसंबोधने अधमामंत्रेवा. [सुतिकुसुमांजलि-स्तोत्र ९ श्लोक ६५-६६ टीका.]
 २. चिन्नांत आणाव्या. ३. स्नवाच्या. ४. शिवाच्या मूर्ति. ५. अतिक्रमण, अपमान, धर्षण. ६. ईं
 श्राप. ७. अभय दिलहें असताही पळ काढी. अभयलाभामुळे पठण्याचें कारण नव्हते तरी
 पळ काढी. 'परिच्या स्थानीं 'तःहि' असा अन्यपाठ आहे. ८. यथेष्ट. ९. शुद्ध. १०. मनांत
 शुद्ध (निका) नव्हता, चपळ होता. चपळ=चंचळ, कुसित, कलुषित. ११. गोधनरूप यश
 शश्रूपासून मुक्त करवून. १२. विजयानंदा. १३. रण+अजिर=रण+अंगण=समरभूमि. १४. सिं-
 हाला; (पक्षी) कुणाला. १५. गजास; (पक्षी) सुर्शर्मी हाच गज लाला. १६. कर्वीही जि-
 रणार (पचणार) नाहीं-असा अर्थ. हें गोलधे सुभाषितरूप आहे. या उत्तरार्थीत 'अप्रस्तुत-
 प्रशंसा' किंवा 'अन्योक्ति' नामक अलंकार झाला आहे. [पृष्ठे १७-१८ टीप १९ पहा.]
 १७. पृष्ठी. १८. प्रयुपकार, उलट उपकार. १९. बळवप्रमुख. २०. प्रधान. २१. या उत्तरार्थीत
 'प्रतीप' नामक अलंकारव्हनि आहे. उपमान जे दुर्घ लाला उपमेय जे यश लाजसाराले मानिले
 आहे म्हणून येथे प्रतीप अलंकार झाला असे दिसते. खरोवर जे उपमान ल्यास उपमेय मानिले
 अथवा जे उपमेय ल्यास उपमान मानिले म्हणजे 'प्रतीप' अलंकार झाला. डोळ्यासारिले कमळ,
 मुलासारिला नंद्र असे म्हटले म्हणजे 'प्रतीप' झाला. या टीकाविषयक आर्यार्थीत 'व्यतिरे-
 क्षा'चा ध्वनि आहे असे म्हटले तरी चालेल. उपमानास तुच्छत्व आल्यास 'प्रतीप' आणि उप-
 मेयास आधिक्य आल्यास 'व्यतिरेक' असे समजावे. प्रतीपाचे लक्षण:—'प्रतीपमुपमानस्योपमेय-
 त्वप्रकल्पनम्' [कुबल्यानंद.] 'प्रसिद्धयोपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलवाभिधानं वा प्रतीप-
 मिति कथते ॥ उपल्ला चालंतमुल्कर्षेमत्युक्तृष्ट्य वस्तुनः । कल्पितेऽप्युपमानवे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥'
- [साहित्यादीप-७४१-७४२.] 'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिर-
 स्कारनिर्बन्धना ॥' [काम्यप्रदीप-१०-४७.] २२. 'दुर्घविचा' असा अन्य पाठ जूनाट तीन हस्त-
 फळसित प्रतीत आढळतो. दुर्घविचा=क्षीरसागराचा,

हे॒ क्षिति किति॑ ? योग्य तुम्हीं भोगाया सर्वभौमपदवीतें, ।	
ऐशा सुयशस्तीर्था ज्या तुमचें सैवविष्णुपद 'कीते.' ॥	६९
कंक मृणे, 'आम्हांला राज्यादिक सर्व पावळे, नैपते ! ।	
ज्यां कैरद स्वलनीं जे ल्यांचीं नैमिताति पावळे नृप ! ते. ॥	७०
स्वांश्रयभजन स्वभजन, न परार्थ, स्वार्थ यज, हा, रैंजा ! ।	
त्या आपुल्याचि केल्या सकृति चिंताख्यरबहारा ! जौ. ॥	७१
आधीं निजविजय पुरीं चौर प्रेषुनि शीघ्र॑ कळवावा, ।	

१. या इच्छीची काय कथा ! २. उनम यश हेच तीर्थ लाला. ३. सखगुणरूप वि-
ष्णुपद. ४. प्रसवतें. [विष्णुपदापासून जसें गंगातीर्थ उत्पन्न झालें तसे तुमच्या सखगुण-
पासून सुयश उत्पन्न झाले—असा भाव.] येथे रूपक आहे. ५. हे विराटा ! ६. हात दे-
णारे. ७. पतनांत. ८. हात देणारांची. हें गीलवै सुभाषितरूप आहे. ९. जे (लोक)
ज्या (ज्या पुरुषांला) स्वलनीं करद [होतान] लाची (ला लोकांची) पावळे ते (पुरुष) [हे]
नृप ! (विराटनृपते !) नैमिताति—असा अन्वय, हे विराटा ! ड्यांनी आम्हांला संकटकालीं
हात दिला लाच्या चरणाला आम्ही सदां शिरोबँडून करावें हें आम्हांस उचित आहे असे ध-
मोक्षीचे तार्थर्य आहे. येथे जे=करद, लाची=करदांची (विराटासारख्यांची), ड्यां=ज्यांला आश्रय
मिळाले ते (पाडवांसारखे)—असे समजावे. १०. अपल्याला ड्याचा आश्रय (आधार) लाचै भजन
(सेवन.) स्वाश्रयभजन (आपल्याला आधार ड्याचा लाची सेवा करणे) [हें] स्वभजन (आपली सेवा
करणे) [होय]. राजा ! (हे विराटा !) हा (उक्ती आम्ही चिंतार्तपासून सुटका केली हा) परार्थ
[यज] (इसन्याकरितां केलेला प्रयत्न, अस्मदितर यज) न (नाही), [तर] स्वार्थ यज (स्वतःच्या फा-
यद्याकरितां केलेला यज) [होय.] [हे] चिंताख्यरबहारा (चिंता हें नांव ड्यावें तो चिंतामणि, हीच
रवें लांचा हार अशा हे चिंतामणिहारा !—अर्थसंदर्भाने हे विराटराजा !—जा (ज्या) सकृति (आतिथ्य,
आदर) केल्या ला आपुल्याचि—असा उत्तराधीचा अन्वय. कंक विराटराजाला म्हणाला, 'हे राजा !
आपण आपली सुट्का केल्याबद्दल जें आपचे बहुमानपूर्वक गौरव करितां लाला आम्ही योग्य नाही.
यांत आम्ही बास्त कांहा केलें नसून आमचीच आम्ही सेवा केली. तुमचें रक्षण आम्ही न करितो
तर आमचाच आधार तुटा. तेब्बा यांत आम्ही आपल्या स्वतःवरच उपकार केले. तुम्ही मात्र
आम्हाला आश्रय देऊन आमच्यावर उपकार केले. आपल्या आश्रयदालाची सेवा ती आपलीच सेवा
होय. आश्रयदालाला संकटांतून सोडविणे यांत परार्थ नाही, तर यात स्वार्थच आहे. चिंतामणिच्या
हाराचा आदरसकार केल्यास तो केवळ स्वार्थीसाठीं होय, ला चिंतामणिहारासाठीं नव्हे, आपासून
आपल्याला स्वार्थ साधावयाचा म्हणून होय—असा तात्पर्यार्थ. या धर्माच्या भाषणापासून वाचकांच्या
मनावर अनेकप्रकारे सुलक्षक उपकार होणारा आहे. सेव्यसेवकसंवेद कसा असला तर सुलावह होतो,
दैवावें इत्यादि नीतिचोरांने धर्माचे भाषण भरलेले आहे. ११. हे विराटा ! १२. हे चिंतामणिरबहारा !
१३. ड्या. १४. हेर. १५. सखर.

नरसिंहा ! क्षिप्र सुहृद्ददयसरोगाधिनाग पळवावा.' ॥ ७२
 राय मणे, 'चेर हो ! जा, चिंतातटिनीत तें न पुर वाहो, ।
 सांगोनि विजय निँजनकर्णसुधापानकाम पुरवा, हो ! ॥ ७३
 नगर अलंकृत करवा, औमरीकृतपुष्पवृष्टिला जांची ।
 शोभा विपंक ऐसी स्त्रीनिकर करूत वृष्टि लंजांची.' ॥ ७४
 कथिले पुरांमि धांवत जाउनि तें विजयवृत्त हेरंजेनीं,
 मुरेजन म्हणती, 'चिंता सरली, परि कसि सरेल हे रंजेनी ?' ॥ ७५

१. सुहृद्+हृदय+सरभ्य+ग+आधिनाग=मित्र+चिन्ता+सरगेवर+गेला+चिंता+गज=मित्रवृद्द-यसरोवरा प्राप्तमनोव्यथारूप गज. २. 'हे दूत हो ! तुम्ही नगरांत जाऊन संग्रामामध्ये माझा विजय झाला असे सरोस सांगा. नगरांतील कुमारिका अलंकार धारण करून नगराहून मला सामोऱ्या येवोत, तसेच उत्तमप्रकारे अलंकृत अशा गणिका अनेक वादांसह मला सामोऱ्या येवोत अशी आळा करा' असे वर्णन मूळांतील वर्णन आण घंतकृत वर्णन यांत कोणांन सरस आण स्थानवर आहे याचा निर्णय रसिकांस सहज करता येईल. घंतांनी स्वप्रतिभाप्रभावाने मर्जच्या वर्णनावर ताण केली आहे असे कोण म्हणणार नाही ? घंतांच्या वर्णनांत जे अलंकार आहेत त्याचा मूळवंत गंध सुडां नाही. घंतांची कृतिता मूळग्रंथाशी नाडून पाहिली असतां घंतांनी काय अपूर्वे करामत केली आहे हें कळून येते आण त्यांच्या अर्लांकिक कर्तृत्वाचिपदी मनांत पूज्यवृद्धि उत्पन्न होते. घंतांनी आपल्या मातेला 'सख-वतीची आली' म्हटले आहे तें सर्वथेव यथार्थ होय असे कोण म्हणणार नाही ? ३. चिंतानदीनीत. येथे चिंता व तटिनी हे पदार्थ भिन्न आहेत, एक नव्हत, असे असतां त्या दोहोमध्ये अमेद आहे अशी कल्पना घंतांनी केली आहे. जेथे भेदाच्या ठिकाणीं (भिन्न पदार्थाच्या ठिकाणीं) अभेदाची कल्पना केली असते तेथे 'अतिशयोक्ति' होते. या प्रकाराच्या अतिशयोक्तीत रूपकानी झांक मारते म्हणून तिला रूपकातिशयोक्ति म्हणतात, तेव्हां या ७३ व्या गीर्तीत रूपकातिशयोक्ति आहे. ४. स्वजनांचे कर्णांची [विजयवार्तारूप] सुधापान (अमृतपान) करण्याची इच्छा (काम). ५. देवागनांनी केलेल्या पुष्पवृष्टिला. ६. ज्यांची. ७. शत्रु. ८. स्त्रीसमुदाय. ९. लालाची. राजा नगरांत प्रवेश करू लागला म्हणजे पौरकन्यांनी आण सुवासिनींनी लाजवर लाला उघडाऱ्या असा आचार प्राचीनकाळी प्रचलित होता त्यास अनुसरून हें वर्णन आहे. [रुचु-वंश-सर्ग २ थोक १०, सर्ग ४ थोक २७, सर्ग ७ थोक १५; कुमारसंभव-सर्ग ७ थोक ६९-८० पहा.] नगरप्रवेशकाळी राजावर लाजवर्णन करणे हें मंगलप्रद समजतात. पुष्पाचे आण लालाचे (लालाचे) शुभ्रत्व आण मांगलिकत्व ही अन्योन्यसादृश्यसूचक आहेत. १०. मत्स्यपुरास. ११. येथे दक्षिणगोमहणकथावर्णन संपले. १२. दूतांनी. १३. नगरवासी लोक. १४. रात्र.

अध्याय 'तिसरा.

मैत्यपुरोत्तरभागीं प्रातःकाळींच ये सुयोधन, हो ! ।
 जैयासि जयप्राप्ति मनीं म्हणती भीमादिही सुयोध नै हो. ॥ १
 सहस्र वैजयंत गांदुनि, वहु तादुनि, करुनि वैद्यभुज गवली, ।
 पष्टिसहस्र सुयोधन तो कुरुकुलचंदनहुभुजग वली. ॥ २
 गोपींधक्ष रथावरि बैसुनि धावे दृपैसि सांगाया, ।
 चित्तीं म्हण, 'बुडाया कुर्वेधमा ! हरिसि घेनु कां ! गा ! यो ?' ॥ ३
 तो राजगृहीं जाउनि रायाच्या उत्तराख्यतनयातें ।
 नमुनि म्हणे, 'हो ! नेतो दुर्योधन घेनु करुनि अनयातें. ॥ ४
 गोधन पष्टिसहस्र व्रज ओस करुनि नेतसे कुटिल, ।
 लुटिल प्रजाहि, जो गोपींडंक तो ब्राह्मणा न कां कुटिल ? ॥ ५

१. मत्यदेशाच्या राजधानीच्या (विराटनगरीच्या) उत्तरदिशेच्या बाजूस. “पांडव अशा-तवास करण्याकरितां विराटनगरीं राहिले हेते. तेव्हां विराटाचा सेनापति कीचक द्यानें द्रौपदी-विषयीं दुर्वासना दशेविल्यामुळे भीमाने लास ठार मारले. हे ऐकून विराटापासून फार त्रास पावले. त्रिगर्तेदेशाचा राजा मुशर्मा द्यानें दुर्योधनास सुचविले कीं, ‘ही संघी विराटनगरावर स्वारी करण्यास वरी आहे.’ तो विचार दुर्योधनास पटून द्यानें ला नगराच्या दक्षिणेचे बाजूस सैन्यासह मुशर्म्यास पाठविले, आणि आपण स्वतः मोठें सैन्य घेऊन लाच्या उत्तरेच्या बाजूस आला. द्या प्रकरणात उत्तरेकडील सैन्यानें विराटाच्या गार्ड हरण केल्या, हा प्रकार चा आख्यानांत वर्णिला आहे द्यासाठी द्यास उत्तरगोप्रहण म्हणतात.” (नवनीत.) २. ड्यासि (दुर्योधनाला) जयप्राप्ति (अ-ज्ञेनाची गांठ किंवा जयलाभ) न हो (न ज्ञावी) [असे] भीमादि सुयोधही (उत्तम वीरही) मनीं म्हणती—असा अन्वय. ३. भीम, द्रोण, कृष्ण इत्यादि सुयोध. ४. चांगले योळे. ५. न होवो. ६. गवळवाच्यांत, धोवांत. ७. बांधले भुज ड्याचे ते. ८. साठ हजार. ९. उत्तम गाईचा समुदाय. १०. कुरुकुलरूप चंदनवृक्षावरील सर्प (दुर्योधन). दुर्योधनाला ‘भुजग’ असें विशेषण लावून द्याची दुष्प्रति ध्वनित केली आहे. ११. मुख्य गवली, गवव्यांचा नायक. १२. विराटपुत्राला. [मूळांत मत्याधिपपुत्र भूमिंजय याला गोपाध्यक्षानें उत्तरगोप्रहणाची वार्ता सांगितली असें आहे. भूमिंजय हे विराटाचा कनिष्ठ पुत्र जो उत्तर लाचें नांव. ड्येप पुत्राचें नांव शंख असें होतें. या प्रसंगी विराट-राजा दक्षिणगोप्रहण करणाऱ्या मुशर्म्याचा पराभव करुन परत आला नव्हता. तो उत्तराला च शृन्यपाल (राजा संनिध नसतां असणारा राज्याचा पालक) करुन युद्धासाठी बाहेर गेला होता. १३. आपला नाश करुन घेण्यासाठी या गाईचे हरण कां करतोस ? १४. कुरु+अधमा=कुरुक्ळांतील नीचा. १५. या घेनु. १६. उत्तर आहे आख्या (नांव) ड्याची ला मुलाला. १७. अहो ! १८. अन्यायाते. (जवरदस्ती करुन.) १९. खल, दुष्ट. २०. गाईला पीडा देणारा. २१. ठोकील, ठेचील.

कैवची धन्वी खेड़ी व्हा, चित्ती रामचंद्रहि असा च्या, ।

बैसा रथीं, जयश्री गोविंग्रावनपरासि न असाच्या.’ ॥

६

उत्तर म्हणे, ‘असे जरि मी एकाकी लहान, परि सैवते ।

यश जोडितोचि असता संरथि तरि, कथन मज न, पैरिसवते. ॥

७

होतीं परम निपुण परि त्या खैत सणात सारथि गळाला, ।

ज्ञांको छिंद्रे भलतसे, अडले म्हणतात सौर थिंठाला. ॥

८

कर्णादिकांसि देतीं समरी वैराटिकेसरी कैरिता ।

जिंषुपुढे असुरजनीं कोणी वैरा टिके सैरी कैरिता. ॥

९

मिळवा कोणी तरि, हो। धैर्याचा मात्र उद्देवि सारथि जो, ।

कुरुभटसमूह पाहुनि मज, जेवि हिंसि सुदृधिसार थिजो’. ॥

१०

ऐसे बहुतनि बोले तो वैरालिश बोल बैयकामाजी. ।

१. कवच धारण करणारे. २. धनुर्वेर. ३. खड्डधर. ४. कवची, धन्वी व खड्डी असा.

५. स्मरा. ६. गोविंग्रावनपरासि, गाई व ब्राह्मण यांच्या रक्षणाविषयीं जो तत्पर लास.

७. अप्राप्य, अलभ्य. ८. ज्या समरीं गोपाध्यक्षाने कुरुवीरकृत उत्तरगोप्रणाली वारी उ-

त्तरास कलविली तेहां तो अंतःपुरात खिलाच्या समाजात बसला होता असे येथे ध्यानात

ठेविं. ९. स्वताचे, वेगळे. [विराटयशासनिरिखे स्वतंत्र यश मिळविले असते.] १०. अभ-

कोविद असा सारथि. ११. ऐकवते. [सारथि असता तर, माझ्याने ही वारी ऐकविली देखील

नसती, मी शत्रूचा पराभव लागलाच केला असता—असा भाव.] १२. पूर्वी उत्तराने अहावीस रात्री

अथवा बहुधा एक मास मोठे युद्ध केले लांत त्याचा सारथि मरण पावला—या कयेचा उक्केल आहे.

[अध्याय ३६ श्लोक ३ पहा.] १३. नामाकित. १४. न्यून, उणेपण. [कसे तरी हे न्यून भस्तु

येबे, उघडे न पडो, अडलेले मनुष्य यिगळाला देखील उक्कृष्ट समजतात, पण छिंद्र बाहेर न

दिसो असे इच्छितात—असा भावार्थ. १५. श्रेष्ठ, उक्कृष्ट. हा चरण सुभाषितरूप आहे. १६. थिगळ—

ठिगळ—फाटक्या वस्त्राला गोक बुझविण्यासाठी दुसऱ्या वस्त्राचा लहान तुकडा लावतात तो, कपी.

१७. (कैरिता=हन्तीपणा) देणारा ज्ञाला असता. १८. उत्तररूप सिह. १९. गडपणा. २०. इं-

द्रामुडे. २१. बरोदरी करणारा. २२. सागर. २३. कौरवयोद्धांचा समुदाय. २४. थंडीस.

२५. उत्तम दशाचे सार, तूप. २६. ज्याप्रमाणे थंडीच्या कडाक्याने तूप थिजून जाते त्याप्रमाणे

मल्ल पाहून कौरवांकडील वीरसमुदाय थिजून जावो (रित्यमित—भयप्रस्त—स्तवधगाव होवो.) २७. तो

उत्तर. २८. मूर्ख वालक. २९. “बायको” या शब्दाची उत्पत्ति चमक्कारिक दिसते. ‘वाला’

आणि त्यासुन इलेला ‘वालिका’ शब्द, याचा अर्थ कन्या किंवा तरुण ली. या ‘वालिका’श-

बदाचा अपव्यंग ‘वाइका’. हा मूलचा एकवचनी शब्द. याचे बहुवचन ‘वाइकाओ’; याचेच ‘बा-

यको’, ‘बायको’ असे रूपांतर झाले. अर्थात् हा मूलचा बहुवचनी योवायाचा शब्द. सल्कारपूर्वक

द्वौलयाचे असतां, एका खीच्या अर्थीही, ‘बायका वाहेर गेल्या आहेत, आतां येतील’ असें झासे

चिंत्रपटकटकसे शिशुभाषण येईल काय कामा जी ! ? || . ११

ते परिसुनि एकांतीं पार्थ म्हणे, 'देवि ! कृष्णसखि ! जावे ।

उत्तरसारथि होउनि स्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावे.' || १२
कृष्ण म्हणे, 'बहु बरे, वहा मॉरुत, हो पेलाल खिल्बळ ते, ।

सध्यां बोलतात, तसेच पूर्वी एका खीच्या अर्थोही 'बायको' या शब्दाची योजना सकारात्मक होऊं लागली, आणि काळांतराने अर्थाकडे दुर्लक्ष होऊन हाच शब्द एकवचनीं चालू लागला, आणि इतर खीलिंग शब्दांच्या भोरणाने याचे पुन: 'बायका' असे आकारांत बहुवचन झाले. सांतां 'बायका' हें मूळचे एकवचन आणि 'बायको' हें बहुवचन असून, सध्यां खांचा अर्थ अशा रीतीने उलट झाला आहे, असे दिसते. 'बालिका' याचाच दुसरा अपभ्रंश 'वाइआ' आणि याचे बहुवचन 'वाइआओ' अथवा 'वायो.' परंतु हाती शब्द आतां एकवचनीं चालतो. 'ताटका' नंबाची मोठी खिप्पाड राक्षसी होती; यावरून, तशीच कोणी विपणाड आणि अस्ताव्यस्त अमर्याद बायको असली, तर तिलाही 'ताटका'शब्द लावितात. 'ताटका' हा शब्द तर मूळचा निविवाद एकवचनीं चालणारा; आणि अज्जन तो तसा चालतो. परंतु खांचेच रूपांतर असा 'ताटको' हा जो दुसरा एक शब्द, खाचे पुन: बहुवचन 'ताटको' हेच आहे. यावरून एथेही असे दिसते की, 'बायको' शब्दाप्रमाणे 'ताटको' हें लुने बहुवचनरूप आहे. इतकाच मेद की, 'बायको' या शब्दामध्ये को सल्कारसूचक अर्थ दिसतो, खाच्या स्थानी एयं ढमालपणाचा अर्थ आहे. तथापि दोहों शब्दांच्या उत्पत्तीचा म्हणून लो प्रकार, खामध्ये कांही मेद दिसत नाही. 'ढो' शब्दामध्येही तोच प्रकार दिसतो. जुन्या प्राकृत भाषेमध्ये बहुतेक शब्दांपुढे बहुवचनीं, 'ओ' प्रत्यय लागत असे, जसे रमा-रमाओ, अद्यापि गुजराठी भाषेमध्ये तसेच आहे. जसे, विद्या-विद्याओ, गोमंतकी मालवणी, इत्यादि कोकणी भाषांतही तोच प्रकार आहे. जसे वाईल-वाहलो, आणि यावरून असे वाटते की 'वाहलो,' 'वाइकाओ' अथवा 'वायको' हे शब्द मूळचे एकच. या सर्व गोटी लक्षात आणितां, पूर्वीक तकीला नितकी बळकटी येते. 'बायकं' असे कुत्सितार्थक रूप आर्धी असून खापासून मग 'बायको' असा शब्द झाला असावा, असा तके किलेकांनी केला आहे. खाला कांही आवार दिसत नाही. आतां शंका काठणाराला एक स्थळ आहे. तं असे की 'बालक' हा जो पुळिंग शब्द, खाचे प्राकृत भाषेत 'बालको' आणि 'बालका' किंवा 'बायको' आणि 'बायका' अशी क्रमशः एकवचनीं आणि बहुवचनीं रूपे होण्याचा संभव आहे. परंतु खियांना पुळिंगानामे चालू झाली, अशी राठस कल्यना करणे, किंवा वर दाखविल्याप्रमाणे 'बायकं' शब्दापासून 'बायको' शब्द निघाला असे मानण्यापेक्षां आपल्या लो-कांच्या सम्य चालीस अनुसरून खीला सत्कारबोधक 'बायको' हे मूळचे बहुवचनी नाम चालू झाले, असे मानणे विशेष संभाव्य व प्रशस्त दिसते." [विविधज्ञानविस्तार-पुस्तक २२ पृष्ठ २४-२४ अ.]

१. चित्रपटांतील सैन्य जसे. २. हे द्रौपदि! [अर्जुन एकांतीं द्रौपदीला महाला:-हे कल्याणि ! उत्तराला असे सांग की हा (वृहडडा) पूर्वी पांडवांचा सारथि होता, हा अशयानकुशल आणि युद्धदक्ष आहे, हा तुझा सारथी होईल. अशयाय ३६ खोक १२०१३.] ३. खिजणे=चिडणे, रांगावणे. ४. वायु. ५. पेलाल=धूम्याचे तुण. केरकसपट (वाजरीचे सरम, वाटूक; जोधव्याचा कडवा; भाताचा पेंडा इत्यादि.) ६. खालाचं (दुर्योधनाचे) नव (सैन्य).

मंडूदय न अरिसैन्ये, तुमच्या दैन्येचि फार खळबळते'. || १३
 या उत्तरासि सैंगे, 'सारथ्य बृहन्डा करिल, योते।
 सै॒त करुनि विजयाने नेले वहु खळांडवी अरि ल्याते. || १४
 सारथ्यगीतनृत्यप्राप्तीचा हेर्तु जिंषुसहवास; ।
 पूर्णिवाचा लागे पशुपां भ्रमताहि विष्णुसह वौंस. || १५
 'भैगिनीमुखेचि विनवा, तन्मतिला उत्तराचि वळवील, ।
 'अंतिसहवासिवच मना, केंतक केलुपिता वैना निर्वळवील'. || १६
 उत्तर म्हणे, 'कुरुकटक न पशूंस, येँसासहि, स्वैसे! नेते, ।
 अवकाश पळहि नाहीं कळवाया वृत्त हें स्वसेनेते. || १७

१. माझे हठग. २. शुनव होते, तत्रमत्रते, आरुल, पिण्ठऱ्ह होते. [येथे १३ आया गीतीत जे द्रोपदीचे वीरपदीत्वानुसूप स्वाभिप्रायदर्शक उनर आहे यास मृत्यात आधार नाही. हे घंतानी आपन्या पदस्वेचे घालून मृत्यावरही ताण केली आहे असे कोण महणार नाही?] ३. द्रोपदी सागे. [अध्याय ३६ श्लोक १६-१९ पहा.] ४. या बृहन्डाते. [या ठिकाणी 'योते' असे पुक्किंगवोधक सर्वनाम योजिले आहे याचे कारण 'बृहन्डा' शब्द बृहन्ड, बृहन्डल असा पुक्किंगीही आढळतो. महाभारतात बृहन्डेलम उद्दीपन 'गोडर्सा तृहृद्वारणाभे युवा मुप्रियदशीनः' असे पुक्किंगी शब्द योजिलेले आढळतात. विराटपर्व-अभ्याय ३६ श्लोक १६ पहा.] ५. मारथि. ६. अर्जुनाने. ७. खाडव नामक वन अझीला भक्षणार्थ (दहनार्थ) अर्जुनाने दिले त्या प्रसंगी; (किंवा) खाडवी=खाडवप्रस्थी=द्रुप्रस्थी. 'या सारऱ्याच्या योंग अर्जुनाने खाडवप्रस्थी राहन असता सर्वभूते आपल्या कवज्यात आणिली होती' असे मृत्यात आहे. [अध्याय ३६ श्लोक १९ पहा.] ८. या बृहन्डेला सरभ्याद प्राप्त होण्याचे कारण अर्जुनसंगति होय. ९. अर्जुनसहवास. १०. गोपाळास. ११. कृष्णासह. [कृष्णाच्या सहवासाने फिरत असतां पशुपांम (गोपाळास-अज्ञान गुराळी गवळ्यांम) परमेश्वर जो कृष्ण याचे सर्व गुण प्राप्त झाले, कृष्णाच्या पूर्णिवाचा वास गोपाळाला लागला. गोपाळ परिपूर्णगुण झाले.] १२. संबंध, गंध. १३. उनरेच्या सुवे. १४. अत्यत सहवास करणाऱ्याचे वचन, अंतिपरिचयाच्या मनुष्याचे भाषण. १५. निवळीची वी. कतकवृक्षाचे फळ कलुषजलस्वच्छताजनक आहे महणून त्याला 'अवृप्रसादन' असे अन्वर्थेक तुसुंर नाव आहे. पंताच्या काच्यात कतकाचा उळेल अनेकस्थळी आढळतो. [वनपर्वे-अभ्याय ११ गीति ५५.] 'फळ कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्' [मनुस्मृति-६१६७.] १६. गटुळा. १७. उदकास. १८. स्वच्छ करील, सुवारील. हे गीलधी सुमारितरूप आहे. १९. कौरवर्सन्य गाईचेच हरण करीत आहे असे नाही, तर आपल्या कीर्तीचिह्नी हरण करीत आहे. या अधोतील अलंकारास 'अतिशयोक्ति' असे महणतान. प्रसुत वस्तूचे लोकमयोद्दितिरिक्त वर्णन केले म्हणजे अतिशयोक्ति होये. काच्यादशीत तिचे लक्षण दिले आहे:—'विक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तनी । असावतिश्यायोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥' [काच्यादशे-द्वितीय परिच्छेद २१४.] आग्नेयपुराणातही असेच लक्षण केले आहे:—'लोकसी-

माझे सारथ्य करु तुळिया वचने बृहन्नडा, गमला ।
 हाचि संदुपाय, वसे ! लागो अपकीर्तिचा न डाग मला.' ॥ १८
 ती धांवत जाय म्हणे, 'गैनादिक हें बृहन्नडे ! राहो, ।
 ममयी सारथ्यगुणा लुघडूनि केंद्र्युचा न डेर्हा हो. ॥ १९
 गोधंन प॒ष्टि॒सहस्र स्वपुरा नेतो हृ॒नि कौ॒रव हो ! ।

मातिवृन्स्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् । भेद॒तिशयो नाम संभोऽसंभो द्विवा ॥.' सारांश जेथे वर्ण्य वस्तुत्र प्रतिपादन लोकमयोदेत्या वात्तर-वाजवीपेक्षां ज्यासत-केलेले असतें तेथे 'अतिशयोक्ति' अल्कार होते. गांवे अनेक प्रकाग (भेद) आहेत. (१) भेदी अभेदाची, (२) अभेदी भेदाची, (३) योगी अयोगाची,=संवंधी असंवंधाची, (४) अयोगी योगाची=असंवंधी संवंधाची, (५) कार्यकारणाच्या सदृक्ष्याची (समकालाची) आण कार्यकारणाच्या पौर्वापर्यव्यतिकमाची (पौर्वापर्यवैरीवाची) कल्पना केलेली असते, तेथे अतिशयोक्ति होते. श्रीमदप्यदीक्षितप्रणीत 'चित्रमीमांसं'त 'भेद॒भेदः, अभेद॒भेदः, संवंध॒संवंधः, असंवंधे संवंधः, [चित्रमीमांसा-८४ १०२.] असे अतिशयोक्तीचे चारच पकार वर्गांते आहेत. या अलंकाराचे संश्लापानिशयोक्ति, निर्गायानिशयोक्ति, आश्रयाविक्षयानिशयोक्ति उत्तादि भेद कााऽयादश्चात सांगितले आहेत. साहित्यदर्शिणात या अलंकाराचे पांच भेद सांगितले आहेत:—'भेद॒प्यभेदः संवंध॒संवंधस्तद्विपर्ययौ । पौर्वापर्याप्ययः कार्यवैरोः सा पंचाच ततः ॥' [माहित्यदर्पण-१०१६९४] या अलंकाराला इंगर्डीत Hyperbole असे म्हणात. प्रस्तुत पश्चात 'पश्चये नेण' हें कारण व 'यशाचे नेण' हे कार्य असन कायकारणाचे पौर्वापर्य विपरीत झालेले आहे. कायकारणाचे पौर्वापर्य विपरीत करण्याचा हेतु कारणाची शीघ्रकारिता (कारणाच्या व्यापाराची अतिव्यग) आणि कार्याची शीघ्रोत्पत्ति दाखविण्याचा आहे. येथेही कारणाचा व्यापार सुरु होत आहे नाही तोच अथवा लात्याही आवी कायोर्ध्वनि झागी असे दर्शविले आहे. या अलंकाराम 'अत्यंतातिशयोक्ति' असे नांव आहे. हिचे कृक्षण:—'अत्यंतातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे' (कुबल्यानंद.) 'कायकारणयोक्त्वैव पौर्वापर्यविपर्ययः । विजेयातिशयोक्तिः सा ॥' [काव्यप्रदीप-१२५ दशम उक्ताम १५.] १५. हे भगिनि उनरे!

१. उत्तम उपाय. [द्या उत्तरान्या भाषणावद्दल मूळात एक श्लोकावे आहे. (२३ श्लोक.) मारो-पंतांस निवळ शब्दार्थैमारवाही मापातरकार म्हणणारांनी उत्तराचे उत्तरेशी झालेले भाषण मूळग्रंथांतील व पंताच्या काव्यांतील ताढून पहावे म्हणजे लांचा अभिप्राय किती भ्रममूळक आहे हें लांचे लांसच चांगले कळेल.] २. गायन वादन नरेन वगेरे. ३. सारथ्य करण्याच्या गुणाला. ४. उघड न करून. ५. कृपणाचा, अधमाचा. ६. डेरा=रांजण, मार्तंचे मोठे भांडे, द्रव्याची घागर. "कृपणाने डेन्यांन पुरुण टेविलेले द्रव्य कर्वीच कोणाच्या उपयोरीं न पडल्यामुळे व्यर्थ होय. तसा तुझा सारथ्यगुण समर्थी प्रकट न होइल तर व्यर्थ होय" असे तात्पर्य." (नवनीत.) सारथ्य करण्याचा जो गुण तुझ्या अंगी आहे तो न दागवून कृपण होउ नको. मारथ्यगुण दागविष्णाचा आतां प्रसंग आला तो व्यर्थ आलवू नको. ७. गाहि. ८. साठ हजार. ९. दृस्तिनापुराला.

गौरंव हो न बुधजनीं, त्या मेत्याला अनंत रौरंव हो. ॥	२०
त्यावरि जातो उत्तर, त्याचें सारथ्य ये करायास. ।	
मुगवद इहामुत्रहि गोविंप्रैत्राणोत्थ जे करायास. ॥	२१
देता ज्ञाला पूर्वीं तुज निजसारथ्य संव्यसाची, हो! ।	
सैरंध्रीची वाणी व्हाया गोवंत्सभव्य सौची हो. ॥	२२
उठल्या उत्साहाच्या त्या शैतश्रीमदुदविवरि लहरी; ।	
‘वैरितां हनु, न नुं म्हणतां, प्रणताचें कां न सुर्दधि वरिल हरि? २३	
देवातें भक्ति तसी पार्थितं ने करूनियां वश, हो! ।	
त्यान्याहि मनी होतें की विश्वामाजि आपुले यश हो. ॥	२४
उत्तर म्हणे, ‘वहु वरे, देउनि वचनास मान आलीस.’ ।	
बोले बृहन्डा स्मितपूर्वक, ‘विटनील कोण आळीस? ॥	२५
वाय असो, नृय असो, हो अंभिनय, किमपि गैंग अथवा हो, ।	
जै॒णोनि कसें म्हणतां सं॑मरांत बृहन्डाचि रंथे वाहो? ॥	२६

१. बुधजनांत (सुशजनांच्या समुदायात) त्या दुष्ट कौरवाचा गौरव न व्हावा. २. रौरंव नामक नरक. ३. प्राप्त होवो. ४. त्या दुष्ट कौरवावर. ५. सुख देणारे (आयास). हें गी-लर्ध सुभाषितहृप आहे. ६. इह आणि परलोका. ७. गोब्राह्मणरक्षणोपत्र. ८. हातांचे श्रम. ९. सव्यसाचिन्-अर्जुन. [‘सव्येन वामेन हस्तेन साचितुं शरान् संधातुं शीलं यस्य स सव्यसाची’ म्हणजे सव्य (डाढ्या हाताने) वाण लोडून मारण्याचे ज्याचे शील आहे तो सव्यसाची होय. (भगवद्गीता—अध्याय ११ श्लो० ३३.) महाभारतात या नावाची व्युत्खनि दिली आहे:—‘उम्हौ मे दक्षिणी पाणी गांडीवस्य विकर्मणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदुः ॥’ माझे दोन्ही हात गांडीव धनुष्याचे आकर्षण करण्यांत कुशल आहेत म्हणून मला मनुष्य आणि देव सव्यसाची असे समजातात.] १०. गोवसकल्याण. ११. खरी. १२. होऊ. १३. शांत अशा अर्जुनसमुद्रावर. १४. हनु (हनवटी) धरिता. हरी, नु न म्हणता, प्रणाले सुदधि कां न वरिल—असा अन्वय. प्रे-मळ भक्ताने (प्रणतज्ञानाने) आज्ञावाने दिलेले (हनु धरितां) उत्तम दही (सुदधि) हरी नु (नको) न म्हणतां कां न स्वीकारील? अर्थात् तो भक्तप्रिय हरि स्वीकारीलच. त्याच्यप्रमाणे समरप्रिय सव्यसाचीला दुष्ट दुर्योधनावरोवर युद्ध करण्याची उत्तरेची विज्ञापना कशी रुचणार नाही? १५. नाही. नको. १६. उत्तम दधि. १७. ने=नेती ज्ञाली. (उत्तरा) यांत उपमा आहे. १८. मंदहास्यपूर्वक. (पृष्ठ २६ टीप १६ पक्ष.) १९. मस्तीस. २०. हस्तादिकांच्या खुणांनी दुसऱ्याचे मनातील भाव सुचिवणे. २१. कोगतेही. (हे गानाचे विशेषण.) २२. मला वाय वाजविण्याची, नृत्य करण्याची, हावभाव करण्याची, किंवा गाण्याची आज्ञा केली असतां, तें सर्वे मी करीन—असा भावार्थ. २३. स-मज्जन उमज्जन मी समर करण्यास अथवा सारथ्य करण्यास असमर्थ होय असें कठव असतांही. २४. युद्धांत. २५. रथ वाहो=सारथि होवो.

वैरैटि म्हणे, ‘नर्तक हो कीं वौदक तैयैव गौयन हो, ।
सारथि हो या समर्थी, एकहि वैश कौखांसि गाय न हो.’ ॥ २७
ऐसें वदे, कवच दे या श्रित्कुशलावहास त्यायाला, ।
तंद्वारणीं छुके तो, कैन्चा पाहोनि हांसत्या याला. ॥ २८
ज्यैचं चिरैतलुपिप्रभुषिकृतिगर्भ गैय नैक वच, ।
हांसे आपणहि, म्हणे, ‘ठावे मज काय गायना कवच?’ ॥ २९
लेवविले रंजेसुतें, जाणों त्याला कधीं न तो कवच, ।
संचरित अंग्रगालभहि हैंदैयहर जसें संधीन तोकैवच. ॥ ३०
होउनि सिद्ध रथावरि चटतांचि, संहोत्तरा तिच्या औंली ।
म्हणती, ‘बृहन्नडे ! तुज वीरश्री गौरवावया आली. ॥ ३१
दिव्येसुचिरवस्त्रांते आण करायासि बौहूत्या, कैटके ।
जिकुनि असिचीहि, तुम्ही बहु शोभाया स्वबाहु, त्यां कैटके’. ॥ ३२
‘उत्तर आणिल ते जे निर्माया तुंज मुबाहुत्या लागे, ।

१. विराटाचा पुत्र—उत्तर. २. नाचणारा. ३. वाढें वाजविणारा. ४. लाप्रभाणे. ५. गाणारा—गायक. [गायन=‘अन’ प्रत्यय गै धातूला लागून ‘गायन’ असें रूप झाले. ‘अन’ प्रत्यय शब्दार्थक अकर्मक धातूम लागून कर्तृत्वाचक शब्द उत्पन्न होतात. ज्ञें:—ज्वलन (ज्वलणारा), गर्धन (खादाड), रवण (शब्द करणारा), मंडन (शोभविणारा) इत्यादि. मूळांत गायन आणि नर्तन या शब्दांचा प्रश्नोग केला आहे, यावरुन ‘नर्तन हो कीं वादन तैयैव गायन हो’ असाही पाठ असता तरी चालते असें दिसते. अ० ३७ श्ल० २२.] ६. हस्तगत, स्वाधीन. ७. आश्रितांचे कुशल करणाच्या (अर्जुनाला). ८. धारण करण्यासाठी. ९. तें कवच धारण करण्यांत, यांत हास्यरस आहे. १०. कुमारिका. (अ० ३७ श्ल० २४.) ११. ड्या अर्जुनाचे. १२. किरातरुपी प्रभु शंकराचा धिक्कार ड्याच्या पोटी आहे असें (वच). [येथे अर्जुनाच्या किरातरुपी शंकराधिक्षेपोकीचा उप्रेक्ष केला आहे. ही कथा वनपांत आहे. अध्याय ३ पहा.] १३. गातो. १४. स्वर्गलोक. [येथे नाक म्हणजे नाकस्थ लोक असा अर्थ उपादानलक्षणेने वेतला पाहिजे.] १५. उत्तराने. १६. तो अर्जुन. १७. संतवरित. १८. अप्रैदहि. १९. हृदयाकर्षक. २०. मु+अधीन=असंत हस्तगत, असंत स्वाधीन. आपण खेळवू तसें सेळणारे असें बों तोक (वालक) लाचे वचन; असंत अधीन (लालनानुकूल) बों तोक लाचे भाषण. हे मीलर्थ सुभाषितरूप आहे. २१. वालवाक्य. २२. उत्तरासह (अर्जुन—बृहन्नडा) रथावर चटतांच, किंवा उत्तरेसह आली (सख्या)—असे दोन्ही अन्वय संभवनीय दिसतात, मात्र विरामचिन्हांची योजना अन्वयास अनुसरून केली पाहिजे. २३. सख्या. २४. उत्तम सुंदर अशा वसनांते. [पुढे अध्याय ६ गीति ३८ पहा.] २५. पांचाळिका, पुत्रलिका. २६. सैन्ये. २७. धारण करा. [आपणे भुज सुरेस मूषकिष्यासाठीं तुम्ही कटके (बलये) धारण करा.] २८. कडी. २९. तुला उत्तरेला.

मज कवच लेवुनि, ही आपणचि पहा सुबाहु ल्याला, गै ! ॥ ३३
 ऐसे बोलुनि हांकी उत्तरथरत्न कृष्णसारथि तें ।
 सांगे स्वदास्य सिंहा हरवाया तेज कृष्णसारथि यिंते. ॥ ३४
 म्हणति त्रिर्था प्रयाणी, 'तुजला मंगल बृहन्मडे ! हो तें ।
 जें खांडववनदाही नंसरथ्यांत जाहले होतें'. ॥ ३५
 द्विज म्हणति, 'या यशस्वी होउनि, जयदायि औंज्यजिर तें, हो ।
 खैलेबल सदाश्रितजनी, दैहनी पुष्कळहि औंज्य, जिरतं, हो !' ॥ ३६
 सत्वर बृहन्मडा नृपसुतरथ नंऊनि जाय वाहेर, ।
 त्यासि म्हणे, 'हेरावे म्हणसी कुरुकटक काय बा ! हेर.' ॥ ३७
 आपण चित्तांत म्हण, 'मेळवितो आजि, नीच हो ! यश मी, ।
 शिवमृतिमी स्मशानी अंस्माज्यहेतु तीच होय शैमी.' ॥ ३८
 कुरुकटकासि पहातां तो उत्तर वाळ फार गेंडबडला, ।
 स्वैपरबळावळ नेणुनि बैंलिश बहु वायकात बडबडला. ॥ ३९
 बोले, 'बृहन्मडे ! हें कुरुबळ कैल्पांतसिंधुसे गमतें, ।
 ने रथ पुरांत, माझें मन नयनहि पाहतां बहु अंमते. ॥ ४०

१. हा उत्तर. २. कवच ल्याला. ३. यांगे उतरे ! हे अर्जुनाचे उत्तरेस प्रतिक्रिया आहे. ४. कृष्ण सारथि ज्याचा. (अर्जुन.) ५. 'ते' याचे विशेष 'उत्तरथरव' आहे. ६. लहान हरिणशिरु. (काळवीट.) [कृष्णेन सार: शब्दः कृष्णसारः: । 'कृष्णसाररुहन्यकुरंकुशवररीहिः' । गोकर्णपृष्ठतैणशर्यरोहिता-क्षमरो मृगः' इत्यमरः.] ७. थोडे, अल्प. हे तेजाचे विशेषण आहे. [यितें हा शब्द घंतानीं अनेक स्थळीं याच अर्थाने योडिला आहे. तीर्थरामायण—गीति१३, भीष्मपर्व—अध्याय १०, गीति५५, 'सार घिते' हें घंताचे आवडते ठरीव यमक होय]. ८. किया, कन्या आणि सुवत ब्राह्मण म्हणतात—असे मूळांत आहे. ९. खांडववनदाहसमर्या अर्जुनाचे सारथ्य कसून पूर्वी बे मगल झाले ते आता उत्तरासह कौरवांना रणांत भेटून तुला होतो—असे मूळात आहे. १०. अर्जुनाच्या (नराच्या) सारथिणात. ११. आज्ञिं+अजिर=रण+भूमि=रणागण. १२. दुष्टाचे बल सताच्या आश्रित जानांत जिरते (नष्ट होते, नाश पावते). १४. अप्रीत. (दहन=जठणारा अभिः येथे 'अन' हा प्रत्यय कर्तुल्याचक आहे.) १५. तूप. १६. ना ! कुरुकटक हेरावे म्हणसी काय ? हेर (पहा)—असा अन्वय. १७. हलके पहा. 'वाहेर' 'बा ! हेर' हें घंताचे आवडते यमक होय. १८. आपच्या ज्याचे कारण. १९. याच शामी-बृक्षाशर पांडवांनी आपली आयुषे ठेविली होती. (विराटपर्व—अध्याय १ गीति ५ पृष्ठ २ पहा.) २०. शावरला. २१. आपले तसेच शत्रूचे बल व अशब्द, आपली व शत्रूची सबळुर्बंदता, आपले व दुसऱ्याचे सामर्थ्य असामर्थ्य. २२. न जाणून. २३. मूळ. २४. प्रलयकाळच्या समुद्रासारखें. [कल्प+अंत+तिंहुते=गृष्यंत, प्रलय+शेवट+सागरासारखे.] २५. शावरते, अंति पावते.

दुर्योधन दुःशासन कर्णे कृप द्रोण भीष्म ज्या कैटकीं ।

लांत मरेनचि शिरतां, कांव्यांवरि घालितां चिरे पैट कीं ॥

ऐकाकी मी, रिपु बहु, ह्या ऐशा कीर्ति काय हो ! मरणी ? ।

पैथ्यें केवि करुं संवेपुमर्थदसुकायहोम रणी ? ॥

आज्ञा नसतां आलों, रागें न भरेल काय हो ! तात ? ।

रोमांच धर्म कंप प्रगट, व्यापुनि काय, होतांत' ॥

पार्थ म्हणे, 'राजसुता ! आता वदतोसि हें अहा ! काय ? ।

शव्येवरि न पडाया योग्य, रैंक्षितिवरीच, हाँ काय ॥

तेव्हां चियांत तैसें बोलुनि, आतां असें कसें वैदेसी ? ।

एकहि बाण न सुटला, नाहीं अद्यापि झळकला संदैसी ॥

गोमुर्कल्यर्थ न शिरता धैर्ये, या वीरैनायकानीकी, ।

'करिजेल हास्य औस्य प्रेषुनि नगरांत बायकानी कीं ॥

१. ज्या सैन्यान. २. फाटे. ३. वक्त, यात भयानकरस चमकता आहे. ४. एकदा. ५. गाई-
करिता. ६. संवेपुरुषार्थदायक अशा सुदर देहाचा होम. धर्मार्थकाममीक्षांस पुमर्थ असें म्हणतात.

७. भयाने अथवा मोहाने अंगावरले केस उभे राहणे. ८. घाम. [घर्मः स्यादातपे भ्राष्मे उम्मस्ये-
दलवेऽपि च] इति विश्वलोचनः.] ९. शरीर, उत्तराळा रण कसे भयंकर बाटले याचें चित्र धैर्यांतर्नी

येथे सुरोत चितारिल आहे. १०. अऱ्याय ३८ श्लोक १००-१८ पदा. ११. युद्धमूर्तीवरच. १२. हा
क्षत्रियाचा देह समरपुमीवर पडावयास योग्य आहे. [भगवद्गीता—अऱ्याय २ श्लोक ३१-३७ यांत
असेच प्रतिपादन केले आहे. क्षत्रियाला रवधर्मास अनुकूल अशा युद्धावांचून श्रेयस्कर असें दुसरे
काही नाही. युक्त हे उघडलेले स्वगोचे द्वार होय. हे ज्या क्षत्रियाना मिळत ते मोठे भाग्यशाली होत,

जे क्षत्रिय धर्मसंग्राम करीत नाहीत यास पाप लागते आणि लाच्या धर्माचा आणि कीर्तीचा नाश
होतो. जो प्रतिधित क्षत्रिय आहे त्याला अपकीर्ति मरणाहून अधिक दुःखप्रद आहे.] १३. गीति
७-१०, १७-१८, २७ इत्यादिकात उत्तराची आमशांकांकि आहे. १४. बोलसी. १५. उत्तम
तरवार. १६. गाईची मुक्ता करण्यासाठी. १७. वीरशास्त्राच्या सैन्यात. १८. करिजेल=हे कर्मणि
रूप, इजे हा आगम धातु आणि मविष्यकाळाचा 'ल' प्रत्यय यांजमध्ये येतन, ज्ञाते आहे. कवितेतील वर्तमानकाळच्या रूपाल 'ल'प्रत्यय लाविल असता भविष्यकाळाची रूपे सिद्ध होतातः—

'धैर्याभिप्रायाहि हा जै विरिजेतील कुरु परेतवे । गातील पुढे कुरुगुरु दर्भ धरुनियां करी

परे तवे ॥', 'धर्म यश विपुल पवे स्वसुले वाल्माणिजेल तुज शके' मोरोपंत. विरिजेल,
कांडेल, हांडेल अशी रुपे कवितेत मात्र वारवार आढळतात. या व अशा अनेक प्रयोगावहन

धैर्यांनी संस्कृतातील व्याकरणप्रयोग मराठी कवितेत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे असें दिसतें, इतकेंच

नाहे, तर मराठीभाषेला संस्कृत व्याकरणनियमांनी आले धालण्याचा झांचा रोंग लेयें तेथें दृष्टीस प-

डतो. १९. मुख. २०. पाहून.

देउनि सारथ्य मला घेउनि आलासि काय उस्साहें? ।
 नेणसि काय पलायन करितां लोकांत होय कुत्सा हें. ॥ ४७
 निजैवृत्तिरसीं लोभी हो, साधो! बुद्धि अन्यथा न करी, ।
 निजहितलोमे धरितो शिशुहि मुखीं एक अैन्य थान करी. ॥ ४८
 सैरंध्रीनं कथिले माझे सारथ्यनिषुणपण साचें, ।
 टाकिति न बाह्यरंगे फळ नीरस म्हणुनि निर्पुण पैणसाचें. ॥ ४९
 मी भांडेन, स्थिर हो, तुजहि मजहि विहिर्त आजि न परतणें, ।
 हरितील न गाईतें, भीतिल, करितील आजि न पैरंतणें. ॥ ५०
 मरतीच, न दाखविती पाउलहि पळोनि तोंड लेक विस्तीं, ।
 म्हणती 'संद्य: 'कीर्तिप्रज्ञाम्बस्पर्श तोंडले' कॅवि त्या. ॥ ५१

१. निदा. २. क्षात्रधर्मरसीं क्षत्रियाच्या धर्माची—युद्धकर्माची आवड धर. आपली वृत्ति (धर्म-युद्धधर्म) हाच रस लात नोंही हो, ला वृत्तीचा लोभ धर. ३. दुसरें थान (स्तन.) 'अैन्य थान करी' हें ठरीव यमक होय. ४. हस्ती. ५. सैरंध्रीचे लक्षण:—'चतुःषष्ठिकलाभिज्ञा शी-लरुपादिशालिनी'। प्रसावनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तिता॥.' ६. शहणे, सुज मनुष्य. ७. फणसाचे. हे गीलसर्व सुभाषितरूप आहे. हा फणसाचा दट्यात मूळात नाही, पंतांनी स्वतः समयास अनुरूप म्हणून दाखल केला आहे. यात अर्थातरन्यास नामक अलंकार झाला आहे. ८. योग्य, उचित. ९. युद्ध. १०. शब्द्रुप तुणे. यात कर्ता एक असून लाचा संबंध अनेक कियाशीं झालेला आहे म्हणून 'कारकदीपक' अलंकार झाला आहे. ११. बापास. १२. तापकाळ. १३. कीर्तिरूप प्रज्ञा (तुळ्डि) हिचा घात करणारा आहे सर्वश ज्याचा (असे तोडले). रणावूम पळून आणारा लेक हा तोडले होय असे झाते पुरुष म्हणतात. तोडले ज्याप्रमाणे प्रज्ञेचा (तुळ्डीचा) नाश करते त्याप्रमाणे पळपुटा मुलगा कोतीचा नाश करतो. तोडले (तोडल्याची भाजी) भक्षण केल्याने जिज्हा बड होते आणि तद्वारा बळीला मंदता येते व तिचा झास होतो अद्वी समझूत आहे. बुद्धि व जिज्हा या दोहोमध्ये सवध आहे असे साधारणतः लोक कल्पितात, ही गोप लक्ष्यात वागविली पाहिजे. 'रणभीरु लेक तोडले आह' असे येथे म्हरले आहे म्हणून 'रूपक' झालेया गीर्तित 'संद्य: कीर्तिप्रज्ञाम्बस्पर्श' अस 'तोडले' याचे विशेषण योजिले आहे, पण हे विशेषण विशेष्यास तोलण्यासारखे नाही. एका लहानशा निवळ मराठी शब्दाला एवढे लाच सरकृत सामासिकपद विशेषणाच्या रूपानें छोडणे अनुचित होय. 'तोड लेक विदा' हे यमक साधण्यासाठी ही खटपट पैंतानी केली असे म्हणावे लागते. उचित विशेषणानीच विशेष्याचा अर्थ सुलतो असे श्रीक्षेमेद्वकृत 'ओ॒चित्यविच्चारच्चर्चा' नामक ग्रथात आहे. 'विशेषणैः समुचितैविशेषोऽथैः प्रकाशते' [ओ॒चित्यविच्चारच्चर्चा] १४. काव्यमाला ग्रथम गुच्छक—४१ १४२] या वचनानुरोधानें पाहिजेत तर विशेषणे विशेष्याला साज्यासारखी असलीं पाहिजेत असा इसर्थ निघतो. झाचे अैन्य उदाहरण:—'हो संकेर प्रसादे कुंजा तैसी मदीय मति सरबी। खळकृतनिदा मुखदा हो इयालकृता

कज्जल कसें करुं जें सैरंध्रीकृत दुवासम स्तवन !	
सन्मन अनृता भीतें, जेवि कुठाराशुधा संमस्त वन.	१२
'तीं ईं मुखीं नै येतां, यावी मुयशेकरुनि सुखमा जी,	
दावाया सैरंध्रीप्रति हें मति वरिल केवि मुख मींजी ?	१३
चाल, उगाचि अपयशे न तुझें मुखचंद्रमंडळ मलावें,	
होतों बैलाविधपारद, पैरैदतुल्य न तुवां डैलेमठावें.'	१४

जसीच मतिस रथी ॥ [मोरोपंतकृत—सन्मनोरथराजि, गी० २३ पहा.] प्रशान्न=प्रशा नाश क-रणारा. 'झ' हा प्रत्यय 'हन्' धातूपासून झालेला आहे. प्र (शातक, दूर करणारा)—कृतप्र, शशुभ्र, ज्वरप्र इत्यादि. १४. ज्ञाते पुरुष.

१. दुधासाराले शुभ्र. सुति शुभ्रवर्ण होय असा कविसमय प्रसिद्ध आहे. हे कविसमय अनेक आहेत, संचां समावेश पुटच्या पचांत केला आहे:—'मालिन्यं व्योम्निं पापे यशसि धबलता वर्यते हासकीर्यों रक्ती च क्रोधरागी मरिदुदधिगतं पंकजेदीवरादि । तोयाधरेऽस्तिरेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघे ज्योत्स्ना पैये चकोरैर्जैलधरसमये मानसं यांति हंसा: ॥,' 'पादाधातादशोकं विकसति बकुलं योक्षितामास्यमर्यैर्युमामंगेषु हाराः स्फुटति च ददयं विप्रयोगस्य तापैः । मौर्वीं रो-लंबमाला धनुरथ विशिखाः कौमुमाः पुष्पकेतोभिन्नं स्यादस्य वार्णीयुवजनददयं लीकटाष्टेण तद्वत् ॥,' 'अहं ज्ञानोऽनिशायां विकसति कुमुदं चंद्रिका शुक्लपक्षे मेष-वनेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाष्प-शोके फलं स्यात् । न स्याज्जाती वसंते न च कुमुकफले गंधसारद्रुमाणामिलाशुज्येयमन्यकविसमयगतं सक्वीना प्रवेषे ॥.' [श्रीविश्वनाथकविराजकृत साहिलदर्पण—सप्तमपरिच्छेद]. दुसन्या कांहीं पचांत या कविसमयांचा समावेश केला आहे ते असे:—'पादाधातादशोकस्तिलककुरबकी वीक्षणालिङ्ग-नाभ्यां खीणां स्पर्शाध्ययं गुर्विकसति बकुलः सीधुंगडूवसेकात् । मंदारो नर्मवाक्यात्पटमुदुहसनार्ण-पको वक्षवाताश्चूतो गीताज्ञमेहविकसति च पुरोनतेनानांकिणिकारः ॥' [मेघदृत—मङ्गिनायकृत संजीविनी नामक टीका, उत्तरमेघ श्लोक १५], 'आलिंगनैः कुरबकस्तिलकः कटाक्षः शिजाननुपुरदाइन-नैरशोकः । गंडूषसीधुपतनैर्बुलोऽगनानामभ्येति माधवमये समये विकासम् ॥' [स्तुतिकुमुमांजलि-स्तोत्र ११ श्लोक ११० टीका.], 'करीनद्वीमूतवराहशंखमस्याहिशुक्षयुद्धवेणुजानि । मुकाफ-लानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धवेष्ये भूरि ॥', 'पादहतस्तजाति शोकमशोकवृक्षः पुष्पं द-धाति बकुली मुखशीधुसिंकैः । आलोकितः कुरुते विकाशमालेडितस्तिलक उल्लिको विभाति ॥,' 'सुनूपरवेण लीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्भमो भवेत् ॥.' (कुमारसंभव—पडिंग नवीनचंद्र विश्वराजकृत टीका.) २. असलाल. ३. कुठार (कु-हाड) आहे आयुध (हसार) ड्यावें लाला. कु-हाड हाती वाळगणाच्या पुरुषाला. ४. सगळे. हा वनाचा दाखला भूकांत नाही. यांत 'उपमा' अलंकार आहे. ५. शोभा. ६. या माझ्या वृहत्तेच्या. ७. न आली असलां. ८. सुषमा म्हणजे शोभा. ९. सैरंध्रीप्रति हें मुख दावाया माझी मति केवि वरिल (एकरील)—असा अन्वय. वरणार नाही—असा येथे काळर्थ इट आणावा. १०. माझी. ११. से-नासमुद्रातून पार करणारा. १२. पान्यासाराले. १३. डळमळणे—अस्थिर होणे, चंचल होणे. [सिथरे भव—असें मुकांत आहे. अन्याय ३८ श्लोक १९०-२१ पहा.]

ऐसे पार्थ वदे तों भिडनि केटकबागुलासि पोर पळे, ।	
शंक्रुप्रतापदावज्वालानीं तो कुँरंग होरेपळे. ॥	१९
पार्थ म्हणे, ‘प्रेमुपाशीं वर हा घे, हेंचि ईचितों, डॅमरो ! ।	
बोलेल बहु निरथक तो स्वज्जनीं दावितांचि तोड मरो.’ ॥	२६
तैसाहि म्हणे, ‘अरे ! रेंगिरिशिखरच्युत मैंहोपळ ! उंभारे, ।	
आली तुला वराया कीर्ति, पैराव्युग न हो, पैल उभा रे ! ॥	२७
‘हंरिनीलहार कृष्णव्याल नव्हे, स्वैंभ्रमें पळविलास, ।	
वरितां अकीर्ति न रुचे रंभेसी ‘हंरिसही पळ विलास.’ ॥	२८
तो किंमपि न दे उंतर उत्तर, उत्तरदिशेसि सोइूनी ।	
जाय पळत, दक्षिणदिग्गत नगरीप्रति, अकीर्ति जोइूनी. ॥	२९
जाय पुरीप्रति, जोडी अपकीर्ति, सुकीर्ति हार्तिची दवडी, ।	
मातेप्रति पोर जसें सुंदै हरवूनि मेलवी कवडी. ॥	३०
धांवे पार्थ धराया कीं त्यासहि अपयशीं न मैंजन ‘हो, ।	
उपदेशी भगवान् कीं, ‘असि मैंजनरीति ही नैमंजन हो !’ ॥	३१

१. मैन्यरूपी बागुलास. २. शंक्रुप्रतापरूप दाव (वणवा) त्याच्या ज्वालानीं. ३. हरिण.
 ४. होरपळणी=भाजणे, ५. शंकरापाशी असा वर घे. ६. हे डमरो ! मी तुझी प्रार्थना करतो कीं तू शंकरापासून वर मागावा. तो वर असा—‘बोलेल बहु निरथक—तोड मरो’ या पार्थेकीस मूळात आधार नाही. ७. हे डौरा. ८. हें गील्यार्ध मुभाषितरूप आहे. ९. उत्तरालाही [मान व दर्ये यांस टाकून, सशर चाप समरागणावर ठेवून रथावरून खाली उत्तरून उत्तर लेण्हां पूळू लागला तेण्हां अर्जुन त्यास म्हणतो. घो० २८.] १०. रथरूप पर्वतशिखरापासून अचन (पतन) पावलेल्या मोद्या दगडा ! (महा+उपल=मोठा+दगड.) ११. मोठा पावाण. १२. चें. १३. पाठमोरा. १४. क्षणभर १५. इंद्रनीलमण्याचा हार. १६. कृष्णसर्प, काळसर्प. १७. आपल्या भांतीने. १८. दूर दवडिलास. १९ इंद्रासही, हा कृष्ण ब्याळ नव्हे (काळा सर्प नव्हे, तर) इंद्र-नील मण्याचा लार आहे. तुश्या भ्रमानेच (हा सर्प आहे, हार नव्हे-या भ्रमाने) तुला पळकिले आहे. [अरे उत्तरा ! तुला वरण्यासाठी हा कीर्तिरूप इंद्रनीलमणिहार आला असून तूं त्याल काळ-सर्प समबतोस-हा तुश्या भ्रम आहे.] अकीर्ति वरण्यास आली असता, (उजसारख्यासच काय, पण) इंद्रासही रभेदी पळभर देवील विलास (सुखोपभोग) रुचत नाही. [अरे उत्तरा ! तुला कीर्ति भाळ घालण्यासाठी आली आहे, तर निला सर्परूप न समजता तिचा स्वीकार कर आणि अकीर्तीशी रममाण होऊ नको—णांतून पळून जाऊन अकीर्ति पदरी बेऊ नको—असा भावार्थ.] २०. कांही. २१. येथे ‘उत्तर’ शब्द तीनदां आला म्हणून हे एक जातीचे यमक झाले आहे. २२. दक्षिणदिशेला. २३. नाणे, आंगठी. २४. वुडणे. २५. व्हावे. २६. माझ्या बनाची रीति. २७. नमन करणारे भक्तजन हो !

संकला संकला विद्या श्रृंतमात्रा ज्यासि राहिली पाठ, ।
 अरिनीं कुसंगतीस्तव त्या तैशाचीहि पाहिली पाठ. ॥ ६२
 वाटे पुढे पले तो खीसंगविरक्तधी कुंमारमणी, ।
 पुत्रखेहें धांवे यामागे शंभुची उमा रमणी. ॥ ६३
 किति हांसले विलोकुनि, ज्ञाले किति चकित बँदूनय शैखी, ।
 कीं वांछील भगवतीहुनि अँन्या, करुनि युद्ध न, यश, खी. ॥ ६४
 कौरव म्हणति, 'नव्हे खी, खैक्त 'खीवेष पुरष तकेशते, ।

१. कलांसहित, चैसष कलांसहित. या कलांची नामे:- १ अभिभानकोश, २ अक्षरमुटिकाकथन, ३ आकारज्ञान, ४ आकर्षकक्तीडा, ५ अलेख्य, ६ उस्साहन, ७ उदकघात, ८ उदकबाद, ९ ऐ-द्रजाल, १० काश्यसमस्यापूरण, ११ कर्णपत्रभंग, १२ केशमार्जनकौशल, १३ क्रियाविकल्प, १४ क्रीचमारणयोग, १५ गंधयुक्ति, १६ गीत, १७ चित्रयोग, १८ चित्रशाकापूभक्तविकार-क्रिया, १९ छंदोज्ञान, २० छिटपत्रयोग, २१ तदुलकुसुमवलिप्रकार, २२ तर्ककर्म, २३ तक्षण, २४ दशनवसनागराग, २५ दुर्वचकयोग, २६ देशभाषाज्ञान, २७ दूतविशेष, २८ धातुबाद, २९ नाटकाव्यायिकादर्शन, ३० नाच्य, ३१ नृत्य, ३२ नेपथ्ययोग, ३३ पटिकावेत्रवाणविकल्प, ३४ पानकरसरागासवयोजना, ३५ पुष्पवाटिकानिमित्तज्ञान, ३६ पुष्पास्तरण, ३७ पुस्तकबाचन, ३८ प्रतिमाला, ३९ प्रेहेलिकाकूटवाणीज्ञान, ४०, बालकीडन, ४१, भूषणयोग, ४२ मणिभू-मिकार्कम, ४३ मणिरागज्ञान, ४४ मानसी काश्यक्रिया, ४५ माल्यग्रथनविकल्प, ४६ मेषकुकुट-लालकगुद्धविधि, ४७ म्लेच्छतकविकल्प, ४८ यत्रामातृकाधारणामातृकासंवय, ४९ रीप्यरव्लपरीक्षा, ५० वस्त्रगोपन, ५१ वाय, ५२ वास्तु, ५३ विशेषकच्छेत्र, ५४ वीणाडमरुबाद, ५५ वृक्षायुर्वेद-योग, ५६ वैज्ञानिकविद्याज्ञान, ५७ वैतालिकविद्यादान, ५८ वैनायिकविद्यादान, ५९ शयनरचना, ६० शुकसारिकाप्रलापन, ६१ शोखरापीडयोजना, ६२ सूचीवानकर्म, ६३ सूत्रकीडा, आणि ६४ हस्तलाघ, हीं कलांची नांवे श्रीमद्भागवत-दशमसंक्षेप-अध्याय ४५ थोक ३६ याच्या टीकेत दिलीं आहेत. तसेच श्रीवाल्यायनप्रणीत 'कामसूत्र' नामक मंथाल्या प्रथम अधिकरणाच्या 'विद्यासमृद्देश' नामक तृतीय अध्यायांत सविस्तर दिली आहेत. २. समस्ता. ३. तुसल्या श्रवणांने. ४. ज्या अर्जुनाला. ५. कौरवानी. ६. तज्ञा खीवेषधारी अर्जुनाची पाठ (तो उन्नराच्या पाठीस लागला असतो) पाहिली. ७. पृष्ठभाग. ८. ही उपेक्षा आहे. हा उन्नराच्या पलायनाचा प्रसंग घंतांनी कसा वर्णिला आहे पहा. हे सुरेख आणि हदयंगम वर्णन करणारा कवि भाषांतरकार ठेल काय? या पश्चातील गोडी चालण्यास अर्ही वरेच सहदयत्व पाहिले इतके खरें, सर्वांस ला गोडीचा सारखा प्रलय वेणार नाहीं. यात वीररस असून वस्तलरसाची छटा भारीत आहे. ९. खीरंगाविषयी विरक्त धी (बुद्धि) ज्याची. १०. कातिकस्वामी. ११. अनेक कौरवपक्षीय सैनिक. १२. नीतिमत्, नीतिज्ञ. युद्धनीर्वात (समरकलेत) ज्यांस अनुभव प्राप्त झाला असे, युद्ध-नीतिनिपुण. १३. शक्तधर. १४. श्रीदुर्गाहून इतर अं. १५. स्पष्ट. १६. खीवेषधारी. १७. शंभर वाटेने.

मृदुलप्रकृति ल्लीघपु, ऐंवंविध धावनीं न कैर्कशा तें।	६९
सौरूप्य अर्जुनाचे, बाहु पैरिघसे, तसेचि कीं शिर तें।	
र्ष्य रुचिकसम, परि रसिकमन काय पयी तसे चिकीं शिरतें?।	६६
हा क्लीबैमंगहि वेपे, क्लीबी ऐसे परंतु तेज नसे,	
वाटति देखावेसे काय पुरुषवेष घंट ते जनसे?।	६७
काल त्रिंगतपतिने गोग्रेहं केला म्हणोनि पृत्तेला।	
घेउनि विराट गेला, बहुधा तो पितृवंनी न मृत नेला।	६८
तैत्सुत उत्तर होता नंगारी, तो परिसताचि गोहरणा,	
पार्थासि करूनि संसारथि आला जो बांळ सुलभ मोहरंणा।।	६९
हरिण जसा सिंहीला, सेनेला पाहताचि तो भ्याला;	
सुयशाहुनि ^२ जीवित बहु वाळाला, जेवि वित्त लोभ्याला।।	७०
कैंतर रथी पळाला तो अंयशःसागरी तरायाला;	
मैंनी अर्जुन सारथि लामागे धावला धरायाला'।।	७१
वदति असे कुरु, जो तो पैदैशत धांवोनि कुर्तली धरिला;	
जाणों अँपकीर्तिनदीपतित शिशु बळेकळनि उद्धरिला।।	७२
स्वमनी पार्व म्हणे, 'रे! जरि ^२ विहित रडेचि मानितोस, रड;	
मी प्रभु हे अँज पदी की कुपणी बसुनि मैंनितो सरड'.।	७३

१. मृदु (सौम्य) आहे प्रकृति (स्वभाव) ड्याची असे (वगु). २. लीशरीर. लियाचे शरीर स्वभावतः मृदु, ते पुरुषासारखे धावण्यात काटक-सोसक—नाही. ३. याप्रकारे. ४. कठोर. ५. सारखेपण. ६. 'बाहु परिघेपमी' असेच मूळात आहे. [अ० ३८ श्ल० ३४.] ७. अडसरासारखे. ८. दुग्ध. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. रुईचा चीक. १०. घासासारखा. ११. पुरुषाचा वेष आहे ड्याम असे (पट). पुरुषवेषधारी घट हे इतर जनासारखे (व्याया पुरुषांसारखे) देखावेसे वाटति काय? देखावे असे वाटत नाही—हे उत्तर. १२. सुशर्म्याने. १३. घेनुहरण. १४. सेनेस. १५. मसणवर्दीत, स्मशानात, तो मृत, पण अजून पितृकनी नेला नसावा, म्हणून पुन उत्तर आज येथे येऊ शकला. १६. ला विराटाचा पुत्र. १७. विराटरहित नगरी. १८. अध्याय ३८ श्ल० ३७ पहा. १९. बालभावाने आला, पोरुषाने आला नाही—असा भाव. २०. मोहळ्य युद्धास. २१. प्राण, हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. २२. भित्रा. २३. अपकीर्तिरूप समुद्रामध्ये. २४. अभिमानी, मानधन. २५. शभर पाऊळे. २६. केशी, केशपाशी धरिला. २७. अपकीर्तीत्या नदीत पडलेला. यात उपेक्षा अल्कार आहे. २८. योग्य. २९. मूर्ख. ३०. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. कुपणात बसून मी प्रभु आहे असे अह सरडा मानितो. येथे 'कुपण' हेच 'गद' (प्रभुपद) होय असे समजावें.

उत्तर म्हणे, 'नको, गे ! पायां पडतो बृहन्नडे। सोङ, ।

जोडे दिली, दुखबुं नको, केवळ पितृकरतलस्थ हॉ फोड'. ॥ ७४

जों जों वैराटि रडे, तों तों तो पार्थ सदय, परि सौचा ।

खळसा हांसे, लोहा निंदा नव्हे भ्रावभाव परिसाचा. ॥ ७५

१. या गीतीवर निर्बंधमालाकार यांचा आक्षेप आहे तो असा:—“अझीलस्थ म्हणजे प्रैढ काळ्यांत न खपण्यासारख्या माझ्या शब्दांचा प्रयोग व केवळ व्यावहारिक दाखले हे होत. सत्कवीची शब्दपद्धति व अर्थपद्धति लक्षण्यूक पाहिली असतां ही गोष सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे, कीं दोहोमध्ये माझ्यतेचा लेश्वाही यास खपत नसतो; नुसती बाब्यरचना ही कवितेत व्यवहारिक भाषेहून निराळी असावी आगते, आणि यांतून शब्द व दृष्टांत हे तर माझुत व्यवहारांतले व माझ्या भावेतले मुळीच उपयोगी नाहीत. काळ्याचा उद्देश मनोरंजन हा असल्यामुळे, व जे विषय नेहमीच्या व्यवहारातले व अत्यन्त परिचित यांच्यापासून वरील उद्देश साध्य होत नसल्यामुळे, याचे वाचक शब्द व सांचे दृष्टात हे मनास आल्याद देत नाहीत; उलटे असे मुळां होतें कीं, एकांदे पश्च मुदर साध्ये असून त्यात मोठा प्रैढ अर्थ संगृहीत केला असतो, पण वरच्या प्रकारच्या एका शब्दाने किंवा दावल्यानें दुवात मिठाचा वडा टाकल्याप्रमाणे होउन जातें.” + + + + + + + + “[आ] (७४ व्या) आवैतील उपमा तर केवळ अझील होय, सामान्यतः व्यवहारात तशा प्रकारची माशांडति आहे खरी, पण ती कवितेत शोभा पावणार नाही.” (निर्बंधमाला अंक ६३ पृष्ठ १४-१५.) या आक्षेपाने निरसन रा० लेले शाळी यांनी केले आहे तें:—“मोरोपंताच्या कवितेवर मुख्यांते माझ्याच्या दोप दिला. परंतु माझ्या म्हणजे नागरहांके वर्गेरे हलके लोक याच्याच मात्र भावणांत येणारे जे शब्द, सांचा प्रयोग केला असता हा दोष होतो. पण तसें मोरोपंताच्या कवितेन आढळत नाही. या कवितेत ज्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे ते शब्द सध्याच्याही भाषणात येणारे असे आढळतात, म्हणून तो माझ्यवरूप दोष आहे असे म्हणता येत नाही. तसेच सध्य लोकांच्या व्यवहारात येणाऱ्या गोटी दृष्टांतांके करून सांगितल्या असतां तोही माझ्यवरूप दोष नव्हे. हा उलटा अर्थ मौलभ्यरूपानें गुणच होय असे म्हणण्यास बाध दिसत नाही.” + + + + + + + + + + [प्रकृत आवैतील] “पितृकरतलस्थ हा फोड, हाही अर्थ सदरील कारणामुळेच माझ्या म्हणण्यास योभ्य नाहीं.” (निर्बंधमाला अंक ७०.) २. संपन्नि. तुला हवी ती देणगी देतो. यासं आधार-अध्याय ३८ भोक ४२-४४ पहा. उत्तर म्हणतो:—“हे कल्याणकारिणि सुमध्यमे बृहन्नडे ! माझें वचन एक, लवकर माझा रथ माझारा फिरीव, झर मनुष्य वांचला तर संपन्नि तो मिळवील. शुद्ध सुवर्णचे शंभर निष्क, आठ वैदूर्यरूपे, ह्यमदंडप्रतिच्छब्द रथ, दहा मन हक्की इत्यादि मी तुला देतो पण मला सोड.” ३. बापाच्या दृष्टांत्या तळ्यावरील. ४. हा मी उनर (करताळावरील फोडाप्रमाणे बाप मला जपतो—असा भावार्थ). ५. खरोगवर. ६. दृष्टामारखा. ७. भ्रावभाव=दगडपणा. भ्राव=दगड, भ्राव=स्थिति, अक्षस्था. परिसाचा दगडपणा लेखंडाला निंदा नाहीं (कारण परिसाच्या योगे लोखंडास सुर्कर्णस्थ येते) लाप्रमाणे अज्ञेनावे हास्य उत्तराला निंदा अथवा अग्राच्या नव्हते.

दाढ़नि हित कराया तळेकेशातिं धरूनि आकर्षी, ।	
बसवी रथीं बळे हुरभजनीं मंदासि जेवि नौकर्षी. ॥	७६
कुरवाळूनि म्हणे, 'गा ! गजमुता ! योग्य तू न कौंपाला, ।	
झृदुलव झैलानत्व स्वीकारहनि जाहलासि कां पाला ? ॥	७७
तुज उत्साह नसे, तरि करितो वेउनि धनुस मी रण, हो ! ।	
मज मेघासि कराया शखृष्टि सहाय तू संसीरण हो. ॥	७८
घे 'रैश्म कर्षी, सारथि होउनि चालीव आजि हे वैंजी, ।	
मी मथितों कुरुपृतना, करिते क्षुर्व्याविधर्सींहि हेवा 'जी.' ॥	७९
जाय शमीप्रति किंचित्स्वर्थासि रथीं बळेचि वाहूनी, ।	
आळिंगाया समरप्रियसख 'गांडीवचाप वैंदूनी. ॥	८०
द्रोण झैंजे, 'कौरव हो ! काय पहातां रथाकडेचि रहा ? ।	
अंद्रुत अंशाश्रुधजकंपायुतातही पहा चिरे हा. ॥	८१
परिसा बरे शिवैंचे रुदित अशुभसे अंसुस्वर क्षण हो, ।	
व्यूह रचा, हो ! रक्षा गोधन हें यश अंसुस्वरक्षण हो ^{१५} . ॥	८२
न बुडे बळे बुडवितां, उसलेचि जळीं जसा अंलाबु, बुळा ।	
दिसतो, तसाचि जपतो स्वयशा, न जपे तसा भला बुबुळा. ॥	८३

१. ला उत्तराच्या केशाति. २. ओटी. ३. देवर्षी. (नाक+क्रृषी=सर्वग+मुनी.) ४. गोजाळून. ५. अंगीं कंप पावण्यास. ६. मउपणा. ७. कोमेडलेपणा. (हे दोन्ही पान्याचे धर्म आहेत.) हें उत्तराच्या भीरुवाचे पंतांनीं केलेले सुरेग वर्णन मूळग्रंथांतील कोणत्या श्वेकाचे भायांतर आहे हें कोणी दाखवील काय ? ८. धैर्य, हीस, इच्छा. ९. वाणवृष्टि; (पक्षी) जलवृष्टि. [शर=वाण; जल, 'शरस्तु तेजने वाणे दध्यग्रे ना शर जले' इति विश्वमेदिन्यो.] १०. वागु. ११. दंत्या, लगाम. १२. घोडे. १३. कौरवसेना. १४. क्षो-भलेल्या समुद्राशी. १५. अध्याय ३८ श्लोक ४६-५० पहा. १६. थोडासा स्थिर झालेल्या उत्तराला, (अध्याय ३९ श्लोक १०) १७. हेच अजेनाचे धनुष्य. १८. भुजानी. १९. अध्याय ३९ श्लोक ४-१३ पहा. २०. आश्वर्यकारक. २१. अश्रु+अश्रु+धवज+कप+आदि+उत्पात=घोळ्याच्या डोळ्यांतून अश्रु पडणे, धवज कंपित होणे इत्यादि उत्पात (अशुभसूचक चिन्हे). [या समर्था झालेल्या उत्पातांचे वर्णन:—प्रवंड रक्ष आणि वालुकावर्षी असे वायु वाहतात, भस्मवर्णसदृश तमानें आकाश व्याप्त होत आहे, मेष रक्षवर्ण आणि अद्वृतदर्शन दिसतात, विविध शर्के वाहेर पडतात, भालू दारुण धवनि करतात, हय अश्रुमोचन करतात, अंकंपित धवज कांपतात, इत्यादि. श्लोक ४-६ पहा.] २२. दी-धकाळपर्यंत. २३. कोल्यांचे. २४. कर्णकठोर. २५. प्राणधनरक्षण. २६. होवो. २७. भोपळा. २८. दुतीयप्रकृति, पंढ.

राया ! भीष्मा ! सेंकुदपि या नयनीं पाहवेल न हँडीबा, ।
 बहुरूप अर्धनारीश्वरसा तैङ्गक्त हाहि नैङ्गी बा ॥ १४
 आइकतों कीं हा कृश केवळ होता तपें, परि भैवातें ।
 ज्ञाला बहुमत सेमरीं, करिल पैरांच्या न कां परिभवातें ? ॥ १५
 अैस्मत्परिभव करितो, आजि नभाते शैरवजें भरितो, ।
 गोधन हरितो, वरितो कीर्ति, अैशनिभूदरिकरिघटाहरि तो.’ ॥ १६
 कर्ण म्हेणे, ‘कुँसुरुजी ! स्तवितां मज थैर्थ्यपतिपुढे कैलभा, ।
 म्हणतां शैकलीं बहु रंविकांतगिरिपरिस खीपरिस बल भी.’ ॥ १७
 भौंप म्हणे, ‘कर्णा ! हा जरि अर्जुन, देव पावला नैवैसा; ।
 जाइल पुन्हा वैनाला बंधुसह अरण्यवासि मानवसा. ॥ १८
 अथवा असेल दिसतो तैरेंग तरि परिभवें बुळा लाजो, ।
 ‘मर्किठ नुरेचि, ज्ञोवे हेंलुमत्पाणिस्थिता गुळाला जो.’ ॥ १९

१. द्रोण भीष्मास महणतो. (थोक १० पहा.) २. एकवेळहि. ३. नंपुसकाल. ४. शक-
 रासारखा. [शिवाची प्रतिमा अधेक्ती आणि अर्धपुरुष अशी असून तिची पूजा कियेक
 ठिकाऱ्या करतात. या आकृतीवरून लाला अधेनारीश, अर्धनारीधर, अर्धनारीनटेश्वर, असें
 नांव आहे. या मूर्तीत दक्षिणार्धी शिव आणि वामार्धी पर्वती अशी योजना असते. याचा
 विग्रह—‘अर्ध नायो अर्धनारी सा ईश्वरा यस्य सोऽर्धनारीधरः’ अनवैराघव-रुचिपथ्युपाध्या-
 यकृत टीका—पृष्ठ २७२. काव्यमाला.] सोलापुर जिल्ह्यात शिवाची अशी अर्धनारीनटेश्वर मूर्ति
 ड्यात आहे असे एक मंदिर आहे. अशा रूपाविषयाचा उल्लेख संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थळीं आढ-
 डतो. कुमारमंभव—सर्ग १ थोक ५०; अनवैराघव—अंक ७ थोक ३६; कीर्तिकौमुदी—
 सर्ग १ थोक ३; मालविकाग्रिमित्र—अंक १ थोक १; सुतिकुमुकांजलि—स्तोत्र २१ वैं पहा.]

५. त्या शंकराचा भक्त. ६. नकल्या, येदेवोर. ७. शिवांवे. ८. मान्य. ९. किरातवेष-
 प्रच्छन्नमहावेषसमरात. [या समराचे वर्णन भेदोपतकृत वनपवे—अध्याय ४ था यांत पहा.]
 १०. शत्रूंच्या. ११. आमचा पराभव. यात ‘कारक दीपक’ ज्ञाले आहे. १२. बाणसमुदायाने.
 १३. इंद्रशतु (राज्यस) हीच करिघटा (द्वन्द्वसमूह) याचा सिह (अर्जुन). या उत्तरार्धात सुंदर
 ‘पर्योक्त’ ज्ञाले आहे. १४. अध्याय २९ थोक १४ पहा. १५. द्रोणा ! १६. गवा-
 विपापुढे. १७. गवाळकास. १८. सूर्यकातमणिपवतपेक्षां आणि सूर्योक्तां (यांच्या) तुकम्बांत
 वल (सामर्थ्ये—प्रभाव—प्रताप) आणि भा (कांति) वहु असे म्हणतां. १९. तुकम्बांत. २०. सूर्यका-
 तपवतपेक्षां. २१. कांति. २२. दृश्योधन. (थोक १५-१६.) २३. मी कृतकार्य ज्ञाले, फारच
 चागांने ज्ञाले. २४. वारा वर्णे अरण्यवास करण्यासाठी. [त्रूतप्रसंगी केलेल्या पणाचा येथे उल्लेख आहे,
 सभापवे—अध्याय ६ गीति १५-१६ पहा. काव्यसंग्रह पृ० ६१.] २५. श्रीव दिसतो तमाच अर्जु-
 नाहून अन्य कोणी मानव असेल नम. २६. वानर. हे गीत्यर्थ सुभासितम्हणे आहे, २७. मारुतीच्या
 हातांनील.

જીદુનિ શમીનિકેટ. તો વિજય મ્હણે, ‘સ્વસ્થ તું કુમારા ! હો; ।
પાહુનિ મૈટુનખલબલમધન ચકિત ભગવતી ડુંમા રાહો. ॥ ૧૦
મૈદ્રુજબલાનિલે હે ર્ધ્વસ્ત અંહિતકટક અન્ન સારે હો’, ।
પરિ હી તુઝી ધનુષ્યે ક્ષણાંહિ ન ટિકતીલ દૈભરસારે, હો ! ॥ ૧૧
આહેત પાંડવાંચી દિલ્યાંચે યા શેરીદુમી ઉતરી, ।
પાહુનિ પછોત ત્યા ‘હેરિનખરાતેં સર્વ ખેલબલે કુતરી.’ ॥ ૧૨
ઉત્તર મ્હણે, ‘શમીવરિ શેવે આહે એકિલે, ન શિવેવેચી, ।
સાગસિ અસેં કસેં ગે ! કુર્ણપાચા સ્પર્શ સર્વ શિવેં વેચી. ॥ ૧૩
પાર્ય મ્હણે, ‘કૈચે શેવે ? ઠેકબુન બુડવીન કાય હો ! યશ મી ? ।
ત્યા શસ્ત્રાલા, અસતા શવ, આશ્રય યોગ્ય કાય હોય શેરી ? ॥ ૧૪
કૃદ્ધી વેષ્ટન સોઝુનિ નમુનિ મેંણો, રેક્ષ અંયુધગ્રામા ! ।
આલો શરણ તુલા મી, લોક જસા રેખાયાયુધગ્રામા. ॥ ૧૫
જાણો સેંચુંચું હી, સ્વાશ્રયપાંડવજરાર્થ સુંતપાતેં ।
કરિતી, વ્ધાયા સંદ્યશ લોકત્રિતયાત ‘અંધસુતપાતેં.’ ॥ ૧૬

૧. અધ્યાય ૪૦ શ્લોક ૧ પદા. ૨. નિકટ-જવલ. [કટ હા પ્રસ્ય કાહી ઉપસર્ગાસ લાખિલા અમતાં નાનાર્થક શબ્દ હોતાત:—વિકટ, નિકટ, સંકટ, પ્રકટ, ઉકટ.] ૩. મી કેલેલે દુષ્ટ સૈન્યાંચે મર્દન. ૪. પર્વતી, મભાની. ૫. માઝયા મુજબલવાયું. ૬. નાષ્ટ. ૭. શવ-સૈન્યરૂપ અભ. ૮. હોવો. ૯. અલ્પબદ્ધ [દભ્ર+માર=અલ્ય બલ.] ૧૦. યા શમીવૃક્ષાવર. ૧૧. ખાલીં આણ, ખાલીં આણું દે. ૧૨. સિહાન્યા નખાલા. ૧૩. દુયોગનાંચી સૈન્ય હીંચ કુતરી. (અધ્યાય ૪૦ શ્લોક ૩-૮.) ૧૪. પ્રેત યાગળેલે આહે. (અધ્યાય ૪૧ શ્લોક ૧-૨) એક શરીર વાધલેલે આહે અસે એકિતો. ૧૫. મી મત્રયજ્વેના રાજપુત્ર ત્યા શવાલા કસા સ્પર્શ કરું ? સ્પર્શ કેલા અસતા, શવવાહકાસારાવા અશુચિ આગ્નિ અભ્યવહાર્ય હોઈન, યાસ્તવ સ્પર્શ કરવત નાહીં—અસા ભાવ. ૧૬. પેતાચા. ૧૭. કલ્યાણ. ૧૮. નાષ્ટ કરતો. હા ચરણ સુભાધિતરૂપ સમજાવા. ૧૯. યા શમીવૃક્ષાવર પ્રેત નાહીં—અસા ભાવ. ૨૦. તુલા (ઉત્તરાણ) ફસવન. ૨૧. [શમીવૃક્ષાવર] શવ અસતા, ત્યા શસ્ત્રાંલા શમી યોગ્ય આશ્રય હોય ?—અસા અન્યય. ગેથે કાકર્થે ઇદ્દ આહે. ૨૨. શમીવૃક્ષાવર ડીં આયુષે ટેવિલી હોતીં લાના વેષ્ટને હોતીં તી વેષ્ટને સોડુન. ૨૩. હે ઉત્તરા ! તું મ્હણણે—અસે અર્જુન લાલા શિકબીત આહે ૨૪. રક્ષણ કર. ૨૫. હે શશ્વસમૂહા ! ૨૬. રાક્ષસાંચે આયુષ્ય દહન કરણાંયા ગમાસ. ૨૭. ઉત્તમ શાલે. ૨૮. આપણાસ આશ્રય દેણાન્યા પાંડવાંચા જય હોયાસાઈં. ૨૯. ઉત્તમ તપાતેં. યાત સુરેખ ઉપેક્ષા આહે. ૩૦. ઉત્તમ યશ. ૩૧. તીન લોકાંત. [ત્રિતય—ત્ય પ્રસ્ય સંસ્યાવાચકાપુંદે અવયવાર્થી અથવા સમુદ્દરાયાર્થી હોતો. બસેં:- ચતુએણ, પંચતય, દ્વિતય, ત્રિતય.] ૩૨. ધૃતરાષ્પુત્રપતનાને.

बैराटि चापखङ्गाद्यायुधचिन्हें समस्त वौखाणी, ।	
भैवभीतिस कवि ज्यांच्या करुनि हृसितवसग स्तवा खाणी. ॥	६७
वर्णुनि शत्रांसि पुऱ्ये, झंकणांचीं कवण यांत सांग मला, ।	
ल्या पांडवांसि यांचा व्यसनांत ल्याग योग्य कां गमला? ॥	६८
पार्थ मैणे, 'बैराटे! ज्यावरि शैतकनकबिंदु पाहसि तें, ।	
गांडीव, यशें जोडी जेंवे विधुहूनि शुंभ्रवाह सितें. ॥	६९
ब्रह्मा धरिता ज्ञाला गांडीवातें संहेसमित वर्षे, ।	
धरिले प्रेजापतीने त्र्युतरपंचाशदव्द बहु हर्षे. ॥	१००
मग ^१ पंचाशीति संमा शंके, सोमेहि पंचशत अव्द, ।	
वरुणे शत संवत्सर, याणे लागू दिला न दुःशब्द. ॥	१०१
आहे पार्थापासी सौर्धद्वारिंशदव्द हें चाप; ।	
राहे चैरमापत्याजवळी प्रेमांद्रधी जसा वाप. ॥	१०२
जे इंद्रगोपचित्रित तें धर्माचे धनुष्य जाणावें, ।	
ज्यावरि कैंचनवारण तें भीमाचें मनात आणावें. ॥	१०३

१. चाप सह इयादि आयुधाची चिन्हे. २. प्रशसा करी. ३. समार(भव)भयास. ४. हरि-स्तवसम (विष्णुस्तवप्रमाणे) ड्याच्या (ज्या आयुधाच्या) स्तवा करुनि कवि (वृधजन) भवभीतिस (सं-सारभयास) खाणी (खणून टाकी—नष्ट करी)—अमा अव्यय. ५.उत्तर बृहन्नडेस पुसतो. [अध्याय ४२ यांत हे उत्तराचे भागां आहे. खात १८ थोक अमृत प्रसेक आयुधाचे वर्णन करून हे आयुध कोणाचे असे उत्तर विचारीत आहे. या १८ थोकांचा सद्देशाव॑ पंतांनी एकाच पश्चात दिला आहे.] ६. कोणल्या पाडवाचीं कोणी शब्द. ७.अध्याय ४३पहा. ८.सोन्याचे शंभर ट्रिपके (ज्या धनुष्यावर पाहसि) [अ० ४२ थोक १ यांत या धनुष्यावर सोन्याचे शंभविंदु इयादि वर्णन आहे.] ९. चद्रपेक्षा. १०. अर्जुन, शेतवाह, ड्याचे घोडे पाठरे तो शुभवाह (अडुने). ११. शुने. (हे यशें यांचे विशेषण.) १२. सहस्रसंख्या-परिमित. [अध्याय ४३ थोक ५.] १३.दक्षप्रजापतीने. १४.त्रेपञ्चवर्षे. [त्रित्य+उत्तर+पंचाशद+अव्द=तीन+शेवटी+पन्नास+वर्षे=तीन अधिक पन्नास वर्षे. मूलात 'त्रीणि पंच शत चैव' असे आहे त्या-वर्णन पांचशे तीन वर्षे असे पाहिजे होते. 'त्र्युतर पंच शत अव्द' असा पाठ असता तर चालले असते.] १५. पत्त्यायशी. १६. वर्षे. १७. इंद्राने. १८. पांचशे वर्षे. १९. स+अव्द+द्वारिंशद+अव्द=अर्धासहित+वन्नीस वर्षे=साडे बन्नीस वर्षे. [मूलात ६५ वर्षे असे वर्णन आहे. पण प्रसेक संवत्सरात दोन वर्षे (हृषिकाल) येतात, तेव्हा ६५ चे अव्यय महणजे ३२॥ हात्त डिगोव अखेरीसि ठरतो.] २०. शेवटील लेकराजवळ. २१. प्रेमाने (प्रेमरसाने) आर्द (ओली) धी (मति—अंतःकरण) ड्याची असा (वाप). मोरोपंत हा भाषांतरकार होय, असे या कवितेवरून ठरेल काय? या सुरस पद्यावरूनही तर पूर्ण भाषांतरकार ठरतील तर सर्व सुप्रसिद्ध कविजनांमधी लाच माळेत ओळ॑-प्याली पाळी येणार आहे. २२ इंद्रगोप नामक रक्षणीतभास्वरवर्ण कीटकविशेष (किडे) असतात लांबसारख्या टिपक्याची चित्रविचित्रित केलेले. (अध्याय ४३ थोक ९.) २३. सुवर्षाचे गज (वारण).

धैरिजे तें डेयकार्कित कार्मुक नकुळे संमस्तयोधरुतें, ।
 सौवर्ण शलभ ज्यावरि सहदेवाचेचि होय हो! धनु तें.’ ॥ १०४
 क्षीणे असेंचि वर्णनि गुण त्रैण कैपाण बाण जाणाया, ।
 तें ‘गांडीवादायुध उंतरुनियां आपुलेचि आणाया. ॥ १०५
 ‘कोठे बृहन्नडे! तें ज्यांचे गुण हर्प निल नव देती? ।
 कोठें देवी? जी ‘हा भस्म’ असें लां वैलांसि न वदे ‘ती.’ ॥ १०६
 पाथं म्हणे, ‘वैराटे! जो अर्जुन तोचि मी, असें जाण, ।
 जो कंक तोचि राजा धर्म, नव्हे अंगृत हे, तुझी आंण. ॥ १०७
 बलव भीम, ग्रंथिक तोचि नकुळ, तंतिपाळ सहदेव,
 संरंगी ती, जीचा कैवांरी वृृष्णिमूर्तमह देव.’ ॥ १०८
 वैराटि म्हणे, ‘ज्यात, जाणात, जपतीहि, पूऱ्यपाद शांमी, ।
 सांग वरे जाणतसें नामे त्या दैँकसुनुची दैश मी.’ ॥ १०९
 सागे, ‘अर्जुन फालगुन जिणु किरीटी’ असी दैहा नावें, ।

१. हे कर्मण क्रियापद आहे. हे सस्कृत प्रियते ममान होय. या गीतार्थाचे संस्कृतरूप असे होईल:-
 समस्तयोधनुतेन नकुलेन तत्त्वकार्कित कार्मुक ग्रियते. २. तीन सूर्यांनी चिन्हत, (तीन सौवर्ण सूर्य
 ज्यावर प्रकाशात असे. अःयाय ४१ श्लोक ४) ३. कर्म (काम) करण्यास समश जे तें कार्मुक=
 धनुष्य. ४. सर्व वीरानी भूत अशा. ५. सोवर्ण=सुवर्णनिर्मित. सुवर्ण=कृष्णागुरुवर्ण द्रव्य=मीना,
 याने निर्मिलेले शलभ (टोळ) व्यावर अहित ते. (नीलकंठ टीकाकार-अःयाय ४२ श्लोक ५). ६.
 अर्जुन सागे. ७. धनुष्याची दोरी. ८. भावे. ९. खळ. १०. गाडीव इत्यादि आयुष. ११.
 शार्मीषुक्षेषणहून खाली काढून. १२. हा उत्तराचा अर्जुनाला प्रश्न आहे. १३. ते पाढव. १४. द्रौपदी.
 १५. त्या दुर्योधनप्रसुख दुष्टास. १६. सूप्रसिद्ध पाचाली. [अ० ४४ श्लोक १-४ यात उत्तराचे पा-
 डवविषयक अनेक प्रश्न आहेत.] १७. असल. १८. शपथ. १९. पक्षपाती. २० यादवाचा मूर्तिमंत
 उत्तमाह असा भगवान् श्रीकृष्ण. २१. अःयाय ४४ श्लोक ७ पहा. २२. पूज्य (पूजार्ह) आहेत पाद
 (चरण) डगाचे असे. २३. जितेद्रिय मुनि, शमवृत्ति मुनि. २४. इदपुत्राची. २५. दहा. २६. अ-
 झुनानें आपर्णी दहा नावे व तीं तर्शी पडण्याची कारणे विराटास सागितरी तीं हीं:—(अ) नावे:-
 अर्जुन, फालगुन, जिणु, किरीटी, श्वेतवाहन, वीभसु, विजय, कृष्ण, सम्भवाची, आणि
 धनजय, (ब) कारणे:—(१) मी सर्व देश पादाकात करून तेथेले केवळ द्रव्यच आणून त्याच्या
 मायभागी उभा राहनो यास्तव माझें नाव धनजय पडले आहे. (२) युद्धात जे अजिक्ष्य असे गाज्ज-
 लेले आहेत त्याच्याचीं मी सामना करते आणि त्याचा परगजय केळ्याशिवाय मी युद्धातून कधीं परत
 येत नाही महून भाष्टे नाव विजय पडले आहे. (३) युद्धप्रसंगी माझ्या रथास सुवर्णालंकारविभू-
 षित शुभ अश्य लुंपले असतात ग्रहण असी श्वेतवाहन गा नावाने परिषद आहे. (४) हिंमाचलाच्या

स्त्रीची निरुक्तिहि करी कीं तेण सर्व सत्य मानावें. ॥ ११०
 देशनामनिरुक्तीप्रति परिसुनि पार्थसि तो करी गमन, ।
 प्रार्थनि म्हणे, 'समरीं सारथि होउनि सुखी करीन मन.' ॥ १११
 घेऊनि आयुधांते उत्तर उतरे, परंतु संदेह ।
 उठला, जेवि रविपुढे उठती उदयींच दैत्य 'मंदेह. ॥ ११२
 'सत्यचि अर्जुन जरि तूं, कां क्लीबेष कां धरिला ?' ।
 पार्थ म्हणे, 'पुर्वाङ्गा म्हणुनि व्रत वर्ष एक आदरिला. ॥ ११३
 बैस रथीं, तूं माझा सारथि हो, तंरणिचा जसा अरुण, ।

पृष्ठभागी उत्तरा आणि फल्गुनि हीं नक्षत्रे असतां दिवसा मी जन्म धारण केले म्हणून मी फा-
 ल्युन या नांवाने प्रसिद्ध झालो. (५) पूर्वीं मी महापराक्रमी राक्षसांशी युद्ध करीत असतां इंद्राने
 माझ्या मस्तकावर सूर्यकंतीप्रमाणे किरीट ठेवला म्हणून मला किरीटीही म्हणत असतात. (६)
 मी युद्ध करीत असतां बीमत्स कर्म कर्त्तीही करीत नसतो यास्तव देव आणि मनुष्य यांत मी दी-
 भस्तु (कल्याणेच्छु) या नांवाने प्रसिद्ध झालो आहे. (७) माझे दोन्ही पटु हस्त गांडीवनामक ख-
 नुष्याची प्रस्तंचा आकर्षण करण्यात युत्तेले असतात यामुळे माझे नांव स्वव्यसाची पडले आहे.
 (८) सात्या पृथिवींत माझ्यासारिखा वर्ण कोठेही सांपडणार नाही आणि माझे कर्मही शुक्र असते
 म्हणून मला अर्जुन (शुक्र) म्हणत असतात. (९) माझ्यापर्यंत येण्याचे कोणाचे धैर्य होत
 नाही, व माझ्यावर कोणाची चाल करून येण्याची शक्तीही नाही, व माझ्या आंगं दमन करण्याचा
 गुण आहे, व मी पाकशासनि (इंद्रपुत्र) आहे, यास्तव देवादिकात व मनुष्यांत माझे नांव जिज्ञु
 हें प्रसिद्ध झाले आहे. (१०) माझी कृष्ण व उडजवळ कांती असल्यामुळे व मी लहानपर्णी असत
 गोडिरवाणा होतो यामुळे माझे दहावे नांव पिलानें मोद्या आवडीने कृष्ण (चित्ताकर्षक) असें दें
 विळें. [महाभारत-विशाटपर्व-अध्याय ४४ श्लोक १३-२२ पहा.]

१. ला नांवांची. २. अन्वर्थता, व्याख्या, विवरण. ३. ला उत्तरानें. ४. दहा नामांचं विवेचन,
 दहा नांवे पद्ध्याचे कारण इत्यादि विवरण. ५. मंदेह—या नांवाचे साडेतीन कोटी राक्षस सकाळी
 व संध्याकाळीं सूर्यांचा आस करण्याकरितां उथऱ्य होत असतात. त्यांचा नाश करण्याकरितां गायत्री
 मंत्र म्हणून सूर्यस अर्थे देण्याचा संप्रदाय आहे. गायत्रीमंत्राने तयार केलेले पाणी वज्ररूप होऊली
 ला राक्षसांचा नाश करिते असा समज होतो. 'तिलः कोच्योऽर्धकोटी च मंदेहा नाम राक्षसः ।
 उदयंते सहस्राशुमतिशुद्धंति ते सदा ॥। गायत्र्या चाभिमंत्र्योऽर्थं जलं त्रिःसंध्ययोः क्षिपेत् । तेम
 शास्त्रांति ते दैत्या वज्रभूतेन वरिणा ॥। मंदेहान्युध्यतः कूरान्निःक्षिपेत्येष्वांजलिम् । X X
 एवं त्रिवारमाहूल्य दग्धस्तांनसुरान्द्विजः ॥' सदर मंदेहांचा उक्तेव संस्कृत काव्यांतून अनेक
 ठिकाणी आढळतो. उदाहरणार्थ—नैषधन्वरित सर्ग १७ श्लोक ४४, सर्ग १९ श्लोक ४१ पहा.
 ६. इंद्राङ्गा. अ्येष बंधु जो धर्म साची आहा. [अध्याय ४५ श्लोक १४ यांत अ्येष भास्याच्या
 आळ्हेने हें व्रत मीं पृक संक्षसरपर्यंत धरिले आहे असें वर्णन आहे.] ७. सूर्योचा.

न्यात्रा चैमूवरि तुवां रथ, तरुणीप्रति जसा स्मरें तरुण। ॥ ११४

१. सैन्यावर, २. मदनाने ३. या गीतीकर 'विविद्धानविस्तार' कारांचा आक्षेप आणि 'निर्बधमाला'-कारानीं फेलेले त्यांचे खडन ही येथे प्रसंगोचित म्हणून दिली आहेत:—“विराटपंवात अजून उन-रास सागरांनोः—‘न्यात्रा चैमूवरि तुवां रथ तरुणीप्रति जसा स्मरें तरुण।’ वीरसांत शृंगाररस मिस-ल्लयान काढ्याम कशी गोडी येते तो एक मोरोपनाचे भक्त केवळ ज्ञानात असनात; इतरांस अतर्क्य, अज्ञाच एका प्रतीच उदाहरण देऊन होरेशियम नामे रोमी कवी म्हणतोः—Risum teneatis, annici! मित्रही! हे पाहुन तम्ही हमल्याशिवाय रहाल काय!” (विविद्धानविस्तार—पुस्तक १). ‘निर्बधमाला’ कारांच म्हणणे अस:—“या आर्यैन वीरसांत शृंगाररसाची भेसळ झाली आहे ती आमचे आशेपकाम घ्यपत नाही. वरील रसमकराच्या योगान लाच्या ठार्यी हास्यरसाची उत्पन्नि होउन तो जा वाहवत गेला आहे ता देवर नदीत जाऊन पडला आहे। आम्ही रोमकभाषानभिज्ञ अ-मल्यामुऱ्ये होरेशियस बोवाचे काय रससूत्र आहे व वरील हास्यरसोद्धार लानी कोणत्या संबंधाने प्रगट केग आहे हे आम्हास माहित नाही. तरी गीर्वाणभाषेच्या आयुधागारातील पुढील काळिं-दासीय अस्त्र आमच्या विचाऱ्या प्राणुकवोचा बचाव करील असे वाटते:—‘राममन्मथश्चरेण ता-डिना दुःसदेण दद्यं निशाचारी। गधवद्वावरचदनोक्षिता जीवितेश्वसति जगाम सा ॥’ [(ताट-कापक्षी) रामाच्या दुःसह शराने हृदयाचे ठार्यी विढ झालेली ती राक्षसी दुर्गव्युक्त रक्ताने न्हालेली होत्सारी यमसदनाम गेली.] ‘(अभिमारिकापक्षी) मदनाच्या दुःसह शराने विढहृदय होत्सारी ती अभिमारिका सुगव्युक्त रक्तचदनाचा रेग केलेली अशी प्राणेश्वाच्या सकेतथारीं गेली.’] ‘गेली सबर जीवितेश्वसति रांचरी, अल्यार्ता अभिमारिकेपरि बहू ती होउनी घावरी।’ हे पद्य ‘रघुवशाच्या’ अकराच्या सर्गातल आहे. प्रसंग ताटकावधाचा असून वरील पद्यात ताटकेवर खेडेकरून अभिमारिकेचे रुपक केले आहे हे उघडच आहे. आता शृंगारात वीराचे मिथ्रण आ-ल्याचा प्रकार पद्य:—‘शाते मन्मथसगे रणभृता सखकारामातन्वतो वासोऽदाडजधनस्य पीनकुचगो-हांरं भृतेः कुंडलम् । विवेष्य च वीटिका इस्मतमुखी पाण्योरेणक्तणे पश्चात्त्विनि केशपाशनिचये युक्तो हि वधकमः ॥’ [रतिसगर आटपरा असता रणागर्णी ड्यार्नीं चागली चाकरी वजावली त्याचा राल्कार करण्याकरिता खीने जघनास वक्तव्यान केल, पीनकुचास हार व कर्णास कुंडले अ-पिणी, विवोत्तावर तर मजा सुप्रसन्न होउन लास विडा दिला, व हस्तास रणकार करणारीं कंकणे बहाल केली; पण युठात मागऱ्या मागेच राहिलेला जो केशपाश त्यांचे मात्र राजद्रोह केल्यावदूल बधन केले.] हे असववातिशयोक्तीचे उदाहरण होय. वरील दोन उदाहरणावरून वाचकास कळून येईलच की, शृंगार आणि वीर याचा परपरपर केवळ विरोध आहे असे नाही. येवढे मात्र खेर आहे की, कोणी वीर रणवेशाने भरून गेला असता त्याच्या ताडून शृंगारोक्ति वरविणे किंवा कोणी अनगरगमम झाला असता त्यांने वीरशीच भाषण करणे, हे शोभणार नाही; पण उपमेकरित शृंगारात वीरस आला किंवा वीरात शृंगार आला नर तो हास्यावपद होतो असे नाही. लौकिक भाषेतही ‘रतियुक्त’ आणि ‘रणवरा’ या शब्दावरून वरितच प्रमाण मिळते. त्यानुन ज्या प्रसंगविशेषी व-

* गीर्वाणकविमयुठनीत्या मध्यातही पुढील उपमा आढळतात:—‘स निर्विद्य यथाकाम सटे-व्यालीनचदने। स्तनाविन दिशस्तस्याः शैर्णी मर्यददुर्दी ॥ असश्विक्रमः सद्य दूरामुन्कमुदन्वता ।

आतां सोऽवितों पैशु, खळबल पळ न लगताचि पैलवीतों।
 मी विजेय असे तुजचि न, सकळांही कौरवांसि कल्यातीं। ॥ ११९
 धैतरश्मि कुमार म्हणे, 'दारुक कीं आजि मातत्यी लाजो,'।
 दंड करावा या कुरुसेनेला योग्य मातलीला जो.' ॥ ११६
 काढूनि कैंखबलये त्याला पुंभूषणे सिंते पैक्के,।
 वांधूनि केश माँथां, प्रौङ्गमुख होऊनि आठवी अस्त्रे। ॥ ११७
 तों तीं तदृष्टिपुढे गोचरै होऊनि करूनिया प्रैणती,।
 'आम्हां स्वैकिकरांला आज्ञा काय, प्रभो!' असे म्हणती। ॥ ११८

रील शृंगरोपमा योजिली आहे तेथे तर ती विशेष शोभते असे आम्हांस बाटते. ज्या महावीराने पंजरस्थ सिहाप्रामांणे बारा वेंग बनवास काढला, व तेराच्या वर्षी तर ज्यास हीव वेष धारण करून स्वर्वीर्याचा निन्हव करणे भाग पडले, आणि भावी समरप्रसंगाची ज्यास नुसती वार्ता कळल्या-वरोवर 'उठल्या उसाहाच्या या शांतश्रीमदुदधिबरि लहरी' अशी ज्याची अवस्था झाली, यास चिरकांकित जे शत्रुमेनेचे दर्शन तें बडलें असतां केवढा हर्ष होणारा आहे व रणतुंबळ करण्या-विषयी केवढे प्रबल बाहुसुरुण होणारा आहे? वरील बाहुसुरुणास आमच्या मर्ते एकच असंत सम-पैक दृष्टांत होय." (निंबधमाला-अंक ५९ पृष्ठ ९-१३ पहा.)

१. गाई. २. दुष्टाचे सैन्य, शत्रुसैन्य. ३. यांत 'विशेष' नामक अलंकार झाला आहे. एका कियेच्या योगे अनेक किया झाल्याद्या होणे अथवा एका कियेपासून अनेक कियारूप फळे उपज्ञ होणे याला 'विशेष' म्हणतात. येथे पशुमोचन (गोधनमोचन) कियेपासून दुष्टांचे सैन्य पळविणे इत्यादि किया झाल्याद्या आहेत म्हणून हा 'विशेष' अलंकार झाला. ४. अर्जुन. ५. धरिल्या (धृत) वोजांच्या दोन्या लगाम (रक्षित) झालेले तो. (कुमार उन्नर.) ६. कृष्णसारथि. ७. इद्रसारथि. ८. उम्मत झालेलीस. ९. शांतांची कांकणे. (जुडे.) १०. पुरुषाचे अलंकार. ११. शुभ. १२. अर्जुन वरलये व कुंडले टाकून देऊन, भांगयुक्त कृष्ण केश खेत वसाने बांधून सर्वे शाळांचे ध्यान करीत वसला. [अ० ४५ शे० २५-२६.] १३. मस्तकी. [माशां हे सप्तमीचे एकवचन आहे. आं सप्तमीचा प्रत्यय फारच थोड्या नामांस लागतो;—गाळी माळ घाली, पार्या पडला, इत्यादि प्रयोगात तो आढळतो. १४. पूर्वाभिमुख. [अ० ४५ शे० २५-२६.] १५. दर्शनीय. १६. नमन. १७. आपल्या चाकरांना. [ओके २७.]

निंतंभिव मेदिन्याः स्त्रसांशुकमलंघयत् ॥ [रववंश ४११-४२] द्रुतविलवितवृत्त. [विमल चंदन स्थावरि साजिरे मलय ददुर नामक शैल रे । । युक्ति दिक् विलसे जनुं दक्षिणा कुच तिचेचि जया-प्रति हो गणा ॥] उपजाति. [कामी निबाळीकुचकुड्मलाचा, जसा करीते उपभोग साचा । यथेच्छ तैसा उपभोग लांचा, करोनियां तो अधिप प्रबांचा ॥ सद्याच्य नौ पर्वत थोर आहे, निंतं आणों क्षितिचाच पाहे, । समुद्रलूपी वहु भव्य कला, राहे दुरी सोङ्गुनि ड्या विचित्र ॥ खीच्या निंतं आपति वसहीन पती, बसा आक्रमितो मुक्काणा, । वसा तया आकसुनी विश्वाळ, सेनेसवे काय तई नू-पाळ ॥].

त्यासि नमुनि जिष्णु म्हणे, 'या, या हृदयीं स्था, असीं न रहा, ।	
आधीं वीररसीं, मग बुडवाचा सद्यशोरसीं नर हा.' ॥	११९
शिरतां अखें चिर्तीं, निजेतजें भानुला मर्नी कढवी, ।	
चढवी गुण गांडीवीं तेंबादे कंप महिसही पढवी. ॥	१२०
उत्तर म्हणे, 'खंरा तुं, नाहीं कोणीच कीं परि सहाय, ।	
म्हणतों मनांत पार्था ! बहु वैनसार्धाधिपापरिस 'हाय !' ॥	१२१
हांसुनि जिष्णु म्हणे, 'गा ! तुजला असहाय पार्थ कां गमला ? ।	
आहे प्रसाद गुरुंचा, कोण अधिक यैपीस सांग मला ? ॥	१२२
मागें 'मुंद्रे केलीं म्हणवूनि जनांत घेतले धन्य; ।	
तेब्हां गुरुप्रसादाहूनि मज सहाय कोण तो अन्य ? ॥	१२३
असतीं द्वोण 'सुरेश्वर हरि हर हे गुरु समर्थ, असहाय ।	
एकाकी पार्थ कसा ! न म्हणावें लज्जुनि वीररस 'हाय !' ॥	१२४

अध्याय चवथा.

स्मरतांचि वैनरांकध्वज गगनांतूनि उत्तरला महिला, ।
 १० त्यापिला रथीं ल्यां श्रीकृष्णसखे शमीताळीं पहिला. ॥ १

१. या माझ्यांत—प्रयोजनकाळीं स्मृतिगोचर व्हा. (नीलकंठ.) २. हे अव पृतांच्या प्रतिभासफूटीचे आणि सर्वसमर्पक योजनाचार्यांचे ज्ञापक होय. यास मूळांत आधार नाही. येथेही पृतांची मूळावर कडी केली आहे यांत संदेह नाही. ३. अर्जुनाचे दुःसह तेज बुद्धिगत ज्ञालयांमुळे सूर्योला जपुं काय कड आला—असा भाव. ४. धनुष्याची दोरी—प्रत्यंचा. ५. त्या गांडीचा व्याच्या नादानें (टण्टकारानें). ६. भूभिकंप ज्ञाला—असा भाव. ७. तू खरोखर मध्यम पांडव. ८. वनांत फिरणाऱ्या काफल्याच्या नायकापेक्षा. ९. ज्यास्त हायहाय म्हणतो—सेद मानतों. [शोक ३३-३४.] १०. द्वोणाचार्यांची कृपा भजवर आहे. [शक, वैश्ववण, यम, वरुण, पावक, कृप, कृष्ण, माधव, आणि पिनाकपाणि शिव यांची कृपा भजवर आहे—असे मूळांत आहे. ओ० ४०-४१.] ११. या अर्जुनाहून. १२. धोषयाचाप्रसंगीं गंधर्वाशी युद्ध, देवदानवसंकुल खांडवदाहप्रसंगयुद्ध, निवातकबच आणि पौलोम यांस्याशी युद्ध, पांचालीस्वयंवरोन्नर राजांशी युद्ध, इत्यादि युद्धप्रसंगीं अर्जुनास कोणी सहाय नम्हता असे वर्णन मूळांत आहे. [शोक ३६-३९.] १३. इंद्र. १४. वीरोत्साह, घेयोत्साह. १५. वानर(माहति)रूप आहे अंक (चिन्ह) ज्यावर असा (धब्ब), वानरांक आहे धब्ब ज्याचा असा (रथ). अर्जुनास अद्वीनें दिलेल्या रथाचे वर्णन महाभारत—आदिपर्व—अध्याय २२५ शोक १००१७ यांत पुढे लिहिल्याप्रमाणे केले आहे:—ज्या रथास दिव्य घोडे बोडलेले होते,

जातां कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त हैर, ।
तौ होय जनां जैसा कैल्पांतीं हैद्रदेव दैत्यदर. ॥ २
भ्याला उत्तर लातें जिष्णु म्हणे, ‘पावलासि कांपै दरें, ।
अद्यापि बांधिलेंसे तुझिया मतिनें अधैर्य कां पदरें?’ ॥ ३
तो वैराटि म्हणे, ‘गा ! कोणाचाही असा न दैर वाजे, ।
वा ! लागले असावे अंमरपुरीचेहि आजि दरवाजे. ॥ ४

आणि याच्या ध्वजस्तंभी कपिवर्य (मारुति) होता, ते घोडे शुभवर्ण असून गंधवर्णचे होते, आणि लांच्या कंठी हेममाला घातलेल्या होत्या, ड्याप्रमाणे पांच्या अभांची (ढगांची) कांति असते या-प्रमाणे ला अक्षांची कांति होती; व याचा वेग मनोवायुसम होता. या रथावर सर्वे साहित्य अनु-कूल ठेविले असून याचा देव किंवा रानव यांकडून कधीहा पराबद्य होणें शक्य नम्हरेते. याचा आवाज मोठा असून हा रथ तंजस्वी होता. व यावर संपूर्णे रब्बे जडविल्लामुळे मनोरम होता. स-कलभुवनप्रभु जो भौमन म्हणजे विश्वकर्मा, याने तपोवलाने हा रथ प्रथमतः उत्तम कैला; मजा-पतीने सूर्योप्रमाणे याची काति दिली आहे; यावर आरंहण करून सोमराजानें दानवांस जिकिले होते. नूतन मेघाप्रमाणे याची काति दिसत असून तो तेजाच्या योगानें जळतोच आहे कीं काय असा भास होई. याचा ध्वजस्तंभ मुखर्णाचा असून उळूळू व सुदर होता. यावर दिव्य वानर (मारुति) वसला असून याचे शरीर सिंहाप्रमाणे किंवा व्याघ्राप्रमाणे भीतिप्रद दिसत होतें व सो अगदी ध्वजाच्या वर वसलेला असता सर्वे जाळू इच्छितो कीं काय असा शोभत होता. ध्वजावर दुसरीही अनेक प्रकारचीं मोठमोरीं भूत होती, व याचा आवाज ऐकल्यावरोवर शत्रुसंघ वेशुद्ध व्हावयाचे. [पुढे गीति ८१ पहा.] अर्जुनाने उत्तराचा रथ शमीवृक्षाच्या खाली ठेऊन आपल्या रथाचे चिंतन केले तेहां ते जाणून अग्नीने प्रसाद म्हणून पूर्वी दिलेला वानरलक्षणध्वजयुक्त, दिव्यरूप, मनोरम आणि विचित्राग असा रथ पृथ्वीवर पाठविला—असे वर्णन आहे. [थ० ४६ थ० १-६.] १६. तो उत्तर. १७. या विजयरथावर.

१. कौरवनैन्यावर. २. देवदत्तनामक शंख. [देवदत्त हे अर्जुनाच्या शंखाचे नाव. देशानें दिलेला तो देवदत्त, या स्थळीं देव या शंखानें इद्रदेवाचें म्रहण केले पाहिजे. अर्जुनानें एका प्रसंगी दानवयुद्धांत इंद्रास साहाय्य केले होतें तेहां इंद्रानें प्रसाद होऊन हा शंख अर्जुनास दिला. मोरोपंतकृत कनपर्ये—अध्याय ५, गीति ११६-११७, काम्यसंग्रह पृ० ९१; महाभारत—वनर्ध—अध्याय १६८ शोक ८४-८५ पहा. कृष्णाच्या शंखाचे नाव पांचजन्य, भीमाच्या पौऱू, धर्माच्या अनंतविलय, नकुलाच्या सुवोष आणि सहदेवाच्या मणिपुष्पक अशीं भिजभिज नावे होतीं.] ३. शंख. ४. अर्जुन. ५. प्रलयकालीं. ६. महादेव. ७. दिले आहे भय ड्यानें तो. (रुद्रदेव.) ८. शंख. ९. अमरांच्या (देवांच्या) पुरीचे (नगरीचे)=अमराक्षतीचे.

ते गज दिंगज भ्याले बहुधा धैर्यविसानद रवा जे; ।
 वाटे श्रीबृ॒ष्टवाहनविमुचाहि रणी असा न दर वाजे. ॥ ५
 म्याली बहुधा विचुत् कांपतसे यौवियाचि निर्स्वानें, ।
 मी किति? ज्याला भी श्री याला भ्यावें कसे न निःस्वानें? ॥ ६
 अर्जुन तुम्हीच कळले, ठेऊं द्या दैरं, न मानसा दैरं हो; ।
 रक्षा धृति, आहें मी सूतपणी 'हैरिसमान सादर हो.' ॥ ७
 हांसेनि म्हणे 'हैरिसख, 'हो गोदासन 'विकंपथी धीट, ।
 न धरी वा! दैरं, हा दैरं मींदर दे वाजवूं पुन्हा नीट.' ॥ ८
 ऐसे वदे, करी मृदुपूर्व जेलंजवादनीं मग जैवा, जी! ।
 तेव्हां त्या बुरुकटकीं हगले मुतले समस्त गज वैंजी. ॥ ९
 द्रोणे म्हणे, 'न दिसे जर्य, कां करितां औंननें नैत? पहा रे! ।

१. दिग्गज—दिक् म्हणजे दिशा आणि साच्या ठिकाणी स्थापिलेले खे गज ते दिग्गज. पृथ्वीला भरून स्थिर ठेवावी म्हणून प्रत्येक दिशेच्या टापी ठेविलेला जो मोठा हन्ती याला दिग्गज म्हणाव्याचे. हे ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदत, सर्वभौम व मुप्रतीक असे आठ असून कमाने पूर्वादि आठ दिशाचे संरक्षण करतात—अशी पौराणिक कथा आहे. २. धैर्यलोपप्रद रवांला (नादाला, धोषाला). जे गज ते बहुधा धैर्यविसानदरवा भ्याले ते दिग्गज (होते)—असा अन्यव. ३. शिवाचाही. [श्रीबृ॒ष्ट (नदी) आहे वाहन ज्याचे तो विमु (शंकर).] ४. 'विचुत्' हा शब्द संस्कृतात स्त्रीलिंगी आहे म्हणून क्रियापदही तदनुरूप आहे. ५. याच्याच. ६. शब्दानं. ७. माझा काय पाढ आहे, माझी कथा कशाला पाहिजे? मी तर बोलून चालून यःकथित मनुष्य. ८. दरिद्राने. ९. गाहू द्या. १०. शंख. ११. भय. १२. सारथ्य-पणांत. १३. कृष्णासारवाला. १४. अर्जुन. १५. टट आहे आसन ज्याचे असा. (वळकट वैस. आतां रथवर चांगला साभालून वैस.) १६. सिथरबुळिं, कंपरहित ज्याची त्रुष्णि तो—निर्भय. १७. भय. १८. शख. या पद्यात 'दर' पद अनेकवार आल्यामुळे हें एक प्रकारचे यमकच झाले आहे, यास 'मध्ययमक' असे नाव देता येईल. १९. मनापासून. [अध्याय ४६ श्लो० २०.] २०. शंख वाजविण्यांत. पहिल्याने जें बलजवादन (शंखवादन) सृष्टु होतें सात नंतर बवा (वैगा) करी, २१. वेगा. २२. घोडे. २३. अर्जुनाने शंखाचा नाद केला तेव्हा दशदिशा आणि गिरिगुहा दणाणून गेल्या, उत्तर घावरून गेला आणि द्या शंखशब्दाने रथनेमिस्वनाने आणि गाढीवधोपानें भूकंप झाला. तेव्हां द्रोण म्हणाला. [अ० ४६ श्लो० २१-२३.] २४. अनेक रथात होतात यांवरून अथप्राचीची आशा नाही—असा भावार्थ. रथाचा निघोष, मेघगर्जना, भूकंप, शब्दांचा तेजोभंग, अधोंच्या द्वेषणाचा अभाव, अद्विप्रभालोप, मृगाचा घोर रव, वातोस्पात, गोमायुरोदन, उल्कापात इत्यादि अज्ञुभ उत्तात झालेले पाहून द्रोणाला ज्याशा दिसली नाही. २५. मुखे. २६. नम, खाली वांकलेली.

आला विजय, जैयाचें श्रीशंभुतपापुढे न तप हारे.' ॥	१०
गौंधार म्हणी, 'गुरुजी ! पैण न करहनि पूर्ण हो प्रगटला, हो ! ।	११
पुनरपि वनवास करो गुरुघातकपातक प्रैगट लाहो.' ॥	११
कैर्णायासांसि म्हणे, 'तुमचे विजयी असोत हात रणी; ।	१२
शैरंपटलाच्छादित हो अैर्जुनशङ्कप्रताप हा तैरेणी.' ॥	१२
'गुरुजींस काय पुरुषतां ? चारीं गुणे मैदूचेचि चढवा, हो ! ।	१३
याला हेंचि म्हणावें कीं आम्हा 'धर्मशङ्क पढवा, हो ! ॥	१३
प्रियशिष्यधनंजयगुण वर्णुनियां यांसि हृदय निवृंथा, ।	१४
उंपातोत्प्रेक्षेने जरि आम्हा भिववितात भिववूं था. ॥	१४
पढवावे मात्र 'ईरी, मेदावे पैरंहृदज कैठुकवचे;	१५
कीं दुरुनि दिसावे हे प्रेक्षकैदृष्टीस युद्धपटु कैवचें. ॥	१५

१. "ज्याचे (ज्या अर्जुनाचे) तप (तपश्चय) श्रीशंभुत्या तपापुढे (सामर्थ्यापुढे) न हारे—असा अन्वय. ज्याची कथा अशी आहे की, पाशुपताल मिळावे म्हणून अर्जुन हिमालयावर शिवप्रसादर्थ उम तप करीत असतां याच्या बलाची परीक्षा पाहण्याकरिता शिवाने मिळाचे रूप घेतले. आणि एक रानडुकर उत्पन्न केला. तो रानडुकर अर्जुन तप करीत होता तेथून कांही अंतरावरून जातांना लावर दोघांनी एकदम बाण सोडून याचा प्राण घेतला, आणि तो मी मारला असे म्हणून दोघेही ताविष्यां माडूं लागले आणि हातपाईवर आले. तेथां अर्जुनाने महान् पराक्रम करून शिवाला भेर केल; तेणेकरून शिव प्रसन्न होऊन याने अर्जुनास पाशुपताल दिले; ज्या कथेस लक्षून हें लिहिले आहे". [नवनीत.] [द्रोणाच्या भाषणांत या समर्थी होणाऱ्या उत्पातांचा आणि अपश्चकुनांचा संविस्तर उक्तेल आहे यास पंतांनी टाळा दिला आहे. अ० ४६ श्ल० २४-३३ पहा.] २. दुर्योधन. ३. हे द्रोणाचार्या ! [मूळात दुर्योधन भीष्मास बोलतो असे आहे. अ० ४७ पहा.] ४. प्रतिशा. ५. हा अर्जुन. ६. गुरुहसा करणाराचे पातक याला लागो. ७. स्पष्ट. ८. लाभो, मिळो. ९. कर्ण आदिकरून आपांम. १०. वाणिंच्या (शरांच्या) समुदायाने (पटलाने—पडदाने) आच्छादित; (पक्षी) शरांच्या (जलांच्या) पटलांनी (पडदांनी)=मेघांनी आच्छादित (झांकलेला). ११. अर्जुनाच्या शङ्कांचा प्रताप. १२. सूर्य. १३. हे (गीति १३-१६) कर्णाचे भाषण आहे. [अ० ४७ श्ल० २०-३४ पहा.] १४. गुरु द्रोण कारणिक आणि अहिसादशी आहेत, यांना युद्धात विचारण्याचे कारण नाही असे सूचनून कर्ण द्रोणाचा उपहास करतो. १५. दोरी. १६. माझ्या वचनानेचि. १७. द्रोणाचायाने आम्हास पाहिजे तर धर्मशङ्क पढवावे, यांना तेंच शाळ कळते, यांची युद्धशङ्कांत कांही सज्जामसलत घेण्याची जखी नाही, तें युद्धशङ्क आम्ही जाणतो, यास्तव सांत आमची मसलत घेतली पाहिजे आणि आमच्या आहेप्रमाणे युद्धारंभ शाला पाहिजे—असा कर्णाचा कटाक्ष दिसतो. १८ अशुभचिन्हांच्या शंकेने. १९. यांनी. २०. दुसऱ्याचे हृदयकमळ. २१. कहु भाषणाने. २२. किंवा. २३. पाहणाराच्या दृष्टीस. २४. युद्धाविष्यां कुशल, रणबतुर. २५. कवच धारण केल्यामुळे.

प्रार्थुनि पुढे करावे हे यशीं, कीं सुमोजनावसरीं, ।
सिधूत तरेल कसी जी केली 'केलिहेतु नाव सैरी'. ॥ १६
खळकृतगुरुनिदेतें वर्णाल कधीं न विस्तरें सुकवी; ।
कीं तीं श्रीगुरुभक्तिप्रेमामरपादपांकुरा सुकवी. ॥ १७
कर्ण झेण, 'सत्य वैदंसि, परि आजि तुश्या नसो मर्नी 'कांहीं, ।
यद्यपि संमरोत्साह त्वजिला अर्जुनभये अँनीकांहीं. ॥ १८
जावोत गोवनातें घेउनि हे, 'कीं उगेचि राहोत, ।
पाहोत युद्धकींतुक, परि 'भीतिनदीत हे न वाहोत. ॥ १९
ख्यात जगात धनंजय, याहुनि मी कर्ण काय गा! कैन? ।
गाती गातिलहि कवी, स्वगुण स्वैमुख्येचि काय गाऊन? ॥ २०
पांहोत सिंद्रं विद्याधर मुनि 'मंधर्व देव शुद्ध रण, ।

१. सुमासमोजनाच्या नमरीं. २. केलि (कीडा) आहे हेतु (उद्देश) जोच्या अशी (नाव—नीका).
३. सरोवरात. हे गीर्वर्ष सुभाषितरूप आहे. ४. दुष्कर्णानें केलेल्या द्रोणाचार्यनिदेते. ५. कविश्रेष्ठ.
६. गुरुनिदा. ७. श्रीगुरुभक्तिप्रेमरूप कल्पवृक्षाच्या अकुरास, श्रीगुरुभक्तिचे भेम हाच अ-
मरपादपाचा (कल्पवृक्षाचा) अंकुर (मोड—रोपा) याला. ८. शुष्क करी, वाढवून टाकी. गीति
१७ वी ही कथ्युकि आहे. ९. अध्याय ४८ यात ही कर्णाची विकल्पनपर उक्ति दुर्योधनाला
संबोधून लाच्या म्हणण्याला उत्तर म्हून आहे. १०. गीति १२ पहा. हा गीतीत दुर्योधनाची
उक्ति कर्णास आहे. [द्रोण, कृप, द्रौण, विकर्ण इसादि वीर हे संभांतमनस्क आणि निरुत्साह
वसले आहेत. यास समर करण्याचा उत्सव राहिला नाही, पण युद्धावांचून आपणांस अन्य कांहीं
भ्रेयस्कर नाही—ह्यादि दुर्योधनाचे भाषण मृत्यात आहे यास अनुलक्षून ही कर्णाकि आहे. (अ-
ध्याय ४७ श्वेत १६-१७ पहा). पण हे दुर्योधनभाषण घंतांची गाढून टाकिले असल्यामुळे प्रस्तुत
कर्णांकीचा कथार्थसदर्भ भोडारा निंबंगत असा भास होतो. तेच दुर्योधनाचे भाषण समग्र दिलेले
असतें म्हणजे अर्थसंदर्भ सुसंगत आणि सुगम ज्ञाला असता.] ११. उत्साहभंगलेश, निराशालव.
१२. जरी. १३. समर (युद्ध) करण्याचा उत्सव. १४. सेनांही. १५. किवा [कर्णी याचे अर्थ विकल्प,
प्रथ, आधार, कारण असे आहेत.] १६. ही अतिशयोक्ति आहे. १७. कमी. (अ० ४८ ख्र० ८.)
१८. आपल्या गुणांची स्तुति आपल्या मुखाने केली असता काय फायदा आहे? कांहींच फायदा
नाही, कारण तसेच करणे म्हणजे स्वगुणास लघुव आणणे होय. 'इंद्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्र-
ख्यापितैर्गुणः' हे सरकृत वचन पंतांच्या वचनाशीं ताडून पद्धावे. हा पाद सुभाषितरूप आहे.
१९. कौरवपांडवीय संमाम कोणकोण पाहत असत हे द्या पद्यार्थवरून वरेच निश्चित होतें.
२०. अयाता अणिमादि आठ सिद्धि प्राप्त ज्ञाल्या तो सिद्ध, अणिमादिगुणोपेत (विश्वावसुप्रभृति)
सिद्ध. २१. विद्याधर—लक्ष्मिलिकांजनादिविद्याधारी कामरूपी लेचर. (बीमूतवाहन, पुष्टदंत,
यांसारला.) २२. गंधर्व=गंधं सौरभमर्वतीति गंधर्वः. (उव्रुद्ध-द्वाद्यानुहु-प्रभृतिसारसा देवगमन.

करितो आजि सुयोधनहच्छल्याचे सुखेचि उद्धरण. ॥	२१
हो खस्थ, दैवमनस्या आविनगा भैरतसार्थपा ! खाणीं, ।	
र्मच्छरटंक सहाया कैचे सामर्थ्य पार्थपाखाणीं ? ॥	२२
म्यां जोडिलीं सिंदखे शळे ज्ञालींच आजि अैनपार्थे, ।	
देउनि दर्शन केले माझे अंतिमात्र हैंट मन पार्थे. ॥	२३
श्रीभार्गवाख्यतेजे भंगावें संगरांत सुंत्राम्या, ।	
आश्वर्य काय याच्या केले जरि भग्न आजि पुंत्रा म्यां. ॥	२४
त्यासि कृप मैंहेणे, 'कर्णा ! सुजाहीं ऐकतांचि डोलावें, ।	
ऐसेचि बोलींणे जरि, तरि पुरुषाने दहांत बोलावें. ॥	२५
तूं नीतिविरुद्ध वदसि साहस हें, फैल न दे वैचनयज्ञ, ।	

१. दुयोधनाच्या हदयातील कांच्याचे. (अध्याय ४८ शोक २१.) २. (अर्जुनाचा नाश करून) उपटून काढणे. ३. आपल्या मनांत असणाऱ्या. ४. आधि (चिता)+नगा (पर्वताला)=मनोव्याघ्रिरुप पर्वताला. ५. भरतसमुदायरक्षका, भरतसमूहनायका. ६. माझी शररूप टांकी. ७. अर्जुनरूप पापाणींयांत 'रूपक' आहे. ८. उत्तम अंत्रे. ९. उपयोगी, सफल, (अन्+अप+अर्थ=ज्यांपासून अर्थ) (इष्टफल) गेला नाही अशी.) १०. पुष्कळ. ११. संतोषित. १२. श्रीभार्गव+अखतेजे=जामदग्न्यापासून प्राप्त ज्ञालेल्या अखाच्या तेजाने (प्रभावाने). द्रोणाचार्यांनी कर्णास ब्रह्माख्यविद्या शिकविण्याचे नाकारिले; कारण, या विशेषे अधिकारी ब्राह्मण आणि क्षेत्रिय मात्र होते. कर्ण हा सूतपुत्र महृण त्यास अधिकार नव्हता. तेव्हां तो महेंद्रपर्वतावर परशुरामाकडे गेला आणि 'मी भृगुकुलेत्यज्ञ ब्राह्मण आहे' असे मिथ्या सांगून अखविद्यासंपादनार्थ राहिला. कर्णाने आपल्या आचरणाने परशुरामास प्रसन्न केले, तेव्हां त्याने कर्णास अखविद्या पठविली. पुढे कर्णाचे कपट कार दिवस गुप्त न राहतां उघडकीस आले, तेव्हां 'तुला या अखविद्येचे युद्धप्रसंगीं विस्मरण होईल' असा जामदग्न्याने याला शाप दिला. नंतर कर्ण विज्ञवदन होस्साता तेथून परत आला आणि 'मी विद्या संपादन आलो आहे' असे दुयोधनास सांगून त्याजपाशीं राहिला. उद्योगपर्व-अध्याय १६८, शांतिपर्व-अध्याय ३, विराटपर्व-अध्याय ४८ शोक १८ पहा.] या जामदग्न्याचाचा उक्तेल मूळांत आहे. पण ही परशुरामापासून प्राप्त ज्ञालेली अखविद्या समर्थी सुख्रूप व्यावयाची नाही ही गोष्ट दुयोधनास माहीत नव्हती. कर्णाचे कपट बाहेर कसे पडले ही कथा शांतिपर्वच्या ३ च्या अध्यायांत आहे.] १३. समरांत. १४. इंद्रास. [सुत्रामन-सुषुप्त त्रायते मुवन-मिति सुत्रामा=जो भुवनाला उत्तम प्रकारे करून संरक्षितो तो सुत्रामा (ईंट).] १५. इंद्राच्या पुत्राला (अर्जुनाला.) १६. अध्याय ४९. यांत कृपाचार्यांचे भाषण आहे. १७. कर्णाचे भाषण 'सुजाहींनी ऐकतांचि डोलावें' अशा प्रकारचे नाहीं असे या पद्याने सूचविले. १८. नुसद्या बोलण्याने फलम्याहि होत नाहीं; यक्षापासून फल प्राप्त होते, पण निरर्थक आणि नीतिविरुद्ध भाषणरूप यक्षापासून फल मिळावयाचे नाहीं. १९. वचनरूप यक्ष, शुक्र तोडवा यक्ष.

अद्भुत कर्म करुनिही बा ! न बदति एकही वैच नैयज्ज. ॥	२६
तू भंगिसील कैसा ? आला बांधोनि काय हात रणी ? ।	
क्षर्वाहिताधकारध्वंसकर मैत्रुष्यकाय हा तैरणी. ॥	२७
ऐकेचि खांडववर्णी या पार्ये अंगि तर्पिला, कर्णा ! ।	
संयमुरांच्या त्वंधनुर्धानेचि त्रास अर्पिला कर्णा. ॥	२८
एकेचि भंगवदनुजा ^३ हेरिली, भ्याला न लेश कलहाला, ।	
जरि खबळला पिऊनि प्रैमु खेलबलदलनदक्षबल हाला. ॥	२९
“एकेचि ईर्धरासीं केले युद्ध प्रसिद्ध, राधेया ! ।	
एकेचि अंसुर वधिले, तंमाया एकही न बाधे यां. ॥	३०
एकेचि जिकिला तो गंधर्वाधीश चिंत्रेसेन रणी, ।	
“रोमांचिततनु होती वीरधनंजयपराक्रमस्मरणी. ॥	३१
एके त्वां काय कधीं केले ^३ कर्णा ! स्वकर्म वाखाण ? ।	
हीरेक वीरकंगनवटकेहि चिरे न, जेवि पौखाण. ॥	३२

१. हे गीलर्थ सुभाषितरूप आहे. हे कृपभाषण अन्योकिमय आहे. “अन्योकि हा एक अलंकार आहे. अन्य गहणजे ड्यास किंवा ड्याविषयी वास्तविक बोलावयाचे, यापेक्षां निराळा, आणि तांकि म्हणजे भाषण, याकून एकंदर अन्योकि शब्दाचा अर्थ असा होतो की, ड्याविषयी किंवा ड्यास बोलावयाचे लापेक्षा निराळ्याविषयी किंवा निराळ्यास बोलणे.” × × × “या अलंकारांत अप्रकृत अर्थाच्या भिषणाने प्रकृत मनुष्याची वर्गे योद्या युवीने निंदा किंवा सुन्ति करितां येते. या अन्योकीच्या प-वांत साधारण अर्थीकडे तात्पर्य असल्यामुळे ती प्रसंगोचित भाषणांतही फार उपयोगी पडते.” (पद्मबाबली पृ० ३४.) २. नीतिवंत. ३. अर्जुन आला-असा संवेद. ४. सर्व शत्रुरूप त-माचा नाश करणारा. ५. मनुष्यदेहधारी. ६. सूर्य. ७. या कथेचा उल्लेख पंतकृत आदिपवीत आहे. [आदिपवे-अध्याय ३७ गीति ९३-९९. काव्यसंग्रह पृ० २१९-२२०.] ८. अ० ४९ श्लो० ५ पहा. ९. हे कर्णा. १०. भनुष्याच्या टणाकाराने. ११. सुभद्रा. (भगवंताची धाकटी बहिण.) १२. श्लो० ६ पहा. १३. बलराम. [बलरामास सुरा फार आवडत असे-अशी प्रसिद्ध आहे. मेघदूत-पूर्वमेघ-‘हिला हालामभिमतरसा रेवतीलेचनाकाम्’ इत्यादि ४९ वा श्लो० पहा.] १४. शत्रु-सैन्याचे दलन (नाश) करण्यात दक्ष (कुशल-समर्थ) आहे बल ड्याचे असा (प्रभु) खलबलदलन-दक्षबल प्रभु हाला पिऊनि जरि खबळला तरी याच्याशी कलहाला (कुशल करण्यास) [अर्जुन] लेश न भ्याला-असा अन्वय. १५. एकद्यानेच. १६. किरातरूप शंकराशी. १७. निवातकबच आणि कालवंडा दानव. (श्लो० १०.) १८. या असुराची माया. १९. या अर्जुनाला. २०. पंतकृत बनपवे-अध्याय ७ गीति २७-५८ पहा. [काव्यसंग्रह-पृ० १०८-११३.] २१. विषयाने अथवा भयाचे ड्यांच्या आंगावर कांटा उत्पन्न झाल असे (वीर). २२. अ० ४९ श्लो० ११ पहा. २३. हिरा. २४. वीरांच्या करांत (हातांत) असलेल्या नवीन टांकीने. २५. पाणण. हे गीलर्थ सुभाषितरूप आहे.

घालूं पाहसि ^१दंशा उपडाया अहिमुखांत औगोळी, ।
 ऐसे साहस करितां होइल तेनुची पळात रागोळी. ॥ ३३
 कंठीं बांधोनि शिळा बांहुबळे सागरांत तरशील, ।
 परि साहसे न विजया, हें ईल नसो, असो इतर शील. ॥ ३४
 संवर्हि मिळोनि भांडूं, कर्णा ! व्हावें न साहसा मान्य, ।
 यत्ने नृपयश रक्षूं आजि, नव्हे श्वेतवाह सामान्य.' ॥ ३५
 'द्रौणि म्हेणे, 'एकाकी तूचि क्षेम जिञ्जुवारणा, सूतै । ।
 बहुधा बद्ध करीलचि द्वैतेचे जिञ्जुवारणा सूतै. ॥ ३६
 करिसि विर्कथन, जिकुनि नेले नसतांहि गोधन शिवेते' ।
 संत्प्रिय शुचि यश कर्णा ! भलत्या न करुनि शोध न शिवे तें. ॥ ३७
 साहे विविधोपद्रव, वाहे पृष्ठीं चैतुर्विधे भूतें, ।

१. दादा. २. सर्पमुखांत. ३. प्रदेशनीनर्जनी. (अ० ४९ श्लो० १३.) हाच सापाचा दाखला मुळांत आहे. ४. देहाची. ५. भुजसामध्यीने. हा दाखला मुळांत आहे (अ० ४९ श्लो० १६ पहा). ६. हा साहस करण्याचा स्वभाव. गळ्यांत दगड बांधून समुद्र तलुन जाणें असेत दुष्कर आहे, परंतु साहस केले असतां नेंदी साध्य होइल, पण साहस करुनही विजयाला (अर्जुनाला) बिंकून पार पडणे साध्य नाही; मग तुझा स्वभाव साहसप्रिय असला अथवा नसला (अन्य प्रकारचा असला) तरी लापासून काय हित व्हावयाचे आहे? तुझा स्वभाव, हे कर्णा! साहसी असो अथवा नसो, लापासून इष्टफलप्राप्ति व्हावयाची नाही. ७. द्रोण, दुर्योधन, द्रौणि, भीष्म इत्यादि सकल वीर. ८. अविचारी कर्माला. (अ० ४९ श्लो० २१.) ९. अर्जुन. १०. अश्वत्थामा. ११. अध्याय ५० वा यांत द्रौणिभाषण आहे. १२. समर्थ. १३. अर्जुनाला निवारण्याविष्यर्थी. १४. हे कर्णी. १५. कोळ्याचे. [‘लूता ली तेनुवायोर्नाभमर्कटकाः समाः’ इत्यमरः, ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्ण-नाभयोः’ इति हेमचंद्रः.] १६. इंद्रगजास, एरावताला. १७. दोरा. हे गीरलर्ड सुभाषितरुप आहे. या गीरीत सपाक्षरी अंतिम यमक आहे. १८. व्यर्थ बडवड. १९. नगराच्या सीमेप्रत. २०. कर्णी! [जे] संत्प्रिय शुचि यश तें शोध न करुनि भलत्या न शिवे—असा अन्वय. साधुप्रिय आणि ध्वल असें ज्ञे यश आहे तें चांगला तपास केल्याशिवाय—शहानिशा केत्याविना—भलसा सलसा मनुष्याला सेवीत नाही. उनम यश उनम भनुष्यालाच मिळते, इतरांस तें अप्राप्य होय. हे कर्णी! तुं अ-आप गोधनहरण केले नाहीस आणि गोधन घेऊन हासितनपुरच्या शिंवेपवित्रे आला नाहीस, असें असला व्यर्थ बडवड कां करतोष, बडवड केल्यानें शुचियशाचा लाभ होत नसतो—असें म्हण-प्याचे ताप्यर्थ. [अ० ५० श्लो० १.] २१. नानाप्रकारचे उपद्रव. २२. चार प्रकारचे प्राणीः—उद्दिज्ज, अंडज, स्वेदज व जारायुजा. उद्दिज म्हणजे भूमि भेदून अंकुरादिरुपानें वर घेणारे वृक्ष, दृण इत्यादि; अंडज म्हणजे अंडांपासून झालेले पक्षी, सर्प इत्यादि; स्वेदज म्हणजे घायाने आणि १२ श्लो० ८० विं.

आहे उगीच कर्णा ! न कधीं बोलेनि दाखवी मूळ ते. ॥ ३८
 जाळी ऊवलन, न बोले; न वदेचि जरि प्रकाश करि तैरणी; ।
 न वदोनि कुळज पुरषहि आले खेयशःप्रकाश करित रणी. ॥ ३९
 पावूनि सर्वर्महितें विगुणाहि गुरुसि जे कुलज नर ते ।
 सत्कारिति, 'अलि कमली, तेवि गुरुपदीं मंहाकुलजन 'रंते, ॥ ४०
 रंधेया ! उद्भूत तुं, हा दुर्योधनहि फार उद्भूत, रे ! ।
 गुरुनिंदक हो साट व्यसनांत बुडे अशुद्ध, शुद्ध तरे. ॥ ४१

उवेने उत्पन्न शालेले मध्युकुणादि, आणि जरायुज म्हणजे मनुष्यपशादिक प्राणी. 'जरायु' नांवाचे चर्मांने मनुष्य पशादिकांने गर्भे वेणित असतात, म्हणून लांस 'जरायुज' म्हणतात. जरायु म्हणजे व्यावहारिक माहाराष्ट्र भाषेत 'वार' म्हणतात, तेव्हां ज्या प्राण्यांस उपजतेवेंवा वरेचे वेणित असतें ते प्राणी जरायुन. स्वेदज, अंडज आणि उद्भिज यांचाविषयी विशेष माहिती मनुस्मृतीत आहे:—'पशवक्ष सृगार्थैव व्यालाक्षभयतोदतः । रक्षांसि च पिशाचाक्ष मनुष्याक्ष जरायुजाः ॥ ४३ ॥ अंडजाः पक्षिणः सर्पी नक्ता मस्त्याक्ष कच्छपाः । यानि चैव प्रकाराणि स्थलाक्षान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥ स्वेदजं दंशमशकं यूकामधिकमकुणम् । उप्रणश्योपजायते यज्ञान्यर्थिक्चिद्दृष्टशम् ॥ ४५ ॥ उद्भिजाः स्खवराः सर्वे वीजकांडप्रटोहिणः । ओषध्यः फलपाकांता बहुपृष्ठफलोपगाः ॥ ४६ ॥ [म० स० अ० १ ला.] भावार्थः—पशु, मुग, दोन दंतपंक्तींने युक्त असे व्यालादिक (सिहादिक), राक्षस, पिशाच, आणि मनुष्य हे जरायु, म्हणजे गर्भाचे जे आवरणचर्म लात प्रथम होउन नंतर लांदून उत्पन्न होतात अतएव ते जरायुज होत. पक्षी, सर्प, मगर, मस्त्य आणि कांसव हे प्रथम अंडाचे ठारी उत्पन्न होतात म्हणून हे अंडज होत, स्थलाचे ठारी होणारे सरठादिक व उदकाचे ठारी होणारे घालादिक ते कमाने स्थलज व औदक जाणावे. डास, माशा, यूका, मक्षिका, ढेकूण हे घर्षपासून उत्पन्न होतात, अतएव ते स्वेदज होत आणि असे जे दुसरे प्राणी उप्पापासून होतात ते उप्रबंद्ध होत, वीज व भूमी यांचा भेद करून जे उत्पन्न होतात (वृक्ष) ते उद्भिज होत. ते दोन प्रकारचे आहेत, कितीएक वीजापासून होणारे व कितीएक या या शास्त्र भूमीत लावल्याने होणारे. जे किती एक [वीहि, यव इत्यादि] वृक्ष पुष्कळ फलुपृष्ठांनी युक्त होउन फले पक्ष, झाल्यानेच आपण नष्ट होतात ते औषधि होत. [म० स० प्रा० भा०].

१. पृष्ठी. २. अभिः. ३. सूर्य. [अ० ५० ख० ३ रा हा गीति ३८ आणि गीत्यर्थ ३९ यांस आधार आहे.] ४. कुलीन. ५. आपल्या यशाचा उदय. या गीतीत अष्टाक्षरी यमक अंती आहे. ६. पृष्ठीतें. [न्यायाने वागणारे पुरुष पृष्ठी विकूनही गुणहीन गुरुचा सल्कार करतात, पण तुं (कर्णी !) अन्यायाने पांडवांते जिकून साधु असे जे गुरु लांची निदा करतोस—असा भाव. (अ० ५० ख० ५.)] ७. गुणरहिताहि. ८. अभर. ९. मोर्या कुलांत शालेला पुरुष. १०. रममाण होते, आसक्त होतो. ११. राधायुजा! कर्णा ! [कर्णीला सत, सूतपुत्र, राखेय, कानीन, वसुषेण, वैकर्तन, वृष अशीं नांवे आहेत.]

छेष्यूतें केस्या सैसर्वस्वापहारकर्माते ।		
पुरुषार्थ श्लोध्य असे मानुनि पावेल कोण शीर्माते ? ॥	४२	
कोर्या रेणांत पांडव जिकुनि तद्राज्य साधिले वेदे रे ! ।		
कृष्णोसि जिकिले त्वां कोर्या समरांत सांग, रे ! संदेरे ! ॥	४३	
तुज कीर्ति, पांडवां अपकीर्ति, म्हणे आयकावि कैतैम रण ? ।		
सावध रे ! कां घेसी मंदा ! खलनायका ! विकत मरण ? ॥	४४	
सिहासि देष कहनि कोण बळी वैरोणांत उरेणारे ? ।		
कां भ्रमलासि ? कसा त्वां जय पावावा रणांत उरेणा ! रे ! ॥	४५	
अरिच्याहि सदुणाते प्रेमे वाखाणितात सुज्ञानी ।		
खळ हो ! मग वर्णावा कां न जैगन्मान्य शीर्ष सुज्ञानी ? ॥	४६	
तुजहुनि विशिष्ट वीर्ये, चारीं जो शैक, संगरी जिझेणु, ।		
कोणा सुज्ञासि नव्हे तो पूज्य स्तुत्य शंभुमुसा जिझेणु ? ॥	४७	
सुत शिष्य सम, तयांत व्याधी खलमति, खरे अंसु ज्ञाते, ।		

१. कपटगूताने. (अ० ५० थो० ८ पहा.) २. केलेल्या. ३. साधुच्या सर्वस्वाचे हरणकर्मात. ४. पुरुषाने संपादावयाचे अर्थ. (धर्म, अर्थ, मोक्ष आणि काम.) ५. स्त्री. ६. सैसर्वस्वापहारकर्माला श्लोध्य पुरुषार्थ असे मानुनी. ७. सुखाते. ८. कोणला. ९. अध्याय ५० थो० १०-१३पहा. १०. धर्म, भीम इलादि. ११. बाल. १२. माधुदेव्याय! (कणी!) १३. कोणते. १४. गजांत. १५. तगणारे. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. १६. मेत्या. [उरण=एडक. 'मेडूरभ्रोरपोर्णामुर्मेषवृण्णय एडके' इलमर..] १७. तुधजन, पंडित. हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. १८. जगतास पूज्य असा. १९. छात्र. (अङ्गुन.) २०. पंडितानी, (द्रोणाचार्य प्रमुख गुरुजनानी.) २१. अधिक. २२. पराकमाने. २३. धनुष्यामन्ये बो इंद्रसम (अ० ५० थो० १९). २४. युद्धांत. २५. बयशील, शिवर. [‘जिज्ञानी वासवेऽर्जुने । जिवरे वाच्यवत्’ इति भेदिनी.] [जिज्ञ-जि आणि भू या भावूला ज्ञु प्रत्यय लागू येण्याता, कुल, शील, जाति, असे अर्थ दाखविणारीं विशेषणाभक नामे होतात जाते:- भू+ज्ञ=भृज्ञु-भविज्ञु=असणारा], जि+ज्ञ=जिज्ञ (जिंकायास समर्थ)] येथे जिज्ञु म्हणजे कृष्ण (वासुदेव) असा अर्थ वेतला तरी चालेल. मूळामध्ये ‘धनुष्यमरराटसम वासुदेवसमं युद्धे’ (अ० ५० थो० १९) असे आहे त्यास अनुसरून जिज्ञु म्हणजे कृष्ण हा अर्थ सुमंगत दिसतो. २६. श्लोकासारखा. २७. अर्हुन. २८. प्राण. २९. सूत (पुत्र) [वे] शिष्य [हे] सम (सारखे-समान) [होत]. यांत (या सूत-शिष्यांभध्ये) [जे] सलमति (दुष्टबुद्धि सूत व शिष्य ते) व्याधी (व्याधी-सारखे पीडा करणारे) [होत.] [आणि त्यांमध्ये जे] जाते (सुख सूत व शिष्य) [ते] सरे (खरेलर) असु (प्राण) [होत.] पुत्र आणि शिष्य हे गुरुला सारखेच होत, पण यांत जे दुष्टबुद्धि असतात के योगासारखे पीडक होत आणि जे विचारशील असतात ते प्राणसारखे प्रिय मुरुला असतात,

प्रिय नसतील कसे जे साधुयशस्कर खरे असुज्ञा । ते ? ॥	४८
केले दुर्घृत जेंसे, त्वां शक्तप्रस्थ तें जसे हरिले, ।	
स्वसभेत आणिले त्वां साध्वीस जसे न भय मनीं धरिले; ॥	४९
आतांहि तसेचि तुवां पार्थीसी वैर्य धरुनि भांडावें; ।	
मांडावें कर्ण! शकुनिसमत पांडिल्य, अन्य सांडावें. ॥	५०
पांचांसहि जो जिकी सोडुनियां कुरुसभेत अक्ष महा, ।	
एकाशि शकुनिमामा जिकाया काय आजि अंक्षम हा? ॥	५१
आम्हीं आजि झगडां, जरि येता तो विराट तरि त्यासीं ।	
झगडोना शव्देही, पार्थीसी लेंवहि अघ न कैरिल्यासीं.’ ॥	५२
भीष्म म्हैण, ‘द्रौण! तुं उत्तम वदलासि, कृपाहि शुद्ध वदे, ।	
‘धर्मन्यायोचित जे तेंचि सुभाषण मनासि उंद्रव दे. ॥	५३

१. मृवा. २. गीति ४९-५० याचे युग्म जाणावे. ३. कपटदूत. ४. उस्साहूर्वक, परावृत्त न होतां, धर्मान. ५. इंद्रप्रस्थ—हिंदुस्थानाच्या उत्तरेकडे दिली म्हणून युनेस्या कांठीं जे प्रसिद्ध शहर आहे त्याच ठिकाणी भारतीययुद्धात प्रसिद्धीस आलेले इंद्रप्रस्थ नांवाचें शहर होते. या शहराच्या सभोवार खांडवप्रस्थ नावाचे अरण्य होते, पांडवांचा आपल्या मुलांबोवर कूलह होऊन येये, म्हणून धूतराशूने, ‘या ठिकाणी शहर वसवून रहा,’ असे पांडवांस सांगितले. पुढे पांडवांनी ते शहर वसविले व त्याची रचना सर्वोक्तृ शाळायमुळे, त्याचा ‘शक्तप्रस्थ’ असेही म्हणून लागले. भारतांतील प्रसिद्ध गोष्टी ड्या भयासूरसमा आणि राजसूययज्ञ, त्या याच ठिकाणी घडल्या. हस्तिनापुरायामार्णे इंद्रप्रस्थ हेही कुरुदेशाच्या राजधानीचे शहर होते. (भरतस्थलादर्श—पृ० ३१.) (मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व—अध्याय ४६ ओव्या १-२० पहा.) ६. युद्ध करावे. (थोक २२.) ७. शकुनीने पतंत केलेले पांडिल्य (कपटप्रस्थ पांडिल्य). ८. जो शकुनि कपटदूताने जिकी. ९. फासे. १०. असमर्थ. या पशाच ‘विश्व’ नामक अलकार ज्ञाला आहे. एका पदार्थाच्या दुसऱ्या पदार्थाची भिन्नकाळीं ज्ञालेल्या संबंधात अंतर (भेद) दर्शविला असला म्हणजे ‘विश्व’ अलंकार ज्ञाला. जो शकुनि मामा पांचाही पाडवास (शूतप्रसंगी), जिकी तोच शकुनि आज एकाचा अजूनाला जिंकण्यास असमर्थ आहे असा पूर्वीच्या व सप्रतत्या संबंधात भेद दाखविला आहे म्हणून हा ‘विश्व’ अलंकार ज्ञाला. या अलंकाराचीं अन्य उदाहरणे:—(१) आदिपर्व—अध्याय १२ गीति ७८, (२) गदापर्व—अध्याय ९ गीति ८-१२, (३) गदापर्व—अध्याय १० गीति १४-१९, (४) गदापर्व—अध्याय ९ गीति २-३, (५) ऐषिकपर्व—अध्याय १ गीति ९.११.लेशही.१२.करणाराशी. [भ० ५० थोक २७-२८.] गीति ३६-५२ यात द्रौणिभाषण आहे. १३. हे भीष्मभाषण ५१ व्या अध्यायांत आहे. १४. धर्म व न्याय यांस योग्य उचित (माझा), हे गीतर्थ सुभाषितरूप आहे. या अर्धात सुभाषणाची जी व्याख्या केली ती कोणास मान्य होणार नाही? हे गीतर्थ मूळांतील कोणत्या शोकाचे भाषातर? असा प्रभ घैताला भाषांतरकार म्हणणारांस अवश्य केला पाहिजे. १५. हर्षे.

क्षेत्रियधर्मे केवल इच्छितसे युद्ध कर्ण उत्साहें।	
उचितचि, परंतु अनुचित करणे गुरुची दहांत कृत्सा हें॥	१४
द्रोणद्रौणिकृपाही आजि करावी क्षमा, न कोपावें।	१५
भेदें नसावा, बुध हो! भेदे स्वयंश न पैरासि ओपावें॥	१६
दुर्योधन नमुनि म्हणे, 'गुरुजी! मज अरिकीं न सोपावें।	१७
तेजोजैननार्थ तसे वदलो, त्वन्मत्सरी नसो, पावें॥	१८
हांसोनि द्रोण म्हणे, 'आम्हां कोपो न देचि वैसलता,।	१९
नसतें कैमाकवच तरि हृदयीं त्वैच्छब्द अैश्वनिवत् सलता.'॥	२०
भीमासि मग म्हणे नैणे, 'पुस्तों अैज्ञातवासपण पुरला,।	२१
कीं काहीं मास तरी, पक्ष तरी, दिन तरी, असे उरला?'॥	२२
भीम मैणे, 'गांवारे! पांडव पंडित खरे, न दैभ्रमती;	२३
न भ्रैमले; जे प्रैकृत तेचि मनीं धरुनियां मद भ्रमती॥	२४
कोंमी कोपी लोभी जे, संसारांत पावती भ्रम ते।	२५
प्रैकृत पंडित पांडव असते, तरि हेहि केवि न भ्रमते?॥	२६

१. क्षत्रियाच्या धर्मास अनुसरून. [अध्याय ५१ श्लोक १ पहा.] २. आचार्याची. (द्रोणाची.)
 ३. निंदा. (मार्गे गीति १३-१६ पहा.) ४. फितूर, विरोध. ५. श्राव्यूस. [अध्याय ५१ श्लोक ६.]
 ६. अध्याय ५१ श्लोक १६ पहा. ७. उत्साहप्राप्त्यर्थ, वीरशी प्राप्त व्यावी म्हणून, ईषी उत्साह
 व्यावी यासाठी. ८. या द्रोणोकील मृद्यांत आधार नाही, ही घंताच्या पदरची आहे. ९. दयाळूपणा.
 १०. क्षमालूप कवच (चिलखत). ११. तुऱ्हा शब्द. (उत्स वचन.) १२. वज्रासारखा. १३. भीमाला
 दुर्योधन म्हणतो. मृद्यांत (अध्याय ५१ श्लोक १८-२२) द्रोण भीमास बोलतो असें आहे.
 १४. दुर्योधन. १५. येथे 'पुस्तों' च्या ठिकाणी 'पुस्तो' असें तुतीय पुहाचें एकवचनांत रूप यो-
 जावै म्हणजे ही गीति मृद्यांतील अर्थीस अनुसरून आहे असे म्हणतां येईल. १६. स्वरूप प्रकट न
 करतां वास करण्याची प्रतिक्षा. १७. किंवा. (येथे 'कीं' विकल्पार्थक आहे.) १८. दिवस, दिवसाचा
 अंश. १९. अध्याय ५२ श्लोक १. २०. हे दुर्योधना! २१. अल्पमती [दन्व=अल्प. 'स्तोकाल्प-
 क्षुक्काः शक्ष्यै स्त्रक्ष्यं दन्वं कृशं तनु' इत्यमरः.] २२. भ्रम पावळे, नुकळे. २३. हा गीलांश मु-
 भाषितरूप आहे. २४. नीच. [‘विवरणः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः’ इत्यमरः.] या गीलांशीत
 ‘प्राकृताच्च बे लक्षण केले आहे तें सर्वमान्य नाही असे कोण म्हणेल? याप्रमाणेच घंत हे आपल्या
 काम्यांत कोठे शब्दांच्या आख्या देतात ला कोशकारांस फार उपयुक्त आहेत. २५. हे गी-
 लांश मुभाषितरूप आहे. २६. [जर] पंडित पांडव प्राकृत असते, तरी (तर) हेहि केवि न भ्रमते?—
 असा अन्वय. ही ‘विरोधी संकेतबोधक’ वार्त्में आहेत. जरी तरी या संकेतदर्शक अन्वयांत कांही
 विशेष आहे, तो असाः—‘पूर्वकाक्य संकेतार्थी वर्तमानकाळीं असतां, उत्तरवाक्य, संकेतार्थी वर्त-
 मानकाळीं असतें. अश्य प्राक्यांनी इतकें कळतें की पूर्ववाक्यांतील संकेत सरा नाही असे ठारक

शास्त्रमत मासद्वय पांचां वर्षीत अधिक लेखावें, ।	
अज्ञातवास यास्तव सरल्यचि असेचि तेत्व देखावें. ॥	६१
तेरा वर्षीत अधिक दैश पक्ष द्वादश क्षेपा पडती, ।	
चांद्रशरन्माने हे संख्या संस्त्याबदादता घडती. ॥	६२
६३ वंच चांद्रमाने तेराही सपष्ट सारिले अब्द, ।	
सल्यप्रतिज्ञ पांडव लागू देता न आपणा शब्द. ॥	६३

असतांही, तो खरा मानल्याने उत्तरवाक्यांतील अनुमान सरे होईल—प्रस्तुत वाक्यांत पंडित पांडव हे प्राकृत असते, हा संकेत खरा नाही असे ठाऊक असतांही, तो खरा मानल्याने उत्तर वाक्यांतील अनुमान—हेही कंवि न भरपते?—हे खरे होईल.

१. शास्त्रमानाने, शास्त्रतापमाणे, २. सत्य. ३. दद्य पंधरवडे. ४. रात्री. ५. चांद्र+शरद+माने=चंद्रसंबंधी+वर्ष+प्रमाणे=चांद्रवर्षीच्या मानाने. [अमावस्येपासून अमावस्येपर्यंत किंवा पूर्णिमेपासून पूर्णिमेपर्यंत जो काल जातो त्यास ‘चांद्रमास’ म्हणतात. एका संकांतीपासून दुसऱ्या संकांतीपर्यंत जो काल जातो त्यास ‘सौरमास’ म्हणतात. चांद्रमानाने वर्षीने ३४ पक्ष व सुमारे ३५४ दिवस धरिले जातात. याप्रमाणे काळगणना केली तर चांद्रमानाचा सौरमानाची मेळ पडतो. आपल्या देशांत चांद्रमानावें वर्ष भरतात, त्यामुळे दोन वर्षे गेली म्हणजे तिसरे वर्षी एक अधिक महिना भरतात. यावरुन पांच वर्षीत सुमारे दोन मास अधिक पडतात. आपल्या चालू महिन्यांची नावें ही चांद्रमासांची नावें होत व ड्या नक्षत्रांवर चंद्र पूर्ण होतो त्या नक्षत्रांवरुन ती पडली आहेत. [अध्याय ५२ भोक १-४ पहा व त्यांवरील टीका पहा.] वनवासास बाण्याची प्रतिहा केली तेहां कोणद्या मानाने वर्ष मोजावयाचे याचा निश्चय झालेला नव्हता, म्हणून पांडवांनी तेरावर्षीत पांच मास वारा दिवस चांद्रमानाने अधिक घालून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली. पांडवांचा शूतांत पराजय विजयादशमीस झाला. लोक प्रायः याच दिवसीं गृतक्रीडा करतात. तेहां येणाऱ्या विजयादशमीस पांडवांची तेरा वर्षे परिपूर्ण ब्हावयाची अशी दुयोधनाची समजूत होती. कौरव भीष्मांत गोग्रहणार्थ प्रवृत्त झाले व याच वेळी पांडव प्रकट झाले, तेहां येणाऱ्या विजयादशमीच्या पूर्वी पांडव प्रकट झाले असे समजून ‘अज्ञातवासपण पुरुला’ किंवा ‘कांहीं मास तरी, पक्ष तरी, दिन तरी, असे उरला’ असे दुयोधन विचारतो. विजयादशमीच्या पूर्वी पांच महिने वारा दिवस पांडव प्रकट झाले असते तरी त्यांची प्रतिज्ञा चांद्रमानाने परिपूर्ण झाली असती, तथापि प्रतिज्ञावधि परिपूर्ण होऊन कांहीं दिवस आऊ देऊन प्रकट नव्हावें हे उनम असे समजून, प्रतिज्ञाकालेचर कांहीं दिवस गेल्यावर झ्येष वद ७ सु प्रकट झाले. भीष्माच्या मरते अज्ञातवासावधि संपून पांच महिने वरा दिवसांनी पांडव आविर्भूत झाले. ६. गणना ७. संख्याशन् पंडित शानी आहत, स्त्रीकृत अशी संख्या. झ्योतिःशास्त्र जाणणाऱ्या पंडितांनी स्त्रीकारलेली अशी. ८. याप्रकारे काळगणना केली असता, ९. वर्षे.

येतां अन्यायलवें अशयायासेहि इंद्रपद पदरा, ।	
‘हूं न मणतील, कालापासुनिही पावतील हे न दैरा. ॥	६४
युद्धेकरुनि वैक्षिक जय, त्यातहि विजय पातला समरा, ।	
सम रौमासीं व्हा, हो शैम राज्यसमर्पणं, हटें न मरा.’ ॥	६५
कुर्वधम र्म्हणे, ‘युद्धचि हो, सख्य न हो, पितांमहा! यासीं. ।	
शंक्रहि बुडेल यातें मंदूत पद ओपितां महायासीं.’ ॥	६६
भीष्म म्हणे, ‘तरि कांहीं बैल घेउनि जा पुर्ँा, नका राहुं, ।	
बा! ‘हूं’ मजचि र्म्हेण, न त्या द्विर्विंशगाराचिया चंकोरा ‘हूं’. ॥	६७
आम्हांपासीं राहो अंध कटक पार्थीसिंह वेराया, ।	
एके भैंगे न्याव्या गाई, तूं एक भैंग घे, राया! ॥	६८
मी कर्ण कृप द्रोण द्रौणि असे हे रणांत पांच कैसा ।	
उतरो धनंजयाच्या, कीं नुतरो, तूंवि मात्र वांच कसा.’ ॥	६९
धाडुनि पुढे नैपाला, लैंमागुनि गोधनासि सत्वरची, ।	

१. लहनसा अन्याय करून. [इंद्रपद मिळत असलें तरी ते अलुळध व धर्मार्थकोपिद पांडव यत्किञ्चित् अन्यायलेश करून ते ते स्वीकारणार नाहीत—असा भाव. मूळांत ‘इंद्रपदा’च्या ठिकाणी नुसता ‘राज्य’ असा शब्द आहे यावरून धंतांनी मूळावरही मार्मिकपणे ताण केली असे रहण्यात पाहिजे. २. ‘हूं’ हें स्वीकारदर्शक अव्यय होय. ३. भया. ४. अनियमित, कोणत्या तरी पक्षाचा. (कोणत्या तरी एका पक्षावर रहाणारा.) ५. अर्जुन. ६. रामाने वापांचे वचन रात्रेण्यासाठी राज्यवाग करून वनवास स्वीकाराला आणि तेणेकरून नीतीचा आदर केला, तसे तुम्ही न्यायास अनुसरून पांडवांस राज्य द्या—असा भाव. ७. राज्यांवे अर्णव करून शम (शांति, विरोधशांति आणि सख्य) होवो. ८. दुयोंधन. ९. अध्याय ५२ श्लोक १५ पहा. मी पांडवांस राज्य देणार नाही, मैंने युद्धोपचारिक कर्म असेल ते व्यति करावें, अशी दुयोंधनोक्ति आहे. १०. अहो आलोवा! (अहो भीष्म!) ११. मङृत पद (मी बेनेलें राज्यपद) याते (या समरात अलेल्या अर्जुनांते) ओपितां (देतां) शक्रहि महायासीं (योग्य संकटात) बुडेल—असा अन्यय. १२. यां हरलें. १३. सैन्य—सैन्याचा चवथा भाग घेऊन जा असे मूळांत आहे. [अध्याय ५२ श्लोक १७.] १४. स्वनगराला. १५. होय म्हण. १६. शत्रुरूप इंगठाच्या. १७. शत्रुरूप अंगाराच्या (निलायांच्या) चकोराला (अर्जुनाला)—शत्रुरूप अंगाराला लाणारा जो चकोररूप अर्जुन लाला ‘हूं’ म्हणूं नको. [चकोरपक्षी निखारे खालात असा कविसमय आहे, त्यास अनुसरून हें वर्णन आहे.] १८. सैन्यांचे दोन चवथे भाग. [श्लोक १८.] १९. सैन्याच्या चार भागांपैकी एक भागाने. २०. सैन्याचा अतुर्थ भाग. २१. कसोटीस. २२. दुयोंधनाला हस्तिनापुरास भाडून. २३. त्या दुयोंधनाच्या पाठीमागून भेनुसमूहास पाठवून.

शास्त्रमते व्युहाते तत्कालचि तो अगाधसत्व रखी. || ७०
 कृणि तुँडे, गुरु मध्ये, ज्याच्या तेजासि शकाहि न साहे; |
 दोभागी द्रौणि कृप, व्युहामार्गे नंदीज तो राहे. || ७१
 द्रोण र्हणे, 'सैनिक हो! हा आला कीशकेतु अर्जुन हो! |
 कोण मुँहूत न म्हणेल स्थात जगी विजय अर्जुन हो? || ७२
 हे दोन बाण माझ्या चरणावरि उतरले, पहा, नैमना, |
 या गौरवे मंजूपरिस गमला कैनेकाद्विही लहान मना. || ७३
 हे अर्जुननामांकितशर मंत्कर्णद्वयासि लागोनी।
 पडले पहा, अह! रण न कैरी, आज्ञा मला न मागोनी. || ७४
 ज्ञाले बँडू, हेतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु येंसम हा; |
 यास महादेवा! दे जय, पाहिन कथिं धनंजयास मंहा.' || ७५
 पार्थ म्हणे, 'वैरोंटे! रथ कुरुकटकासमीप राहू दे, |
 गोधन हरावयास्त्व आले भेटै कोण कोण पाहू दे. || ७६
 तो गुरु, तो गुरुनंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पिर्तमह, रे! |
 याही घेनु वळाच्या, शिव! शिव! गोपाळ कृष्ण! राम! हरे! || ७७

१. सैन्यरचनाविशेषाते. [सैन्याचा जो रचनाविशेष याला व्युह असे म्हणतात. हे व्युह अनेक प्रकारचे असत:—चकव्यूह, सुपर्णव्यूह, परमव्यूह. या व्युहाना नवे खाच्या आकारावरून प्राप्त होतात. डी सैन्यरचना चक्राचे आकारासारखी दिसते तिला चकव्यूह हणतात.] २. अगाधवळ अगाध (अतिशयित—मोठे) आहे (सख—बळ, गाभीर्य) ड्याचे तो (भोभ). ३. अग्रभागी. ४. द्रोणाचार्य. ५. सव्यभागी अथवाथा आणि दक्षिणभागी कृप. (अःयाय ५२ श्लोक २१-२३.) ६. सैन्याच्या दक्षिणभागी. ७. भीष्म. ८. अध्याय ५२ श्लोक ३०-१ पहा. [गांडीव भनुप्याचा टणकार करीत अर्जुन येत आहे असे पाहून द्रोण म्हणतात—असा अर्थसंदर्भ] ९. बनरवडा. १०. मित्र. ११. विशेष जय. १२. सपादून. १३. नमस्कार करण्यासाठी. [अःयाय ५३ श्लोक ४-९.] १४. माझ्याहून. १५. मेरुपर्वतही. १६. अर्जुनाच्या नामाने अंकित (चिन्हित) असे शर (बाण) ड्यावर अर्जुन हे नाव लिहिले आहे असे शर. [अःयाय ५४ श्लोक ६.] १७. माझ्या दोन कानास. १८. अर्जुन माझी आज्ञा घेतल्याशिवाय युद्ध करीत नाही. १९. बहुवीर ज्ञाले. २०. या अर्जुनासारखा एक अर्जुनच आहे. दुसरा कोणी नाही. हा 'अनन्वय' नामक अलंकार होय. ज्ञेये ड्याच्यी खालाच उपमा दिली असते म्हणजे ज्ञेये उपमानव अणि उपमेयव ही दोन्ही एकाच वस्तूवर असतात, तेथे हा अलंकार होतो. जसे:—गगन हें गगनासारखे आहे, रामरावण हे रामरावणोपम होत. याचें लक्षण व उदाहरण—'उपमानोपमेयवं यदेकयैव वस्तुनः। इंदुरादुरिव श्रीमानिलादौ तदनन्वयः।' गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः। रामरावणयोर्युद्ध रामरावणयोरिति ॥'. २१. मोठा. २२. उत्तरा! (विराटपुत्रा!) २३. वीर. २४. द्रोणाचार्य. २५. द्रौणि. २६. भीष्म. [पितामह=आज्ञा, बापाचा बाप, मातामह=आईचा बाप, या शब्दांस प्र लावल्याने एक पायरी ते मार्गे जाताव. जसे:—प्रपितामह, प्रमातामह (पणजा).

रे उत्तर। शकुनिला था व्याहूत न दिसे मल्ल भाचा, ।
ल्यावांचून थैसीं जो करणे संप्राम तो न व्यभाचा. ॥ ७८
बहुधा गोधन घेऊनि मार्गे गेला पळोनि कौतर तो, ।
सर्वहि खोटा व्यसनीं बुडतो, न पॅळो पळो, 'निका तरतो. ॥ ७९
हें कटक सोड, तिकडे चाल, तुझ्या हरुनि गोधना खळू लो ।
प्राणत्राणपरायण जिकडे निरपंत्रप्रणी पळतो.' ॥ ८०
उत्तर निजेतुरगांतें, द्याया अंरुणासि कौतुक, पिटाळी; ।
तों गजोंनि कुरुकटककर्णी बसवी ईर्वेजस्थ कपि टैळी. ॥ ८१

१. दुर्योधन. (शकुनीचा भाचा.) या अधार 'पर्यायोक' अल्कार झाला आहे. २. दुर्योधनवांचून अे युद्ध ते निरामिप होय—असा भाव. [अध्याय ५३ थोक १४.] 'वाचून'—हे मूळचे 'उन'प्रत्ययांत धातु-साधित असून याचा अर्थ 'राहून' असा आहे. पण होता होता हे शब्दयोगी अव्यय बनले आहे; जास्ते, 'लाजवांचून लाला घटकाभरही करमत नाही,' 'मजवाचून त कोणास माहीत नाही.' इम्ही भाषेतील या अर्थाचे शब्द—except, save,—याचे असेच व्याकरणातर झाले आहे. हीं दोन्हीं मूळचीं आज्ञार्थक क्रियापदे होते; पण होता होता अव्यये होऊन बसली. तसेच संस्कृतात या अर्थी 'परिवर्त्य,' 'लक्ष्या,' 'विमुच्य,' 'हित्वा' इत्यादि धातुसाधितांचा अव्ययासारखा प्रयोग होतो. असो; तर याचप्रमाणे बरील शब्द जरी आता अव्ययांतच मोडतो, तरी त्या पक्कीत तो वेणुप्रसाणे गेला असावा—'मज वाचून' म्हणजे 'मला नोडून' 'मला टाकून' असा अर्थ. आणि वास्तविक व्याकरण—रीत्या पाहिले असता पहिले रूप 'मी वाचून' असे असेलसे दिसते. 'मी वांचून' हे संस्कृतातील सति सम्प्राप्तिसारखे किंवा इम्बींतील Nominative Absolute या सारखे होय; आणि याचा अर्थ 'मी राहिल्ये असता' भसा समजायाचा.' [निंबंधमाला—अंक १८ पृ० २८-२९.] ३. या द्रोण भीष्म कर्ण इत्यादिकार्णी. ४. युद्ध. ५. अधीर, व्याकुलचित्त. ['अधीरे कातर.' इत्यमर..] ६. व्याचे आचरण लोटे आहे तो. ७. पळो अथवा न पळो. ८. जो निका (सत्य, सच्च, प्रामाणिक) आहे तो मात्र निक्षयाने तरतो. (संकटातून पार पडून जातो) हें गीरज शुभाखितरूप आहे. ९. प्राण रक्षण्याविषयी तत्पर. १०. निर्+अपत्रपा+अग्रणी=निर्गत+लड्या+प्रमुख=निर्लज्जात श्रेष्ठ असा, (हुर्योधन). [अपत्रपा=दुसन्याच्या समक्ष प्राप्त झालेली लड्या, 'सापत्रपान्यतः' इत्यमर..] ११. अन पल्या बोच्याति. १२. अरुणाल (सूर्याच्या सौराश्वाल) आश्चर्य बाटावे या हेतूने. अहण सूर्याच्या अशांस जो वेग देतो यापेक्षांही असात वेग उत्तराने आपल्या बोच्याला दिला—असा भावाची, १३. कौरवांच्या सैन्याच्या कानांत. १४. निश्चाणावर असणारा. (कपि=मारुति.) १५. कात्याली, 'कर्णी टाळी बसविणे'=अवाचक इतका मोठा करणे कीं तो ऐकण्याची कामाची चाक गार्हीची करून आवाचक न सोलेनास असल्यामुळे काळ हातांगी नंद करविणे. 'कानदाळ्या बसवै'=कानदाळ्या टाळ्या बसणे.

कृष्ण सैन्यासि म्हणे, 'हो ! हो प्रौसारिष्ट शांत, न वधावा ।
राजा पार्थ, सैंगप सगुरु सैंगुरुसुत संशांतनव, धांवा.' ॥ ८२
धांदुनि पार्थ, म्हणे, 'रे ! आलों मी अरुज भीमसेनाचा, ।
ज्याच्या शरांसि म्हणती सुर असुरबळांत भीमसे नाचा. ॥ ८३
कोठें जाल ? उभे रे ! मंत्स्येश्वरघेनुपश्यतोहर हो ! ।
मोडा गोधन, नाहीतर वधिन तुम्हांसि, वैश्य तो हंरे हो. ॥ ८४
शरपटलानें झांकी कुरुकटकालाचि तो न वैसवि, त्या ।
वैंचर म्हणति, 'तेजस्वी लोपविता भेटला नवा 'संवित्या.' ॥ ८५
मुंदत्तधनुर्गुणरथनेमिवजयासिभूतमांदानी ।
कांपे न चैंमूचि, कुंही, स्वकुचांच्या जंवि पैतैना दानी. ॥ ८६
खैलवळजळनिघिमग्ना घेनु उंसळल्या, अंलाबु ज्ञाल्या, हो ! ।
८८ हासे विजय, मर्नि म्हणे, 'कां गोपसख्या मला बुज्ञाल्या, हो ! ?' ॥ ८७

१. उन्नराने रथाचे घोडे दुयोधनाकडे फिरविने आणि अर्जुन त्याजकडे गेला, तेव्हां व्याचा अभियाग जाणून कृप म्हणतो. [अ० ५३ शो० १५-१६.] २. अहो मैनिक हो ! भीमद्रोणादिकांसह धांवा. ३. प्राप झालेले अरिष्ट. ४. कर्णासहित. ५. द्रोणपुत्र अश्वथाम्यासहित. ६. भीमासह. [सह (क्वचित् स) याने होणारा समास बहुवीह होय:—सफल, सानुज.] ७. दुयोधनाचे रक्षण करण्यासाठी ल्खित चला. ८. दैसाच्या सैन्यांन. ९. शंकरासारखे, [प्रलयकाळी शंकर आपले सहस्र बाहु पसरून नृत्य करतो—या कथेवर कविकाठाक्ष आहे, अश्वा विपुरविकलयकथेचा येथे संदर्भे दर्शविला आहे.] १०. विराटाच्या घेनु देवत लुटणारे हो ! विराटाच्या गाई पाहतां पाहतां चोरून नेणारे दखडेलोरे हो ! पश्यतोहर=चोर, पाहत असतां हरण करणारा, पश्यतः+हर=पश्यतोहर.] ११. अनुकूल. १२. शंकर. १३. अर्जुन. १४. देव. १५. लोपविणारा, झाकणारा. १६. सूर्योस. १७. देवदन शंख. १८. चक्रधारा. १९. देवदन (शंख), गाडीव चापाची दोरी (धनुर्गुण), रथचक्रधारा, व धजावर बसणारा मारूति यांच्या नादांनी. हे पूर्वी एक सामाजिक पद आहे. २०. सैन्य केवळ कांपे असे नाही. [अ० ५३ शो० २१-२५.] २१. घृष्णीहिं. २२. कंसाची अनुचरी राक्षसी. ही तरुण खीचे रूप घेऊन गोकुळातील बालकांचा संहार करित नंदाचे वरी गेली व कृष्णास आपले विषयक स्तन पांडु लागली. हें तिचे कपट कृष्णास कळून त्याने स्तनपान करित असतां तिच्या स्तनांचे आकर्षण करून तिचा प्राण घेतला. (भागवत-दश-मस्केष-अध्याय ६ पक्षा.) २३. दुष्ट (कौरव) सैन्यरूप सागरांत बुडालेल्या. २४. बाहेर एडल्या. २५. मोरणा. २६. 'हांदुनि' असा अन्य पाठ आहे. २७. गाई. [गोपाच्या (गवन्याच्या) सख्या गाई अथवा कृष्णाच्या मित्राला—मला, जो गोपसख (कृष्णसख-अर्जुन) लास गाईर्नी बुजण्याचे कारण नाही—असे तालर्थ.]

गेल्या पळोनि गाई पृष्ठावरि पुँच्छभार वाहोनी, ।	
राहोनि निश्चेल क्षण विजय निवे त्याकडेचि पाहोनी. ॥	८८
येतांचि विर्कमलवें श्रीहरिचा दैयितदास वीर्गडी ।	
हंरि करिघटेसि तैसा त्या कुरुसेनेसि वासवी रगडी. ॥	८९
अंगावरि 'गोरज तें श्रीगोपाळांप्रिचेचि भाँदुनि घे, ।	
जाया सुयोधनावरि भीमाचा भीमशक्ति भाड निघे. ॥	९०
भीष्मादि म्हणति, 'गोला कीं हो ! दुर्योधनांतकाम खरा.' ।	
धांवोनि गाठिती त्यौ जैयलक्ष्मीदत्तकीटुका मैखंवरा. ॥	९१
पाहुनि 'बीमत्सु म्हणे, 'आला दुर्योधनावना कर्ण, ।	
म्यां रिण 'पंसिप्रहाचे वारावे आजि, जेवि नैकर्ण.' ॥	९२
तत्काळ उत्तरे तो नेला कर्णाकडेचि रथ, वातें ।	
वैन गिरिकडे, सुवैये स्वैर्पंथ रुणाकडेचि अथवा तें. ॥	९३
भंगुनि सहैय, मारुनि बंधु, हराया समस्त तंमद हा ।	
पार्य शरांनी झाकी; देखोनि म्हणे तंदीयजन्मद 'हा !' ॥	९४

१. शेपव्या उमारून, शेपव्याचे आळं घेऊन. २. स्तव्य. ३. लाकडे क्षणभर स्तव्य राहून पाहून अर्जुनाला फार संतोष घाटला. ४. स्वन्प्य पराक्रमाने. ५. प्रियदास. ६. श्रीकृष्णाचा प्रियभक्त व मित्र वीर अर्जुन. ७. सिंह. ज्याप्रमाणे सिंह हत्तीच्या कळपाचा थोळ्याशा पराक्रमाने चुराडा करून टाकतो याप्रमाणे अर्जुनाने कौरवसैन्याचा चुराडा करून टाकिला. येथे अर्जुनाला सिंहाची आणि कुरुसेनेला करिघटेची उपमा दिली आहे. ८. गजसमुदायास. [घटा=हस्तिसध. 'करिणा घटना घटा' इयमरा: । 'घटा घटनगोषीभवटनासौ च योषिति' इति मेदिनी.] या आर्येत उपमालंकार आहे. ९. गाइच्या पायाची धूळ. १०. श्रीकृष्णाच्या चरणांचेच. ११. मानून. १२. भयकरशक्ति. १३. दुर्योधन+अत+काम=दुर्योधनाच्या अंताचा (नाशाचा) काम (इच्छा) ड्यास तो; दुर्योधनाचा नाश इच्छणारा. (अर्जुन.) १४. सुप्रसिद्ध अशा ला (मखररूप अर्जुनाला). १५. जयलक्ष्मीला दिले कौतुक ड्याने ला. १६. मखररूप अर्जुनाला. १७. अर्जुन. [कौरवाचे सैन्य आपल्याकडे येत आहे असे पाहून अर्जुन उत्तरास म्हणतो. अःयाय ५४ ओक ३-५ पदा.] १८. दुर्योधनरक्षणार्थ. १९. लंचे. (दोपदांचे.) ['पत्री परिब्बनादानमूलशापः परिग्रहाः' इयमरः.] २०. नाक+क्रण. स्वर्गीचे क्रण=देवाचे क्रण. २१. मेघ. २२. सु+ओपध=उत्तम+ओपध. २३. रोग्याकडे. २४. सोकती, मदतगार (चित्रसेन, शत्रुसह, विजय इत्यादि वीर. अ० ५४ ओ० ७.) २५. कर्णाचा बंधु. [सूर्यांत 'वैकर्तनभाता' असे पद आहे. याचे नाव कदाचित् 'संग्रामजित्' असे असावे. अ० ५४ ओ० १८-१९.] २६. कर्णाचा गवे. २७. कर्णांना जन्म देणारा. (सूर्य.)

देव जेंवि तैणावरणा, वृष भस्म करी मँहाशरावरणा, ।
 पार्य म्हणे, 'करितो गिरिशीकमंडलुसीं प॒हा शैराव रणा.' ॥ ९५
 कर्णाहि ईशुर्नीं झांकी मग त्या मोक्षेच्छुमानसाध्वसखा, ।
 संर्णानला म्हणे जो, 'खांडव, सोळूनि सर्व संध्वस, खा.' ॥ ९६
 तें ^{१३}किति वर्णावे भ्यां? पाहत होते विचिंत्रेसमरा जे ।
 कर्णाच्या अंपियानावधि ते गमलेचि चिंत्रसंम रैजे. ॥ ९७

१. अग्रि, वणवा. २. तुणपट्टा. ३. कर्ण. ४. महा+शर+आवरण=मोत्या बाणांच्या आच्छादनाला. ५. शंकराच्या कमंडलूशी. ६. पहा, काय वेडेपणा हा! येथे कर्णाला शरावाची आणि अर्जुनाला गिरिशीकमंडलूची उपमा दिली आहे. ७. परळ, मालटी. ८. बाणांनी. ९. मोश्यानी इच्छा करणाऱ्या (पुरुषाच्या) मनाम अध्व म्हणजे जो मार्ग (मर्गदर्शक कृष्ण) लाचा मखा. ड्या पुरुषांची मने मोक्ष इच्छणार्ही आहेत अशांला मार्ग दाखविणारा जो कृष्ण लाचा मखा (अर्जुन) लाला कणे बाणांनी आच्छादन टाकी. या पूर्वींत 'पद्यायोक्त' अलंकार झाला आहे. १०. रोगिट अझीस. [मार्गे पृष्ठ ८८ टीप ७ पहा, नसेच विराटपर्व-अध्याय ३ आर्यो ३५; अध्याय ४ आर्यो २८ पहा.] ११. अर्जुन. १२. भय. १३. हें पंतांच्या वर्णनविस्तारभीहवाचे उदाहरण आहे. १४. चमळकारिक युद्धास. १५. कर्ण परामर्श पावून पाडववाणितप होत्सात संग्रामभूमीपासून पळून गेला. [अध्याय ५४ श्लोक ३५-३६.] १६. पलायनार्थीत. १७. चित्रासारखे त्वच्य, निश्चल. १८. 'विराटपर्व हे स्वभावतः मोठे मनो-वेदक आहे. यांत शृंगारवीरादि सर्वे रसांचा समावेश आहे. तेहांचा वामनपंडित आणि मोरोपंत शांची तुलना करावयास क्या पर्वमारखे पर्वच यावयाचे नाही; असे जाणून या पर्वाच्या संबंधानें पंतपंडितांची आम्ही तुलना करितो. क्या लहानशा निंबधात, पंतपंडितांच्या अतिविस्तृत, अप-रिंभित व सजन काव्योगानतस्वजांच्या सकल पुष्ट्यांची मालिका मासल्याकरितां लोकांपुढे ठेविप्यास, गुंफितां येणे परमाशक्य. यास्नव यांतले कांहीं मासले गुणदोपांसह आम्ही दासविले आहेत. याप्रमाणेच विराटपर्वातील काहीं कविताकुसमे आम्ही लोकांपुढे ठेवितो. विराटपर्वातील कथा बहुतकरून सर्वेव प्रसिद्ध आहे. शाळांतील क्रमिक पुस्तकात उत्तरगोग्रहणकथेच्या आर्यो घातल्या असून, नववीतांतही लाचे वेळे घेतले या योगाने, आणि गावोगांव फिरणाऱ्या नाटकांची अतिप्रवृत्ति झाल्यानें, क्या कथेची लहान लहान मुलांस देखील उनम माहिती झाली आहे. यास्तव या पर्वातील कथाभाग एर्ये सांगून विस्तार करण्याचे कारण दिसत नाही. उत्तरगोग्रहण म्हणून जो वरील पर्वात चमळकारिक कथेचा भाग आहे, तो उभयतां पंतपंडित यांनी कसकशा प्रकारे वर्णिला आहे हें पाहिले म्हणाले, स्थालीपुलाकन्यायानें सर्व पर्वाचा, किंवहुना उभयतांच्या सर्वेच काव्यांच्या गुणदोषांचा निर्णय ठरवितां येईल. लावण्यवती चतुर कामिनी आपल्या सहज लीलेच्या नेत्रकटाक्षांनी रसिक पुरुषास प्रेमानंदांत निमग्न करिते; मग ती बर सहेतुक कटाक्षेप करील तर कोणाच्या दृदयाय जिकणार नाही वरे? मोरोपंताची स्वाभाविक बाणीच झोंकदार,

अध्याय पांचवा.

कर्णापयानकोपे ज्ञालीं ^१सैन्ये समस्त एकवट, ।
 व्यांत धनंजयरथ तो, जैसा प्रलयार्णवांत एक वैट. ॥
 जाणो बुमुक्षितांतें तौ दुष्काळांत अन्न दे खाया, ।
 सेंदयोदारा शृतमख ^२ये होउनि सुप्रसन्न देखाया. ॥
 हेते र्यदंशशेषध्वासज्वलनांत हे सेमिद्धरणी ।
 त्यांचा सखा धैनंजय होय खेलशलभलया ^३सेमिद्ध रणी. ॥
 कोणाचेहि शरीर ^४द्वयंगुलहि ^५अंविद्ध ^६तो न राहूं दे, ।
 मुनि म्हणति, ‘खळासहि ^७गंति वा ! नारायणसखा ! नंरा ! द्वूं, दे.’॥४

प्रौढ आणि ओजोगुणविशिष्ट आहे. तिच्या सहज अवलोकनानेच तीत मन गक होउन जाते. तशात विराटपर्वींवै पतास वहार करावयास पुष्कर्ण स्थल मिळाले आहे, त्या योगाने लातील भाषेत सालकार कवितेचे लावण्य अधिक देवीप्रमाण भासत आहे. उत्तरगोम्हणांत उत्तराचे, युद्धाम जाण्याविषयी उत्साहपूर्वक भाषण, वृहन्नडेचे कवचादि धारण, उत्तराचे भाषण, भयंकर कोरवसैन्यास पाहून उत्तराचे धावरणे, पळणे आणि वृहन्नडेने लास धरून आणणे, कणकुणोधनार्नी केलेली गुरुनिदा व लावर कृषादिकाचे भाषण इत्यादि सर्वच भाग पतानी फार मनोहर वैष्णव केला आहे. इत्या कवितेचा रसपरिपाक इतका विशुद्ध व अविट उत्तराचा आहे की लाचें पुनः पुनः मग्हण केले तरी तो कंठाळवाणा न होता, अधिक आनंददायकच होत आतो असे आम्हास बाटते.” [हंसकृत वामनपदितावरील निवध पदा.]

१. सर्व वीराचीं सैन्ये एकत्र होउन अर्जुनावर चालून आली. २. प्रलयकालस्या अर्णवांत (स-मुद्रात) एक वटवृक्ष माकडेयाच्या सरक्षणासाठी उपज होतो आणि सकल सूष्टि जलमय होऊन गेली असता मार्कडेय मुनि मात्र त्या वटवृक्षवर बसून वाचतो—अशी कथा आहे. (वनपर्वे—अ० ५ गी० ५५; विराटपर्वे—अ० २ गी० ४९.) ३. तो—मर्जुन. ४. ड्याप्रमाणे एकदा उदारकृति दुष्काळांत अन्नासमग्री वाढून क्षुधिताना शात करितो, त्याप्रमाण वीर अजन—घनशरवृष्टि करून शश्रुंची पुष्कर दिवसाची समरक्षुद्धा शात करितो—अशा भावार्थ. ५. सदय आणि उदार अशा अर्जुनास. ६. इंद्र. ७. अध्याय ५६ शोक ३-६ पदा. ८. ड्या देवाचा (विष्णुचा, कृष्णाचा) अशा शेष त्या शेषाच्या शासांगीत. [प्रलयकालीं प्रस्तर सूर्येकिरणानीं पृथ्वी तापते आणि तिची आग शेषाच्या मस्तकास पोचते, तेहां तो सतापूर फूत्कार करतो व त्या शासवायने पृथ्वीचे जळून भस्म होतें—या कथेवर कविकटाक्ष आहे.] ९. भरणी उभितरूप होते, समिनेसारखी भरणी (पृथ्वी) जळून जाते. १०. त्या (देवाचा—कृष्णाचा.) ११. अर्जुन, रुपकालतव अग्नि असे जाणावे, येथे ‘धनंजय’द्वाक्षद-वर शेष आहे. १२. दुष्टोलाच्या नाशार्थ. १३. प्रदीप, फार पेटलेला. १४. दोन अंगुळे हेसील. १५. अक्षत. १६. अर्जुन. १७. मुक्ति. १८. हे अर्जुना !

वाहति शोणितपूरीं शैतश ईमांचेहि कुणप, टोळांचा ।
 मद किति गरुडी ? संद्रुटमुजभुजगहि वरिति गुण पैटोळांचा ॥ ५
 इतरांची काय कथा ? अहुत संगर करी संहास कृप, ।
 होय विरथे, सुर म्हणती, ‘सिंह पैथं न दे करीस हा संकृप,.. ॥ ६
 ’बीमलमुपुढोनि विरथ सुंविकळ कृप पळविला नरवरांनी; ।
 तंद्रुतुचा भैरव भटां, हरिचाहि तसा गजां न, रैव, रानी ॥ ७
 मंग गैंगनगनगभिन्मुखसुरमत गुरुसीहि अैनवमुनि नैरैतो ।
 कलह करी, की इतरीं गुरुकलहीं, येंसि जन वैमुनि, न रेतो ॥ ८
 गुरुच्या प्रथम रथासी रथ भिडवी क्षिप्र, मग अैकोपार्थ ।
 शिरं चरणासि, प्रार्थुनि ‘करुणेसि’ म्हणे, ‘त्यजूं नको’ पार्थ ॥ ९

१. रकाच्या प्रवाहात. २. शेकडे. ३. हातीचे. ४. प्रेत. ५. मोद्या योद्धाचे भुजरूप सपे. ६. हा लाटानुप्रास जाणावा. ७. पडवळाचा. मोठमोद्या वीराचे भुजरूप सर्प हे पडवळा-सारखे नम्ब शिथिल आणि दुर्बल झाले. ८. कृपाहून इतर वीराची गोष्ठ कशास हवी ? ९. सग्राम. १०. हास्ययुक्त. ११. कृप रथहीन झाला. [कृपाचार्ये आणि अर्जुन याचा युद्धचमकार ५७ व्या अध्यायाय अहे तो पहावा. कृप विरथ, हताश, हतमारथ झाल्याचा उल्लेख ३६ व्या श्लोकात आहे.] १२. हा सरूप सिह (अंडेन) करीस (जग्जास-शारदूत कृपाचार्यास) पथ न दे-असा अन्यव. १३. अर्जुनास सकृप महानावाचे कारण गुरुच्या आर्येत आहे. १४. अर्जुनापुढून. १५. शरांनी व्याकुळ झालेला. १६. अर्जुनधनुचा. १७. भय देणारा. १८. खनि. १९. कृप विरथ होउन रणगणाकून माघारा गेल्यावर. २०. गगन+गग+नगभिन्मुख+सुर+मत=आकाशग्राह+गेलेला+इद्र (नगाचा=पर्वताचा-मेद करणारा-गोत्रभिद) प्रमुख+देव+संमत, मान्य=आकाशगत-इद्रप्रमुख देवास मान्य, मुख=मुख्य, प्रमुख, श्रेष्ठ. [‘मुखं तु वदने मुखये ताम्रे छद्यनि वा पुमान्’ इति भागुरिः] २१. द्रोणाशी. २२. अनादिं. २३. तो पुरुणकृषि अर्जुन. २४. या गुरुकलहाल्या (सोडून). २५. टाकन. २६. युद्धरूप गुरुकलहाशिवाय इतरीं गुरुकलही (नर) न रतो; गुरुशी जो शिथाने कलह करावाचा तो युड्हात मात्र करावा, कारण ‘शिथादिच्छेत् पराजयम्’ असा संघेमान्य न्याय आहे. इतर कोणसाही प्रकारे शिथाने गुरुशी कलह करून नये, समरभूमीवर गुरुशी युद्ध करून खास पराभूत कराव, कारण ही गोष्ठ उभयतासही भूषणप्रद होय-अशी समजूत आहे. [अर्जुन इतर स्थळी काय म्हणतो ते पहा-नीता अध्याय २ श्लोक ४-५. तसेच जो गुरुशी हंवे तुंवे करून उपमदे करतो तो समशानात वृक्ष होतो आणि लाजवर कंक आणि गृह्ण हे पक्षी असतात-असाही समज आहे, ‘गुरुं हुक्त्य तुक्त्य विप्रं जित्वा च वादतः । समशाने जायते वृक्षो कंकगृधोप-सेवितः ॥’. तेहा गुरुशी जो कलह करणे तो रणकलह, अन्यकलह अनुचित होय-असे ताखवे.] २७. अकोप+रथ=कोधाभाव+हेतु=राग न यावा या हेतुने. २८. शिरं चरणासि भिडवी-असा अन्यव. [अध्याय ५८ श्लोक १६-१७.] २९. ‘त्यजूं नको’ हा पाठ त्यक्षराम्भक यमकाला फार अ-नुरूप व पोषक आहे, पण ‘त्यजूं नको’ असता तर अर्जुनाचे भाषण गुरु द्रोणाचार्यास उहे-शून असल्यामुळे विशेष खुलले असते, आणि पूज्यांविषयीं पूज्यवुद्धि आदरार्थी शब्द योजित्याने व्यक्त झाली असती. ‘नको’ हे एकेरी रूप असून ‘नका’ हे आदरवाचक रूप आहे हे विसरतां कामा नये.

‘गुरुजी ! करा प्रहार प्रैथम, तुम्हीं गुरु, औविप्र हा, रोमीं।
 शांतनवसा, करीन, प्रमुदित व्हाया कीवि, प्रहारा मी.’ ॥ १०
 सैच्छिष्यावरि सद्गुरु आधी प्रेमेकरूनि आशीची, ।
 मग वृष्टि बँहिःकोपे सुबहु करी बैंहुविधेषुराशीची. ॥ ११
 गुरुला विविधशरांची वैंहे तो रंगैराशि लाखोली, ।
 भेटे औखतति तया, जशि पाहो सागरा शिला खोली. ॥ १२

१. अध्याय ५८ श्लोक १७-१९ पदा. २. गुरुने पहिल्याने प्रहार करावा हैच उचित.
 ३. क्षणिय हा (अर्जुन). ४. परशरामी. ५. भीष्मासाराला. [शातनव=शतनुपुत्र, भीष्म.
 भीष्माने तेवीस रात्री परशुरामाशीं युद्ध करून खाम जडीर केले, अशी कथा आहे. (शांतिपर्व-
 अध्याय ४५ श्लोक १४) भीष्म हा परशुरामाचा शिर्य होय.] द्रोण आणि परशुराम हे विप्र
 आणि अर्जुन आणि भीष्म हे अविप्र (क्षत्रिय) होत. भीष्माचे परशुरामाशीं जे युद्ध झाले खाचे वर्णन
 स्वतः भीष्मानेच केंद्रे आहे. अबा या नावाची काशीराजाची डगेक कन्या भीष्माने विचित्रवीर्याकरिता
 जिकून आणिली. परत तिचे प्रेम शातनवाजावर जटले भ्रमल्यामुळे भीष्माने तिरा परत पाठविले.
 लाने अबा ही परजिता भ्रमल्यामुळे तिचा भीकार केला नाही. तेहा ती परत येऊन ‘मला वरा’
 असे भीष्मास म्हण लागली. ती गोट भीष्माने नाकवूल केली. तेहा तिने आपणास भीष्माने
 स्वभावर्थ वरवि असे परशुरामाकडून लाजपाशीं दोलणे नाहिले. ‘भीष्माकडून विचित्रवीर्याकरितां
 नद्दा स्वीकार करवीन आणि तमे न ज्ञान्यास भीष्माचा वध करीन’ अशी घोर प्रतिज्ञा खाप्रमांगी
 परशुरामाने केंद्री. पुढे भीष्मानें अवेचा आपल्या भावासाठीं खीकार करण्याचे नाकारले. खामुळे
 दोघाचे म्हणजे द्या गरुदिश्याचे तुमुल युद्ध तेवीस दिवसपर्यंत झाले. लान परशुरामाचा पराभव झाला.
 [पंतकृत उद्दीपनपर्व-अध्याय १३.] अवेरीस अवेने भीष्माला मारण्याकरिता रुद्राचें आराधन करून,
 लाच्या प्रमादानं पुढील जन्मी द्रुपदीचे घरी शिंशवडिनी कन्यावतार पेतला. हिलाव ‘शिंशवडी’ असे
 नाव पुरुषवरलभानतन प्राप्त झाले. ६. साध, पद्धत. ७. उत्तम शिरावर. (अर्जुनावर.) ८. आशी-
 वीदाची. ९. ‘वृष्टि’ शब्दाची योजना काकाक्षिगोल्कन्यायाने करावयाची. १०. बावाकारी कोपाने.
 (कारण अनःकरणात प्रेम होते.) ११. नानाप्रकारच्या बाणराशीची. १२. अर्पण करी. [‘वाहे’
 हा शब्द गुरुशिष्यसवधाचा विचार केला म्हणजे किनी समर्पक आणि यथोचित आहे हें कळते.
 पूड्यपूजकन्यायानेच या शब्दाचे सारस्य अक्ष होत.] १३. कोपाचा राशी. [राग=कोध, प्रेम.]
 रागराशी हा शब्द अष्ट आहे. गगराशी=१ प्रेमराशी, २ ऋषवराशी. अर्जुनाने गुरुपदावर विविध-
 बाणाची लाखोनी वाहून पूजा केली असे यात दर्शविलं आहे. तेहा अर्जुनाचं गुरुविषयक प्रेम स्प-
 एच होते. १४. तया (गुरुला) अखतति (अखाची पक्कि, शरसमुद्राय) भेटे, जशी शिला (प्रस्तर,
 दगड) खोली पाहो (पाहण्यास) सागरा (समुद्रा) भेटे. अर्जुनशिष्याने द्रोणगुरुवर जी शरवृष्टि
 केली ती ज्ञान काय लाच्या शक्किचे मापन करण्याकरिताच केला. जसे शिला समुद्रात सोऱून समु-
 द्राच्या सोलीचा ठाव घेनात लाप्रमाणेच हे झाले. खोली पाहणे—To fathom the depth of the
 sea. “शिला महासागरातही टाकली असता जशी ती लाच्या घेट तछाशी जाते, तसेनानाविध अखांचा
 प्रयोग करून ढेवाण अर्जुनाने महापराक्रमी द्रोणावर सोऱिले ते सर्व लाच्या जरीरान भेदून गेले—
 असा भाव,” (नवनीत.) त्या द्रोणाला भेटे आणि लाच्या शरीरान शिरे—बसा भाव. १५. शब्दपरंपरा.

शरसागरीं तिर्मिगिल गुरु, पळभरि होय शिष्य कंप्रे तिमी, ।

पैरिभूत द्रोण म्हणे, 'श्रीभार्गवसाचि धैन्य संप्रति मी!' ॥ १३

लैंसमयी शंभु म्हणे, 'जरि तूं रुससिल तरी उंमे! रुस, ।

रुह काय? विदारिल हा वत्स विजेय शक्तिने सुमेल्स.' ॥ १४

करती सूर्यस्तोदय एकमुहूर्तात एक शतदा ते, ।

लात न एकासमही होती मेघांअसेहि शत दाते. ॥ १५

१. मन्त्रविशेष. निमिमस्याला व्याणारा (गिळणारा) मोठा मासा. [हा मासा तिमिनामक मन्त्र्याला गिळतो म्हणून यास तिर्मिगिल असे नाव पडले. तिमि हा मासा शंभर योजने लाव असतो. 'अस्ति मन्त्र्याम्बर्तमानाम शतयोजनविरतुतः । तिमिगिलगोडप्पस्ति तद्विनेऽप्पस्ति राघवः ॥' श्रीनिवासविधायमच्च—पृथमाग—उच्छ्रृत ३. ४० ६८.] २. चचलमन्त्र्य, येथे गुरु द्रोण तिर्मिगिल आणि शिष्य अर्जुन निमि—जन समजाव ३. पराभव पावरेला. ४. परशुरामासारखा; शिष्य भी-भान पराभूत करेल्या गुरु भागवतामासारखा. ५. शाश्यजीवित, येथे 'सर्वे जयमन्विच्छेत् शिष्यादिच्छेत् पराभयम्' या वचनावर कविकटाक्ष आहे. ६. पार्थीने द्रोणाचार्याचा पराभव केला त्या समर्थी. ७. हे पर्वति ।. पर्वतीला रुस्याच्याच कारण निच्या पुत्राची (गुहाची) निदा आणि विजयाची (अर्जुनाची—पावतीचा) पिता हिमालयर्वत त्या पर्वताचा शत्रु इद (गोत्रभिद्) लाचा पुत्र अर्जुन लाची) स्तुति या ठिकार्णी आहे हे होय. ८. कार्तिकस्वामी. ९. या अर्जुनापुढे कार्तिकस्वामी काय पदार्थ आहे? १०. गुहाने काच नामक पर्वताच विदारण केले म्हणून त्याला 'कौचदारण' अशी संज्ञा आहे. गुहान कोच (कैलास) पर्वताचेच विदारण केले, पण अर्जुन असा पराक्रमी आहे की तो मरुपर्वताच विदारण करील. या आयंत 'वत्सविभय' हे पद चितनीय आहे. गुहाला वत्स असै विशेषण न लावता विजयाला लाविले आहे लावरुन शक्राची अर्जुनप्रेमपक्षपातवद्धि सुचविली. ११. अर्जुन. १२. सूर्याचा अस्त आणि उदय एक क्षणात ते दोघे (द्रोणार्जुन) शूल्कीर शूलकडे वेळा करीत होते. एकाने वाणवृष्टि करून सूर्योला आच्छादून सूर्यास्त करावा आणि दुस-ग्राम वाणवृष्टीचा समूल च्छद करून सूर्योदय करावा—असा प्रकार एका पठात अनेकदा करीत होते. १३. मेघांअसेहि (मेघासारखे देखील) शत दाते होती (जन्मतात) [पण] लाव (त्या दोघात, द्रोणार्जुनान) एकासमही (एकासारखा दुसरा एक) न (जन्मत नाही.) अर्जुनासारखा वीर एक अर्जुनच होय, द्रोणासारखा वीर एक द्रोणच होय, इतर तस्म कोणी नाही, शंभर मेघासारखे दाति पुरुष होतात, पण या एकेक वीरासारखा वीर होत नाही. मेघांचे पर्वन्यवृष्टी करून लोकाना सतुष्ट करण्याचे दातृत्व प्रसिद्ध आहे. रणागांी वीराचे दातृत्व द्याठले म्हणजे शरवृष्टी करून प्रतिपक्षीय वीराना आपल्या युद्धकौशल्याने पुरेसे करणे होय. खरे वीर जे आहेत' ते प्रतिपक्षीय वीरानी आपल्यास खरी अखविद्या किंवा तरवारबहादरी दाख-विल्यास सतुष्ट होतात. अर्जुन व द्रोण याचे शत्रूना वाणार्णी त्रस्त करून टाकण्याचे दातृत्व अ-द्वितीय होते. मेघासारख्या शंभर दातृत्वपक्षाही याचे युद्धदातृत्व जास्तच होते. द्रोणार्जुनाच युद्ध-कौशल्य पाहून दोन्ही पक्षाच्या वीराना जिनका आनंद झाला तसा शंभर मेघांप्रमाणे दानश्चर पुरुषाच्या दातृत्वाने याचकवृद्दास व्यावयाचा नाही.

पाडिति शैरपटलांनीं जेव्हां नैम भरुनि अंधकारा ते, ।
 कौतर म्हणति, ‘असमर्थी करविसि कां कैल्प अंधकाराते !’ ॥ १६
 द्रोणार्जुन तुल्यक्रिय विर्बप्रतिर्बिबसेचि ते गमती, ।
 किति कुरुक्षेत्रप्रेक्षक ? वृत्तंजाचींहि लोचने भैमती. ॥ १७
 समरीं शंकरसाच द्रोण गमे, जिंषुही अैजित साच; ।
 त्रिजगद्विस्मयकर अतिअद्वृत परिभवहि तो अजि ! तसाच. ॥ १८
 सुरमुनि म्हैणति, ‘च्छात्रे छिन्नध्वजकवच गुरु पहा केला, ।
 ज्ञाली बळे पराढ्मुख, मारितसे कुमति कुरुप हाकेला. ॥ १९
 अधिका न क्षेत्रियता, न न्यूना विप्रता, पहा तंरंणा।
 नसतांहि कसा ज्याचे विक्षतहि न विप्रताप हात रणा. ॥ २०

१. वाणमूहानी. (पटल=समुदाय, पडला.) २. आकाश. ३. भ्याड, भितरे लोक. ४. अनुचित वेळी. ५. प्रथम. ६. हे शकार! ७. समप्रताप, तुल्यपराक्रम. ८. आरसा, उदक इसादिकात एकाग्रा पदार्थाचे जे प्रतिरूप (प्रतिच्छाया) दिसते ते प्रतिविव आणि त्या प्रतिरूपाचे तो मूल पदार्थ विव होय. द्रोण आणि अर्जुन हे समप्रताप होते यास्तव यात द्रोण विव आणि अर्जुन प्रतिविव असेही तरी चालेल. विवप्रतिविवसे, “कोणतेही प्रतिविव (प्रतिच्छाया) ड्या पदार्थाचे असते, त्या पदार्थास (त्या प्रतिविवाचे) विव म्हणतात. पदार्थ आणि त्याचे प्रतिविव ही जळी सर्वोदीर्घी सारखी असतात, तसे द्रोण व अर्जुन पराक्रमानें अगदी सारखे भासले.” (नवनीत.) ९. कौरवतैन्यप्रेक्षकाची कथा काय? १०. इदाची. ११. इंद्राला देखील द्रोणार्जुनांचा पराक्रम पूर्ण द्रोण कोणता आणि अर्जुन कोणता असा भ्रम पडला, कारण दोघांचाही प्रताप ततोत्तंत समनोल होता. १२. अर्जुन. १३. विष्णु. १४. हे सुरमुनीचे भाषण मूळात नाही. पतानी प्रसंग मनात आणुन स्वकल्पनेने घातले आहे. कोठे कोठे मूळग्रंथात असेही काहीं कमी न्यून आहे तें पंत पदरचा मजकूर घालून भरून काढतात आणि त्या त्या प्रसंगाचे चिन्ह वाचकाच्या नेवापुढे हुवेहुव उभेच करतात, असा विचार पताचे काळ्य वाचीत असता मनात बोलत असतो. १५. शिष्ये. (अर्जुने.) १६. भगव आहे (रथाचा) ध्वज आणि (अंगांतील) कवच (चिलखत) ड्याचे असा. १७. सैन्ये. १८. कुरुपति (दुयधिन) हाकेला मारितसे (साहाय्य करायाला या, पठ्ठन जाऊ नका, चला समरागणी युद्धाला अशा हाका मारितसे.) १९. क्षत्रियपणा (क्षत्रियव्य) हा संग्रामशीर्यात श्रेष्ठ असें—काही म्हणतां येत नाही, नसेच विप्रता (ब्राह्मणपणा) या गुणांत कमी असेही पण नाही. द्रोणार्जुनाच्या समान पराक्रमावरून शीर्ये हें जातीवर अवलंबून असते असेही दिसत नाही. २०. (तरणा) नसताही कसा पहा; कसा=कशा तहेचा, कितपत ड्याचे विक्षतही हात रणा विप्रताप न—असा अन्वय. द्रोण तरण नसूनही व त्याचे हात क्षतांकित झाले असूनही ते युद्ध करण्यास कमी समर्थ होते असेही नाही; तर तो नरुणाप्रमाणे अर्जुनाची दुंजला. ड्याचे=संया द्रोणाचे हात क्षतांकित सवण झाले असूनही युद्ध करण्याविषयी विगतपराक्रम म्हणावे असमर्थ झाले नाहीत. विक्षत=वाणांनीं विशेष क्षतांकित.

केल्य शीघ्र स्वबळे शिंच्ये परिमूळ संत्वराशि कैवी, ।
 याचि सुयशोर्थ बहुधा न शिके हॉ, गुरुहि न त्वरा शिकवी. ॥ २१
 अंश्वस्थामा धोवे रक्षाया संकटांत जनकास, ।
 झेन कौंसया विने मुंत ! कसिते न करावया भजन कास. ॥ २२
 इंद्रोपेंद्र तसे ते गुरुबंधु सखे कैंपीषुथातनय, ।
 धन यश ज्यांवे ल्यांतहि उठवी वैरासि शकुनिचा अंनय. ॥ २३

१. अर्जुनाने. २. धैर्यसागर. ३. श्रेष्ठ. (द्रोण.) ४. हा (अर्जुन शिष्य) याचि सु-
 यशोर्थ (गुरुचा पराभव केल्याने मिळणाऱ्या कीर्तिकरिता) बहुधा (बहुतकरून) न शिके (अल-
 विग्रा शिकला नमाचा). अर्जुनाचे द्रोणाकरील प्रेम अंतें सोऽवल असल्यामुळे गुरुचा पराभव क-
 रून मिळणाऱ्या कांतोला तो पराइमुख होता—ती खाला आवडत नव्हती. या गुरुपराभवकीर्तिगाभा-
 करितां मात्र अर्जुन उसुक नव्हता, वाकीच्या सर्वे प्रकारच्या कीर्तिलाभाकरिता तो झट्टन प्रथलन
 करी. द्रोणपर्व—अध्याय ९ यांतील पुढील गीति पहा:—द्रोण महणे, ‘रे अर्जुन ! कोणे जातोमि
 कां विमरलास ?’ शत्रुस न जिकितां तूं निघसी कीं या पणा विमरलास’. ॥ ४३ ॥ पार्थ महणे,
 ‘शत्रु न तूं माझा गुरुराज, वा । दयालो । की । जोडील कोण समरी तुज जिकुनि साखुवाद या
 लोकी ?’ ॥ ४४ ॥ द्रोणाचायोनी सचित्तिष्ठ अर्जुनाला डी अलविदा शिकविली ती खाजकडून आपला
 पराभव व्हावा व गुरुपेक्षां शिष्य सर्वां झाला असे लोकांनी महून यावहूल आपणाला धन्यता वाटावी
 महून नव्है. हें सुपश व्हावे यासाठी शिष्य (अर्जुन) शिकला नाही आणि गुरुहि (द्रोण) शिक-
 विष्यास उत्तवाचा झाला नाही. ‘गुरुहि नव्हरा (नमनशीला—विनयसंपन्ना अर्जुनाला) [न] शिकवी—
 असा ही अन्वय (आणि तदनुरूप अर्थ) संभवतो. आपली कीर्ति व्हावी यासाठी द्रोणानें विनीत
 आणि नम्र अशा अर्हुनाला शिकविले नाही. ५. आचार्यपुत्र अश्वस्थामा द्रोणाचे संरक्षण करण्या-
 साठीं अर्जुनावर धांवन आला, तथापि अर्जुनाचे अदुत कर्म पाहून मनांत खाचा सक्कार करिता
 झाला. [अध्याय ५८ श्लो० ७२-७४.] ६. दोन अधोम जोडणारे हे यमक आहे. ७. कशास.
 ८. हा उत्तरार्थ सुभापितपर आहे. [सुन] भजन (भक्ति, सेवा, पूजा) करावया (बापाची संकट-
 समर्यां सुकृता करून खाला सन्मान देण्याकरितां, बापासाठीं देह खर्चण्यास किवा आपली कृतज्ञता
 अगर पृथ्यवृद्धि दासविष्याकरितां) कास (कंवर) न कसते (वांधते), [तर] जन सुत (ुत्र) का-
 सया, (कशाला, कशाकरितां विने (उत्पन्न करिते). अर्थातरन्यास. मुलगे जर बापाला हरएक
 प्रकारचे साई देऊन आपली लाजवहूल सन्मानवृद्धि अगर कृतज्ञता प्रकट करणे आपले कर्त-
 व्यकर्म समजाले नाहीत तर बापाला मुळे ज्ञाल्यापासून फायदा तो कोणता ? व तसें असतें तर
 पुच्छासीकरिता कोणीही इतकी खटपट कोली नसती. ९. इंद्र+उपेंद्र=शक+विष्णु; इंद्राचा
 खाकटा वंश विष्णु महून खाला उपेंद्र आणि इंद्रावरब अशीं नावे आहेत. १०. द्रोणली आणि
 कुंती शांचे पुत्र. ११. ड्यांचे यश हेच धन आहे अशा समरयशेवनरत अर्जुन आणि द्रौणि
 यांजमध्ये. १२. अन्याय.

तो उत्तमर्णसा गुरु सोडुनि, पुत्राकडे हैरिसिसख वळे, ।	२४
पितृप्रतापहरणे द्वौणिहि हैतमणिकणीपरिस खवळे. ॥	
सैंवार्तिकमेघांच्या लाजाच्या द्वौणिसायकां धारा, ।	२५
संत्ताताहुनि होइल सुंत म्हणवायासि ‘हाय !’ कां धौरा ?॥	
‘अत्युग्र रांग की हैं द्विज’ म्हणति असे पराशर व्यास ।	२६
‘काळहि चुकेल, याचा न चुकेलचि शर पैरी शेरव्यास.’ ॥	
बहु कल्पना सुंकविमा, विजयहि बहु शरपरंपरा, व्यैला, ।	२७
भंगुं पाहे समरीं गुरुपुत्रासहि, जसें पैरीव्याला. ॥	

१. कण्ठाल्यासारखा. [उच्चमर्ण=धनको, अधमर्ण=रिणको.] २. द्रोणपुत्राकडे. ३. अर्जुन.
 ४. अर्जुनाने आपल्या रथाचे घोडे द्रौणिकडे फिरवून आचार्यास समरांगणाऱ्यातून जाण्यास मार्गदिला. [अ० ५८ श्लो ७५.] ५. पित्याच्या (द्रोणाच्या) प्रभावाचे (प्रतापे) हरण केल्यामुळे.
 ६. मस्तकावरील मणि हरण केलेल्या संपोप्रमाणे. [हा सर्षेमणिटटांत पंतांच्या काष्ठांत अनेक स्थर्दीं आहे, मभापैर्व-अध्यय ५ गीति ६८; अ० ७ गी० ९०.] ७. प्रलयकालीन मेशाच्या.
 [संवर्ते=प्रलय, कल्प.] ८. द्रोणपुत्राच्या बाणांला. ९. उच्चम बापाहून. हें अर्धे सुभाषितरुप आहेत.
 १०. अथोतरन्यास व प्रक्षालनकार. सुत (पुत्र) हाय म्हणवायासि (आपण कमी योग्यतेचे निपन्नजून बापाला दुःख करावयास लावण्याकरिता) सन्ताताहुनि (थोर पिलापेक्षां) धारा (कमी योग्यतेचा कां होईल? अर्थात् होणार नाही, थोर बापाच्या पोटी काळोखी लावणारा पुत्र निपन्नजला तर बापाला अविशय दुःख वाटेल, म्हणून सुह पुत्र गुणांनी बापावरही वरचढ करावयास पाहतात; निदान बापाची बोरोबरी तरी करतात. “हाय म्हणविण्यास (अरेरे!) हा कुपुत्र निशाळा म्हणून दुःखाचे उद्भाव काढविण्यास) सुत सन्ताताहुनि (पराक्रमी बापापेक्षां) धारा (कमी योग्यतेचा) कां होईल!—असा अन्वय. तात्पर्य—अथवामा द्रोणपेक्षां पराक्रमाने कमी नव्हता.” (नवनीत). चांगल्या बापापेक्षां मुळगा (शांत्रकडून) हाय म्हणविण्यास कमी कसा होईल? वीर पिलाप्रमाणेंच वीर मुळगादी शांत्रकडून हायहाय म्हणवील—असाही अंध कोणी कोणी करतात. ११. लहान. १२. परशुराम,
 १३. हा ब्राह्मण अथवामा मर्गवरामच होय. १४. दूरच्या. [किंवा शत्रुरुपा.]
 १५. निशाणास. शरव्य=शरवे हिस्ताय हितम् । यदा शरान् अयतीति शरव्यम्=शयवर शर मारतात तें निशाण. ‘लक्षं लक्षं शरव्यं च’ इलमरः. परा शरध्यात=शत्रुरुप मिश्याणाला—असा अर्थ केला तरी चालेल. १६. या प्रथमपादावरुन पंतांना ‘सुकवि’ म्हणजे कसाअसावा हे चांगले कलत होतें असे रपट होतें: १७. प्रसवला, सोडिता शाळा. व्याला=‘विणे’ था कियेचा प्रयोग पशुजननविवरीच प्रसिद्ध आहे, तथापि ‘प्रसवण’ (मनुष्यजनन) काणि ‘उत्पन्न करणे’ अशा अर्थीही या कियेचा प्रयोग काश्यमंथभावित वारंवार आढळतो. १८. परस्याला,

ज्या इंषुनीं क्षत होतां रोगे वरि आतही हर भरे हो, ।

ते द्रौणिशरा जैसे कॅपिला दासें दिले हरभरे हो। ॥ २८

तैं सुर नर हय गज 'है !' म्हणति, न याचेचि आट वार्जा 'हा !' ।

घडले गुरुव्य जाया अद्वत संग्राम आठवा जी ! हा. ॥ २९

१. न्या इंषुनीं (वाणांनी) क्षत होतां हर (शंकर) वरि (वरुन, बाहेस्तन) आतही (आंतूनही) रोगे (कोयाने, पक्षीं प्रेमाने) भरे (भरुन गेला) ते (बाण) द्रौणिशरा (अश्वथाम्याच्या शरांना), जैसे कॅपिला (पाळलेल्या वानराला) दासं (भक्ताने) दिले (दिलेले) हरभरे (चणे), तसे झाले. पूर्वीवर्तीन किरातरुपी शंकराच्या अर्जुनाशी झालेल्या युद्धाकडे कविकटाक्ष आहे. ती कथा पंताच्या वनपर्वीतील तिसऱ्या अ-यायाच्या प्रारम्भीच दिली आहे. किरातरुपी शंकरावर अर्जुनाने अतिप्रवर बाण मारिले व त्यामुळे किराताचे शरीर क्षतांकित झाले व त्याला अर्जुनाच्या कर-रसंधानाचे कौतुक वाढून प्रेम दाटले (रांग भरे) त्या वेळेस अर्जुनाने किरातावर जी शस्त्राल्वळ्ये केली ती किरातरुपी भगवानेने गिरुन टाकली. प्रमग झाल्यावर ती सर्व शस्त्राल्ल अर्जुनाला शंकरापासून रत मिळाली; पूर्वी शंकरावर सोडलेले बाणच यावेळेस अर्जुनाने अश्वथाम्यावर सोडले असे कवि म्हणतात. येथे 'रांग' हा शब्द शिष्ट आहे. जे बाण पूर्वी अर्जुनाने शंकराला माळून भगवंताच्या दंहाला क्षतें पाडल्यामुळे किरातरुपी शंकर अर्जुनावर मनांत व बाहेर रागावला (किंवा अर्जुनाविषयी वढप्रेम झाला) नेच बाण अश्वथाम्याच्या शरांनी सांप्रत तोडून टाकिले. जासे दासाने (दरवेशाने किंवा भक्ताने) दिलेले हरभरे (चणे) वानर कडाकडे खाउन टाकितो तसेच हें झाले. उनरार्धात दरवेशी आसव, वानर वर्गीरेना किरुन आपले पोट भरतात द्या गोटी-कडे किंवा पाळलेल्या वानरास दास (भक्त-भजक) हरभरे खाऊ घालतो, तेव्हां देवदर्शन भक्तास होते [असे प्रसंग गुजरायेत येतान] या गोटीकडे लक्ष आहे. २. वाणांनी. ३. ताडित. ४. प्रीतीने किंवा क्रोधाने. ५. वानराला. ६. सानव्यार्थ-तैं (तेव्हां) सुर नर हय गज (देव, मनुष्य, अश्व व हनी) हा ! (हाय) म्हणति, याचेचि (अर्जुन व अश्वथामा याचेच केवळ) आठ वार्जा (आठ घोडे) प्रसेकाचे चारचार घोडे याप्रमाणे एकंदर आठ घोडे) हा ! (हाय, खेदवाचक अभ्यय) न म्हणति. [द्वितीयार्धी कव्युक्ति होय.] जी (अजी) घडले (घडलेले) गुरुव्य (महापातक) जाया (नाहीसे करण्याकरितां) हा (अर्जुन द्रौणीचा) अद्वृत संग्राम (भयंकर युद्ध) आठवा (स्मरण करा.) अर्जुनाश्वथाम्याचे युद्ध होत असतां दोन्ही पक्षांकडील इतके सैन्य मेले की नुसत्या द्या दोषांच्या शोष्यांसच हाय म्हणावे लागले असे नाहीं, तर देव, मनुष्य व इतर हय गज असे सगळे 'हा' (हाय) म्हणून लागले. देवमनुष्यांला अटटपूर्व असा हा संग्राम झाला व त्यांत पुष्कळ सैन्य-हानि झाली. कवि म्हणतात की, तुमच्या महापातकांचे क्षालन होण्याकरितां तुम्ही द्या भयंकर संग्रामाचे स्मरण करीत चला. द्या युद्धश्रवणाने श्रोतांच्या पातकाचे क्षालन होईल. ७. खेदोद्वार. ८. या अर्जुनद्रौणीचे आठ घोडे 'हाय हाय' असे म्हणति असे नन्हे. ९. महापातक.

आचार्यसुतें केली छिंजा सोडूनि खेरशरा ऊऱ्या, तें^४ ।
 पाहुनि मुनिहि म्हणति, ‘हा पांवेल ऊजातरिपु न राज्यातें’ ॥ ३०
 भीष्मेद्रमुखनरामर म्हणति, ‘भला गा ! भला महाबाहो ! ।
 वैद्योःप्रताप अतितर अदुतचि, कधीं उणा न हा वा ! ‘हो.’ ॥ ३१
 हांसे नैरायणसख तें संज्य पुन्हा करून ^५कोदंड, ।
 जें कालसि म्हणे, ‘गा ! झांक, मजपुढें करूं नको दंड.’ ॥ ३२
 शैर्क म्हणे, ‘व्यर्थ भरीं हा, यजुनि विचार तर्क, विप्र^६ भरे, ।
 वैत्सा ! तुझ्या शरांनीं केला सुंभेहि अर्क विप्रेहि रे !’ ॥ ३३
 श्वीस म्हणे, ‘वैत्साचे तैसे गुरुसूनुचे शाचि ! न भाते ।
 अैक्षय्यकार्य असते, तरि करिते निरैवैकाशचि नैमा ते.’ ॥ ३४
 प्रतिरवमिषे शरांनीं भरतां, कुंथावयासि नभ लागे, ।
 देवी म्हणति, ‘सल्यांनो ! दारूण हा क्षात्रधर्म न भला गे !’ ॥ ३५
 करितां तुमुलतर समर, शैर सरले, गुरुसुतीं उणे होतें, ।
 पूर्णित्र पांडवीं, हें एके हैरिदासातागुणं हो ! तें ॥ ३६
 झाले भाते समरीं आणाया गुरुसुतीं उंणीव ^७रिते, ।

१. भग्न. २. भयंकर तीव्र वाणाला सोडून. ३. धनुष्याची दोरी. ४. तें अर्जुनाच्या चापाचे व्यांछेदरूप अदृत कर्म. ५. अर्जुनाच्या चापाची दोरी तुटाली, तेव्हां आतां वाळ रणां यश येण्यानें चिन्ह नमल्यामुळे धमाळा राज्यप्राप्ति होणार नाही असें सुनीस वाटल. ६. धग. ७. भीष्मप्रमुख नर, इंद्रप्रमुख अमर. ८. तुझा बाहुप्रताप. ९. होवो. १०. अर्जुन. ११. ज्यायुक्त, गुणान्वित. [अर्जुन आपल्या धनुष्यास दुसरी दोरी (मीळी) लावून वाण मारू लागला. अध्याय ५९ शोक ५.] १२. चाप. (गांडीव.) १३. यमदंड. १४. इंद्र. १५. हा विप्र (अश्वथामा) भरीं भरे. [भरीं भरणे—ही किया अविचार आणि अदूरदृष्टि यांची सूचक आहे.] १६. हे अर्जुना ! १७. ज्याची प्रभा (कांति) उत्तम तो. १८. सूर्य. १९. निस्तेज. २०. इंद्राणीला. २१. इंद्र म्हणे—असा अन्वय. २२. द्रोणपुत्राचे. २३. ज्यांचे कार्य (काम) कधीही संपत नाहीं (क्षय पावत नाही) ते. २४. स्थलहीन, [विजयवाण कार्य करून पुनः परत भात—असा भाव.] २५. आकाशाला. २६. प्रतिध्वनीच्या निमित्तानें, हें ‘मिषापन्हुति’ नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. ‘मिष’शब्दाचा अथवा वाच्या समानार्थक अन्य शब्दाचा प्रयोग झाला असतां हा अलंकार होतो. २७. अप्सरा, देवतिया. २८. फार पचंड, भयंकर. २९. द्रीणीचे वाण सरले. [अध्याय ५९ शोक १५.] ३०. हरिभक्तव्यगुणाने. द्रोणपुत्रामध्ये भगवद्वक्तव्य हा गुण कमी होता. द्रीण आणि अर्जुन हे समसमान, पण या एका गुणानें मात्र दोषांमध्ये भेद होता. ३१. कांपीपण. ३२. समरीं गुरुसुतीं उणीव आणाया भाते रिते झाले—असा अन्वय.

देती सामग्री जय, तरि कां सन्नीतिला गुणी वरिते ॥ ३७
 भंगे अश्वथामा, अश्वथा मौ कचित्, सदा हरिला, ।
 तंसि इतरांसि जयश्री, नित्य हरिजनांसि, तो तिणे वरिला. ॥ ३८

१. सामग्री जर जय देती तर, नुसल्या साहिल्यानें झर जय मिठता तर. भाते समरी (युड्हात) गुहसुरी (अश्वथाम्याचे ठिकाणी उणीच (कमीपणा, उणेपणा) आणाया रिते (रिकामे) ज्ञाले. [कवि महणतात] सामग्री जय देती (उपकरणाने, किंवा फक्त साहिल्याने जय मिठता) तरि (तर) गुणी (गुणज पुरुष) सन्नीतीला (उत्तम नीतीला,) का वरिते (स्वीकारते.) सामग्री जर जय देती तर एकव्या सामग्रीवरच लोकाची भिस्त राहती आणि लोकांनी चागली नीति वरलीच असनी असे नाही. अश्वथाम्याचे भाते रिकामे ज्ञाले इतरांसुंठेच खाला युड्हात कमीपणा आला असे नव्हे. वीर प्रत्येक दिवशी बेळ्हा युद्ध करावायास येतात तेब्हां आपले भाते भरून आणतात. याप्रमाणाने अर्जुन व अश्वथामा यांनी या युद्धाच्या दिवशी केले. परंतु अश्वथाम्याचे भाते साला कमीपणा आणण्याकरिता रिकामे ज्ञाले. याच कारण यांने पुरेसे बाण आपल्या भालात भरून आणिले नाहीत ह नव्हे, तर या गुणी वीराने सन्नीतिमार्गाचे अवलबन केलं नाही हे होय. जरि अश्वथामा गुणी होता तरि तो सन्नीतीचा आध्रय न करता वाईट पक्षास मिळाला यामुळे खाला अपजय झाला. याच्या आणगी स्पष्टीकरणार्थे गो० ३६०-३८ पटा. त्यात पाडवाच्या ठिकाणी हरिदासवामुळे पूर्णव द्वैते व इतराच्या ठिकाणी हरिदासवाच्या अभावास्तव (मन्नीतीच्या अभावास्तव) ते नव्हते असे लिहिल आहे. या नीतीच उत्तरार्थ हे पुढील सम्मुख वचनाचे प्रतिविव आहे:-‘क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे’—याचा भावार्थे:-हरएक कृत्यात रिद्धि (पूर्णता) पावणे हे थोर लोकाच्या सत्त्वावर (नीतिर्धयोवर—सत्पराक्रमावर) अवलून असते, माधनसामग्रीवर अवलून असत नाही. ‘क्रियासिद्धिः सत्त्वे’ इत्यादि वचन हे किंतेक थोकात चतुर्थचरणस्थानी आढळते ते थोक वाचकाच्या सोहैसाठी येथे देतोः—‘विजेतव्या लका चरणतरणीयो जलनिधिविपक्षः पौ-लस्तो रणभुवि सहायाक्ष कपयः । तथाप्येको रामः सकलमवधीद्राक्षसकुलं क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥१॥’ ग्रथस्त्वैक चक्र भुजगयमिताः सप्त तुरगा निरालम्बो मार्गक्षरणहितः सारथिरपि । रवियाल्येवात प्रतिदिनमपारम्य नभसः क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥२॥ धनु. पौष्टि मौर्वा मधुकरमयी चचलदृशा दशा कोणो बाणः सुहदपि लडामा हिमकरः । तथाप्येकोऽनग्निभुवनमपि व्याकुलयति क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥३॥ विष्णुः श्रीकठो जडतनुरमायः शशधरो वसतः सामतः कुसुममिषवः सैन्यमवलाः । तथापि त्रैलोक्य जयति मदनो देहहितः क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥४॥ घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जवसनं वने वासः कंदैश्वानमपि दुःस्थ वपुरिदम् । अगस्त्यः पार्थोपि यदकृत कराभेजकुहरे क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥५॥’ २. अश्वथामा पराभव पावे. ३. पिपळाला. पिपळापाशी लक्ष्मीचा वास फारच थोडा असतो, फक्त शनिवारी लक्ष्मी (मा) अश्वथापाशी असते—अश्वी समजूत आहे. मा अश्वथा क्वचित् वरिते—असा अन्वय. ४. शनिवारी ज्ञान करून शुचि-भूत होउन सूर्योदयावरोवर जो अश्वथाची (पिपळाची) मनोभावाने पृजा करील तो लक्ष्मीच्या

करितां पार्थं गुरुसुत धृतजसुनिवरे संसुदसाचि रिता, ।
 धावे कैर्णगजावरि हँरि नवरांनीं तैया जसा चिरिता. ॥ ३९
 कैर्णधनुर्धनि कर्णा शिरता, तिर्कडेचि पार्थ तो पाहे, ।
 राहे अश्वथामा, कैळले, चढले अपार कोणा ? हे. ॥ ४०
 पार्थ म्हणे, 'ऐ ! कर्णा ! बहु भैट मजसीं भिडोनि गडबडती, ।
 ही आजि औजि आहे, नोहू केली संभेत बडबड ती. ॥ ४१
 तेव्हां पांचहि आम्ही होतो दृढ धर्मपाशबद्ध रणीं ।
 आतां मुटलों, खल हो ! कमि हरिली कपट करुनि संद्ररणी ? ॥ ४२
 कैर्त्थन मुकर, सुदुष्कर समर, अमर यंमरवीद्रमुखहि तुला ।
 होउत महाय, न जयेहोय खलांच्या कधीहि सुख हितुर्ला. ॥ ४३
 जे गांजिली कुरुममेमध्ये त्वा बैयको निकर करुनी, ।
 बांधावेचि येम तुज पुरते तं नायकोनि कैरकरुनी. ॥ ४४
 तेव्हां यमधर्माचिं अस्मद्दर्मापुढे न वळ मांडे, ।
 औजि तुम्ही ओगरिला कौळामत्रांत सर्व खळ मांडे.' ॥ ४५

कृपेने श्रीमान् होईल; जो पिपळास पारोझाने स्पर्श करील त्याच्या घरी लक्ष्मीची बहीण अवलक्ष्मी वास करील, व तिला मेटण्यासाठी लक्ष्मी शनिवारी येईल—अमें वर्णन महिपनिकृत 'कथासारामृत' नामक ग्रंथाच्या नवम अऱ्यात आहे. 'श्रव्यामा—अश्वथा मा' हा लाटानुप्रास जाणावा. ५. हरिभक्ताहून अन्यांला. ६. भगवद्गुरुंग ७. तो (हरिलान) निणे (जयश्रीने) वरिला.

१. अगस्तीने. २. हा उपमालकार जाणावा. ३. कर्ण हात्च गज ताजवर. ४. मिंह. ५. त्या गजाला. ६. चिरणारा, चिरुन कोडणारा. ७. कर्णाच्या धनुष्याचा शब्द. (अऱ्याय ५९ ओक १७.) ८. त्रिकडे कर्णाने धनुष्याचा ठण्याकार केला तिकडे. ९. एकीकडेच राहे. १०. क्षुद्र, संतप झाले. ११. कर्णार्हुन कोधाग्निविट झाले. १२. योद्धे. १३. युद्ध. १४. यांत 'प्रतिषेध' अलंकार झाला आहे. जेयेह प्रसिद्ध निषेधाचे वर्णन केलेले अमेने तेथेह प्रतिषेधालंकार होतो. याच्ये लक्षण:—'प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्' [कुवलयानंद.] १५. कौरवसभेत पांचालीस आणुन केलेली बडबड. १६. अध्याय ६० श्लो० ६ पहा. १७. संतांची धरणी—सडजनांची भूमि. १८. बडबड. १९. यम, सर्य, इंद्र हे प्रमुख ड्यांत असे अमर. २०. चिनास. २१. श्री. (द्रौपदी.) २२. गीति ४१-४५ या 'स्वभावोक्ति' नामक अलंकाराची उदाहरणे होत. झालेल्या अथवा हो-णाऱ्या गोटीची स्मृति वर्तमानकाळीं करून देणे अथवा भूतकाळाचा किंवा भविष्यकाळाचा संयोग वर्तमानकाळाची थालून देणे हें या स्वभावोक्तीचे लक्षण समजावे. २३. द्रौपदीचा छळ केला त्या-देवी. २४. अध्याय ६० श्लो० १०८ यांत ही अर्जुनोक्ति आहे. सूक्ताशी पंतांचे काव्य ताढून पाढून लक्ष्मीसुताने सलवतीसुतावर सरक्षी केली आहे कीं काय या प्रधाचा निर्णय सहज करती येईल. २५. वाढिला मेला. २६. काळरुप पात्रांत. [अमत्र=पत्र, भांडे.] २७. पक्षालभिश्चौष.

कर्ण म्हणे, 'आलों बळ दावायास खयें पहायास, ।	
शोभे समरीच, तसा न भटांचा भाषणी महायास. ॥	४६
वहु कर्म करी पंडित, कैथनावसरीहि थोडकेच वदे; ।	
शाकांत प्रवर जसें पॅथ्यहि तैसे न दोडके चव दे. ॥	४७
केला पण पूर्ण म्हणसि, आलासि करावयासि कल्हास, ।	
य, मजसीं युद्ध करीं, हो भग्न, करेत हे सकल हास. ॥	४८
तूं काय? वासवासहि पळवीन रणांत आजि भंगुन, गा! ।	
वहु हास्य येतसे, की पाहे लंघावयासि पंगु नैगा.' ॥	४९
पार्थ म्हणे, 'राधेया! करुनि पलायनहि तूं न लाजसि रे! ।	
साढ्वी विटांलयीं जसि तसि बहुधा त्वन्मनीं न लाज सिरे. ॥	५०

१. भटांचा महायास (मोठा प्रयत्न) समरीच (रणाभयेच) शोभे, तसा भाषणी न (शोभे)-अमा अर्धांच्य, हैं अर्वे सुमापितरूप आहे. २. वोलण्याच्या समरी. ३. येथे शाकांचा दाखला दिना आहे तो ग्राम्यवासतव अप्रशम्न होय अमे किलेक म्हणतात. “काळांत न खपण्यामा-रख्या ग्राम्य शब्दांचा प्रयोग व केवळ व्यवहारिक दाखले” [निवंधमाला-अंक ६३, पृष्ठ १४] पंतांच्या कवितेत आढळतात अमा त्याच्या कवितेवर आक्षेप आहे, त्याचे प्रस्तुत पद हे उदाहरण होय. या आक्षेपावर उन्नर आहे ते असे:—“ग्राम्य म्हणजे नांगरहांके वैरे हलके लोक यांच्याच मात्र भाषणात येणारे ले शब्द त्यांचा प्रयोग केला अहे ते शब्द सभ्यांच्याही भाषणांत येणारे असे आढळतात. म्हणून तो ग्राम्यवरूप दोष आहे असे म्हणां येत नाही. तसेच सभ्य लोकाच्या व्यवहारात येणाऱ्या गोटी टृट्यांतवे करून सागितल्या असतां तोही ग्राम्यवरूप दोष नाहे, तर उलटा अर्थसारळम्यरूपाने गुणच होय असे म्हणण्यास वाच दिसत नाही.” (निवंध-माला-अंक ७० पृष्ठ २५-२६.) ४. परवर. ५. हितकर. [पर्याप्यासून अनपेत (न मुठ्ठे ते)=हितकर, योग्य. या सारखे ज्ञानेले शब्द अर्थ, न्याय, धर्म हे होत.] ‘धर्मपर्यवैन्यायादनपेते’ ४०४१३. या सूत्राचे आवार हा अर्थ होतो. ६. उपहास. ७. तुझी काय कथा? येथे हैं वचन असामध्यदर्शक होय. ८. इंद्रास. [अ० ६० शो० १३.] ९. पवेताला. येथे पंगु अर्जुन आणि नग स्वतः कर्ण—असे सुन्नविले आहे. १०. जारसदनी. ११. सिरे=शरे. येथे यमक साधण्यासाठी ‘श’स्थानीं सवर्ण जो ‘स’ याची योजना केली आहे. यमकासाठी सवर्ण अक्षरांची योडना घटानीं अनेक ठिकाणीं केली आहे. समापवे-अध्याय १-२७; ३-६२; ४-१०८; ५-८५, १०४; ७-६३. इत्यादि गीतांत यमकप्रीतर्थ सवर्ण अक्षरे योजिलीं आहेत. कोणत्या अक्षरास ‘सवर्ण’ समजावे हैं पुढच्या भोकांत दर्शविले आहे:—‘रलयोडलयोस्तद्वलजययोर्वयोरपि । श्वसयोर्मन-योक्षांते सविसर्गाविसर्गयोः । संवेदुका विदुकयोः स्यादमेदेन कल्पनम् ॥’ [किरातार्जुनीय-सर्ग १५ शोक १० धटापथर्थीका.] ‘रलयोडलयोक्षेव शासयोवेवयोस्तथा । वदंसेषां च सावर्ण-मर्णकारविदो जनाः ॥’.

मारविला मजकरवीं त्वां अंदुज, न तारिला, न तारविला, ।	
जैरविलासन्याय स्मैरला यौ खेलतमाचिया रविला'. ॥	९१
ऐसे वदोनि सहसा न पहावा साधुधर्महानिकर, ।	
म्हणुनि शरांचा सोडी झांकाया स्यासि तो महा निकर. ॥	९२
हस्ती हाणुनि खरतर शर नंरमुष्टीस कर्ण समरांत ।	
सहसा विशीर्ण करिता झाला होताचि मान्य अंमरांत. ॥	९३
त्या कर्णाच्या तोडी तो 'हेरितुजनु धैनुष्यवल्लीला, ।	
जन म्हणति, 'मृत्त कालचि हा, वरि दावी मनुष्यवल्लीला.' ॥	९४
उप्रे कोपे 'रोपे भेदी मूर्ढार्थ अंगपोराला, ।	
रविहि तमांत बुडे हो ! न घँड याया कुंसंग पोरीला. ॥	९५
हेरिहरयुरुप्रसादज अमित निंजभुजप्रताप कळवीला, ।	

१. हे कर्ण ! तू मजकडून आपला नगु मारविलाम. [महाभारत-विराटपव अध्याय ५४ शोक १८-१९; पंतकृत विराटपव अध्याय ४ गीति: ९५ पहा.] कारण तू याचे स्वतः रक्षण केले नाहीस किंवा दुमन्याकडूनही करविले नाहीस. हा पाहून दुष्टजनरूप अथकाराला सूर्योप्रमाणे नाश करणारा जो मी त्या भरा जाराच्या विलामाची गीति आठवते. [ती ज्याप्रमाणे क्षणभंगुर व तींतील भ्रेम जसे नंधर किंवा क्षणिक आणि लटके लाप्रमाणेच तुळे भावावरचे भ्रेमही असंत क्षणभंगुर आणि घोटासाळ-असा भाव.] २. अध्याय ६० शोक १५-१६ पहा. जाराचा विलास हा केवळ क्षणिक उपभोग होय त्यासारखा. ३. हा स्मरणालंकार. ४. मज. ५. खलरूप अंधकाराच्या सूर्योला (मला-अर्जुनाल). ६. सांवेच्या धर्मांची हासि करणारा, सडजांच्या आचाराला धरून न चालणारा. (कण.) ७. त्या कर्णीला. ८. समूह. ९. कर्णाने बाणांनी अर्जुनाच्या हातावर वेध केला तेंगेकरून नराची (अर्जुनाची) मुशि विशीर्ण (त्रिशिन, भ्रम) शाळी. [अ० ६० शो० २१.] १०. दीर्घ. ११. देवामध्ये. १२. हरि+तनु+जनु=इंद्र+देह+जन्म=इंद्राचा पुत्र. (अर्जुन.) १३. चापलतेला. वक्ती अथवा लता हें पद भू, विशुत, भुज, व्वळ, चाप, या शब्दांशी अथवा अशा अर्थाच्या शब्दांशी अन्वित होऊन त्याचा अर्थ सौंदर्य, सौकुमार्य, सुक्षमता, तनुता, असा होतो:-भुजलता, भुजवक्ती, चापलता, धनुष्यवक्ती, विशुतता, भूरता. १४. मनुष्यकृ+तीला=मनुष्यासारली+करणी. लेक म्हणतात बरि हा अर्जुन बाहेरून मनुष्यासारखा वागतो तरि पण हा मूर्तिमान् काळ(यम)-च अहे. इतर मनुष्याप्रमाणे अर्जुनाला सर्व विकार (रागद्वेषादि) आहेत व त्या संवेदानें तो जरि मनुष्याप्रमाणे दिसतो तरि त्याची युद्धांतील कृती यमाला साजेकी आहे. १५. वर्ण. १६. कर्णाच्या उराला. (अ. ६० शोक २५) १७. तमांत युडे=सूर्यांसन झाला अथवा होण्याचा समय ठेपला. १८. कु+सग=कुवी+संवेद, पूर्खीवर पतन. १९. कर्णीला. २०. हरि (श्रीकृष्ण) हर (शंकर) गुरु (द्वोण) यांच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेला. २१. स्ववाहुप्रभाव.

वल्लीला कर जाओ, तो गर्वयशः समेत पल्लीला ॥	६६
भीष्मावरि जाता धृतिमान् केला जेवि वज्रकवचांनी, ।	
श्रैंत भ्रांतस्वांत स्वांतत्रासार्त उत्तर वचांनी ॥	६७
तंद्रैर्यार्थ स्वयं वर्णी स्वमुखे, जरी न वानार्ची, ।	
स्थिर त्यासि रथी करि, गुरु जैसा हरिच्या सुमानथा नार्ची ॥	६८
कुँरुगुरुपितामहांसीं जिष्णु करायासि जाय कलहातें, ।	
कीं साधुन्याहि साधुहि पावे दुःसंगभंगफल हातें ॥	६९
नंगायणप्रियसखें सर्वमुनिवरे नरे सुरोपास्ये ।	
प्रथमवि पितामहाचा ध्वज तोडूनि पाडिला सुरोपास्ये ॥	७०

१. तो कर्ण. [कर्णने पलायन केले.] उत्तराधः—यात महोक्ति व उपेक्षा यांची ससाठि झाली आहे. त्या कर्णीला त्याचा गर्व व यश क्वासहर्वन्मान पल्लवून लाव्याकरिता जणू काय अर्जुनाने हात वळविला होता. (हात पुनः एकदा वळविला आणि युद्धात कसा चालतो तो पाहिला.)

२. कर्णास पल्लवून लाव्यावर अर्जुन पितामह भीष्मावर चालून गेला. त्यासमर्थी उत्तर फार भयाकुळ झाला. त्याला भीष्माकडे अर्जुनाचा रथ फिरविण्याचे घैर्य होईना. शूराचे सिंहनाद गदापात, वाणवृष्टि इत्यादि पाहून त्याचे घैर्य गळाल. अश्वाचे रद्दिम व प्रतोद हातात धरण्याची शक्ति नाहीशी झाली, आणि त्याला स्वजीविताचाही सशय उत्पन्न झाला. उत्तराची ही दीनावस्था जाणून अर्जुनाने त्याला आश्वासनपर आणि उत्तेजनपर शब्दांनी घैर्य देत्या त्याची गळानि दर केलो. अर्जुनाची शास्त्रसंपत्ति, त्याजवरील देवताचा प्रसाद, त्याचे शार्य इत्यादि साधनानी हा कौरवकुलाचे ममूल उपायान करण्यास समर्थ आहे असे जाणून उत्तराने भीष्म होते तिकडे अर्जुनाचा रथ वळविला—असा कथाभाग आहे. [अध्याय ६१ श्लोक १-३४.] ३. यकलेला. ४. नमयुक्त स्वात (अंतःकरण) झाचे तो. (उत्तर.) ५. त्या उत्तराला घैर्य यावे व्या हेतूने. ६. जैसा गुरु सुमानवा (उत्तम नराला—सच्चिद्या) हरिच्या (किण्णच्या—देवाच्या) नार्ची (नामात) स्थिर (अचल) करि, सहृह जसा आपल्या सच्चिद्याला परमेश्वराच्या नामसंकीर्तनात अक्षय गोडी लावून देत्या स्थिर (रुद्ध—विकारारहित) करतो तसा अर्जुन उत्तराला रथात स्थिर करी. ७. ‘कुरु—गुरु’ हैं एकप्रकारे यमक आहे. ८. भीष्माशी. ९. दुष्ट सगतीपुढे झालेला भग (पराभव) हे फळ=दुःस्थान-ग्रहण फळ साधुहि (भीष्म) साधुच्याहि (अर्जुनाच्या) हातें पावला. भीष्माने दुर्योधनादिक दुष्टजनांचा समागम केला महणून त्याला (तो स्वतः साधु असतांही) अर्जुनासारख्या साधुच्या हाताने आसन झाल्याशिवाय राहत नाही—असे तात्पर्य. १०. अर्जुनाने. (नारायणाच्या आवडसा मित्राने.) ११. देवर्णी उपासना करण्यास योग्य. (‘नरे’ या शब्दाचें विशेषण.) १२. सु+रोप+आस्ये=उत्तम+वाण+मुखे=उत्तमवाणमुखाने.

पैखंडागम रोधुं पाहति येऽनि आड वेदास; ।	
पार्यासि तसे कौरव, ज्या यावे एक आडबे दास. ॥	६१
खल दुःशासन दुःसह आणि विविशति विकर्ण हे चवधे ।	
विजये दमुनि पठविले, दोष जसे दाशरथिणुणे अवधे. ॥	६२
सर्व मैहारथ म्हणती त्या विजया, वासवा जसे नग, द्वूं ।	
केले पिष्ट असुरगिर जेणे, किति ल्यास ते तसे न गढूं. ॥	६३
हरिनीं गजसे, कुरुभट जिष्ठुशारानीं उदंड लोळविले, ।	
दिव्यांगनासह गगनयानीं मग वैसवूनि बोळविले. ॥	६४
क्षेतजनद्या र्पक्षिरवें म्हणती वीरांसि, 'आयका, मन द्या, ।	
आम्हां ऐशा बुडवुनि करिति दुज्या पूर्ण काय काम नद्या?' ॥	६५

१. पाखंड-नास्तिक; आगम=शाळे=नास्तिकांची शाळे. [‘पाश्चादेन त्रयीष्वर्मः पा रक्षण इति स्मृते: । तं संबंधति *ये तर्कस्ते पाखंडा इति स्मृताः’ श्रीमच्छंकरदिव्यज्ञय-सर्ग १ श्लोक ३३ टीका.] ज्या (पार्थील) एक (फक्त) दास (सेवक) आडबे (सामोरे) यावे. ज्या अर्जुनाला फक्त सेवकजन सामोरे येत असत यालाच कौरव प्रतिरोध करण्याच्या इच्छेने आड (मार्गांआड) आले. सेवकांचे आडवे येणे व शत्रुंचे आडवे येणे द्या दोन्ही कृति निरनिराक्ष्या उद्देशाने घडतात. एकांत सन्मान होतो; दुसऱ्यांत अपमान होतो. एकांत आज्ञा ऐक्यासाठी दास सामोरे नम्रपणे उभे राहतात; दुसऱ्यांत गतिनिरोध अथवा मार्गप्रतिरोध करण्यासाठी शत्रु मान वर करून उभे असतात. ‘आडबे’ द्या शब्दावर ढेप समजावा. २. कोळू. ३. महारथ-रथांत राहून युद्ध करणाऱ्या वीरांचे महारथ, अतिरथ, रथ, आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत. सांची व्याख्या अशी:—‘एको दशसहस्राणि योधयेदास्तु धन्वनाम् । शाळशाळ-प्रवीणक्ष महारथ इति स्मृतः ॥ अभितान्योधयेदास्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्येकेन यो योद्धा तन्नोऽर्धरथः स्मृतः ॥’ याचा भावार्थः—जो शाळविद्येमध्ये प्रवीण असून एकटा दद्धा हडार धनुषेर वीरांशी युद्ध करतो लास ‘महारथ’ असें म्हणतात. जो अगणित धनुर्बांती वीरांशी युद्ध करतो लास ‘अतिरथ’ असे नांव आहे. जो एकव्या वीरांशी लटतो तो ‘रथ’ आणि जो लाहून कमी तो ‘अर्धरथ.’ यांसच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असें म्हणतात. ४. यास (या अर्जुनास) ते (शत्रु) किती? =या अर्जुनाला ते कौरव शत्रु केवळ क्षुद्र होते, याच्यापुढे शत्रु म्हणजे कःपदार्थ होत. तसे गहूं न=कौरवपक्षीय वीर जितके मज्ज होते तसे गहूं देसील मज्ज नसतात. गद्यापेक्षांही कमी कठिण असे ते शत्रु होवे. गहूं पिष्ट करण्यास जितका वेळ लागतो तितकाही वेळ सा कौरवपक्षीय वीरास पिष्ट करण्यास अर्जुनाला लागला नाही; अर्जुनाला गहूं चिरडण्याला जितका अवकाश लागता यापेक्षांही कमी ला शत्रुपक्षीय वीरांना चिरडण्यास लागला. ५. क्षतजनद्या (रक्तनद्या) पक्षिरवें (पक्ष्यांच्या शब्दांनी) वीरांसि (शूर पुरुषांना) म्हणतात:—आयका (ऐका) मन द्या (सावधान चित्र असू द्या), दुर्द्या (दुसऱ्या) नद्या (तीर्थे गंगायमुनादि) बुडवुनि (आपल्या बर्लात, खान करवून) आम्हांऐशा.

युद्ध न हरिसख मांडी, त्या संद्यःस्वर्गहेतुसत्रास; ।
 ज्ञाले सहस्रशः कृतकृत्य, न ज्ञाले कृतार्थ संत्रास. ॥ ६६
 कर्ण कृप द्रोण पुन्हा धांडुनि पार्थासि एकदांचि तिथे ।
 ज्ञांकिति दिव्याद्वारानीं, तैं तो पलभरि महाचलस्थिति वे. ॥ ६७
 योज्ञनि इंद्राद्वारातें, पलबी सकलांसि तो महातेजा, ।
 भीतिल त्या रिषु न कसे? भीती गगनस्थही पैंहाते ज्या. ॥ ६८
 द्रोणाद्यस्तिल पलवितां, भीष्मप्रभु कार्मुकासि आकर्षी, ।

(आमच्यासारख्या) [तुम्हास] पूर्ण काम (सफलेच्छ, पूर्ण मनोरथ—वीरांचा लढण्यांत हेतु कीर्ति मिळविण्याचा असतो, किंवा खर्गप्राप्ति करून घेण्याना असतो) करिती काय? नाही करीत—हे उत्तर. आमच्यासारख्या दुसऱ्या (वाकीच्या) नव्या तुम्हास दुडवुनि (स्नान वाळून) पूर्ण (सफल-परिपूर्ण) काम (मनोरथ) करतात काय? नाही. रणी मरतो तो उत्तम गति मिळवितो, ती गति आमच्यादून इतर (दुड्या) नव्या देत नाहीत. ही अपन्हुनी, कारण क्षतजनद्यानीं पक्षिरवद्वारा आपला हेतु प्रकट केला आहे; यांत प्रश्नालकार, सबोधनालकार, आणि चेतनधर्मारोपोक्ति याचा सकर आहे. गिधाडादि रक्तलेटुप पक्षी रक्तप्रवाह पाहून किलविल चिलविल शब्द करू लागले त्यावर त्या रक्तनव्या पक्षिद्वारा बोलत आहेत अशी अपन्हुनी बसविली. रक्तनव्या म्हणतान, ‘वीरानो! नीट रक्ष्य देऊन ऐका. आमच्यात मजन करून (वीर मरतात तेव्हा साचीं शरीरें एक तर सविरमय द्वोजन जातात किंवा ती मरणानंतर रक्तप्रवाहात सापडतात) जशी तुमची इच्छा पूर्ण होते काय? होत नाही. हे अपेक्षित उत्तर. धारातीर्थी पतन पावणे हे शूर पुरुषास तीर्थस्नानपेक्षाही जास्त श्रेयस्कर आहे—असा भावार्थ. वीराना धारातीर्थी पतन पावल्याने स्वर्गप्राप्ति होते हे मुण्सिद्वच आहे. शिवाय कीतिलाभ होतो तो निराळाच. हा होण्यास युद्धक्षेत्रात मरणच यावयास नको तर तरवारवहादरी करताना आगातून सुधिर वाहू लागले म्हणजे पुरे आहे. म्हटले आहे—‘खडिता एव शोभते वीराधरपयोधराः.’ यशःप्राप्तीची आशा मनुष्याकडून केवटी केवटी कामे करविते व तिच महत्त्व किती आहे हे खालील मिल्टन् कवीच्या कवितेतील अवतरण वाचून समजेल:—

“Fame is the spur that the clear spirit doth raise.

(That last infirmity of noble mind.)

To scorn delights and live laborious days.”

Lycidas

६. ध्वनीने, पक्ष्याच्या शब्दाने.

१. सद्यः स्वर्गोला कारण अशा यज्ञास (माडी). २. सभय, भयभीत. ३. पर्वतासारखा स्तव्य राही. महा पर्वताची स्थिति (रथेच्य) वे (धरी.) ४. पाहणारे.

केतुस्थ वानराला तो ताडी, खिञ्च होय नौकर्षीं। ॥	६६
नैर तच्छ्रें छेदी, लाजे पूर्णदु पांडुरा झेतें, ।	
तत्सुतकृतनिजपूर्वजलंघनही श्लाध्य पांडुराजातें। ॥	७०
चिर्तीं भीष्म म्हणे, 'मजवर कर शश्वत्कृष्टिवत् वत्सा ! हूँ, ।	
आम्ही पुण्यशोर्य स्वशरीरीं दिव्यकृष्टिवत् साहूँ.' ॥	७१
नरहि म्हणे, 'ज्यासि दिले स्वमुखींचे त्वां पितामहा ! घांस, ।	
'तो हा तुझी झगडतो होउनियां स्थापिता मैहाघास.' ॥	७२
पांधुरविलें स्वयें प्रियपौत्राला शस्त्रवस्त्र शांतनवें; ।	
तत्काळ योजिलें हो ! पहिलें होतांचि अस्त्र शांत नवें। ॥	७३
योजीं आजावरि शरपटल करुनि चाप सज्ज नातू, तें।	
पाहुनि कुळज कॉवि म्हणति, 'हैं परम श्लाध्य सज्जा ! तूतें.' ॥	७४
भीष्में विजयेंचि संमति शश्वपटल सबहुमान वारावें, ।	
अंमररवेंचि भरावें तें नभ वहु न बैंहुमानवारावें। ॥	७५

१. ध्वजस्थ. २. नारद. हे भारतीय युद्ध देव, यक्ष, कृषि वर्गेरे सर्वे मङ्गली आकाशांतन पहात होती. यांत नाकर्प (नारद) ही होता. नारद भारतीय युद्ध पहात होता याजवल्ल पुरावा द्रोणपर्व अ० १० गो० ३८-४५ यांत संपडतो. यांत अर्जुनाच्या धोक्यांची चाकरी कृष्ण करित आहे अशा समर्थी नारदाचे भाषण दिले आहे. त्रेतायुगात रामरावणयुद्धात माहतीने केलेले पराक्रम स्मरून व अशी शोऱ्यानीय रित्यति लाला याची कीं भीष्मानें लाला शराने ताडण करावे (व अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून राहावे लागावे) हा विचार मनांत येऊन नारदाला वाईट वाटले व 'भवितव्यता वलीयसी' असे म्हणून एक सुसकारा टाकला. ३. नर (अर्जुन) तत्त्ववें (त्या भीष्माची छेते,) छेदी (छेदिता झाला, भग्न करता झाला.) ड्या पांडुरा (पांड्या छत्राते) पूर्णदु (पौर्णिमेचा पूर्ण प्रकाशित चंद्र) लाजे. (पूर्णदुचा पांढरेपणा हा छत्रांच्या पांढरेपणा-पेक्षां कमी होता—असा भावार्थ.) ते स्वसुतकृतनिजपूर्वजलंघन ही पांडुराजातें श्लाध्य (होय). आपल्या उत्तम पुत्राने (अर्जुनाने) केलेले आपल्या पैवडांचे (भीष्माचे) लंघन (धर्षणपराभव अम-योदा इत्यादि आचरण) पांडुराजाला श्लाध्य (प्रश्नासनीय) होय. 'सर्वत्र लयमन्वद्येत्पुत्रादिच्छे-त्पराजयम्' या न्यायाने अर्जुनाने भीष्माचा केलेला पराभव शास्त्र्यच होय. भीष्म हा पांडुचा पितृ-स्थानीय आणि अर्जुन तर पुत्रच, तेव्हां नातवाने आजोबाचा पराभव केलेला पाहून पांडुराजाला आनंद झाला हैं ठीकच. पांडुनृपति भारतीय संग्राम देवगणांत बसून पाहत होता हैं लक्षणात असावे. ४. ड्या भीष्माते. ५. 'तो हा तुजशीं झगडे' असा अन्य पाठ. ६. महाऽभ्यास=मोद्याऽपा-पाला, अपराधाला. ७. अस्त्रयुद्ध समाप्त झाल्यावर शश्वपटल समाप्त झाला त्या वेळेचे हैं वर्णन आहे. (अ० ६४ श्लो० २६-२७.) ८. सवासव देव. (श्लो० ३६.) ९. भीष्म विजयाप्रमाणे (अर्जुन-माप्रमाणे) समशीर्य होता म्हणून त्याने अर्जुनाच्या बाणाचे निवारण करावें. १०. देवांच्या शब्दानें. ११. बहुत मनुष्यांच्या शब्दानें.

मानी वृद्ध प्रेक्षक म्हणती, 'अपयश कर्ही न यो जीना.' ।	
तरुण म्हणती, 'असोनी श्रीपाशुपतहि अंधीन योजीना !' ॥	७६
साधु प्रेक्षक सुंर नर म्हणति, 'भला ! साधु धन्य झांतनवा ! ।	
तूं रविसा, दीपकसा योद्धा होताचि अन्य ईंतं नैवा. ॥	७७
पार्थप्रतिभट गुरु, कीं जो होय निमित्त पूतनामरणी, ।	
कीं तो प्रभुं विजयप्रद ज्याचे 'सुनिवित्र पूतं नाम रणी.' ॥	७८
निंजुकुलगुरुस्तुतीप्रति परिसुनि आभिमन्युचा पितौं महती ।	
तंचापलता खंडी, वर्णी धांतुष्कता पितामह ती. ॥	७९
पार्थमनी साधावी जिंकुनियां कुरुपितामहा 'महि भ्या, ।	
ऐसाचि पात्र व्हावा सुरलोकी गुरु पितौं महामहिम्या. ॥	८०
केले सज्ज धनु असें अतिसत्वर ला संस्तुयोधनुतें, ।	
कीं दैशशताक्षहि म्हणे, 'तुटले नाहींच काय हो ! धनु तें ?' ॥	८१
वरकड चित्रचि झाले केवळ तैं, चित्रैंसे न तें४, ज्यैतें ।	

१. अभिमानी. २. येवो. ३. वृद्धास. ४. स्वाधीन, हातात. ५. देवांगा 'सुर' म्हणाच्याचे कारण लांगीं सुरेचे (मदाचे) महण केले हे होय:-'सुराप्रतिमहादेवाः सुरा इवभिविश्रुताः । अप्रतिमहणातस्या देतेयाक्षासुरास्तथा ।' [वा० रा० सर्ग ४६ श्लोक ३६-३८]. ६. मृत. ७. मूतन योद्धा. ८. ही सामुसुराची उक्ति समजावी. ते म्हणतातः—पार्थप्रतिभट (पार्थोसमान योद्धा, अर्जुनाशीं वीर्यात व शास्त्रायोजनेत बरोबरी करणारा योद्धा) गुरु (देवगुरु—बृहस्पति.) [हा सुरुचेच इंद्राला शास्त्राचिद्या शिकविली] कीं (किवा) जो (श्रीकृष्ण भगवान्) पूतनामरणी (पूतनावधांत) निमित्त (कारण) होय (हाला, भूतकाळार्थी वर्तमान.) कीं (किवा) तो प्रभु (शक्त) ज्याचे मुनिवित्त पूत नाम (सांखुचे द्रव्य असे पवित्र नाव) रणी (रणगणांत) विजयप्रद (स्मरण केले म्हणजे अय देणारे) [होय]. देव नर इत्यादि प्रेक्षक म्हणतातः—पार्थीची बरोबरी करणार असा वीर मृष्टला म्हणजे एक देवगुरु बृहस्पति, दुसरा भगवान् श्रीकृष्ण व तिसरा शंकर. याचियाय बाकीच्या वीरांना अर्जुन अजिक्य होय. यांत 'कृष्ण'आणि 'शक्त' असे सरळपणे वर्णन न केल्यामुळे हे सुरेच 'पर्यायोक्त' झाले. ९. पूतनेच्या नाशाविषयी. १०. श्रीकृष्ण. ११. मूनीचें धन. १२. पवित्र. १३. भीमावी खुति. १४. अर्जुन. १५. मोठी (चापलता). १६. त्या भीम्याची चापलता (धनुष्यक्ली). [अर्जुन जाण सोडीत आहे असे पाहून भीम्याने लांचे वामभागी ताडण केले, तेंहां सच्यसाचीने पृथिव्यार वाणाने आदिसत्तमप्रभ भीम्याच्या कार्मुकाचा छेद केला. ॲ० ६४ श्ल० ४६.] १७. (अर्जुनाचा) धनुर्धरपणा, [धनुङ्गक—'धन्वी धनुष्यान् धनुङ्गको निषग्धली धनुर्धर' इत्यमरः.] १८. वृधी, राढ्य. १९. पांढु. २०. मोद्या गौरबाला. २१. सर्व योद्धाचीं सुत अशाने. (भीम्याने.) २२. इंद्र. २३. वाहुल्यासारखे. २४. ते भीम्य आणि अर्जुन. २५. व्या (भीम्यार्जुनांला.) चित्रसेन हरिहर मानुनि (समज्ज्ञ) तेदाते (साच्या पराकमाते) हरिपाशीं वर्णी—असा अन्वय.

हैरिहर मानुनि वर्णा हैरिपासीं शिवसेन लैजैते ॥	८२
देवी म्हणति, 'न भ्यावें, हो सावध, हे ! सुरापगे ! सौरे ! ।	
त्वंसुत ज्यांच्चा पक्षीं, खळ केवळ हे सुरापगे ! सारे ! ॥	८३
त्यांचा श्रम शमवाया बहु शीतळ मंद 'गंधवह वाहे, ।	
शंक स्वयेहि त्यांवरि पुंछे प्रेमाश्रुबिंदुसह वैहे. ॥	८४
सुरपुष्पवृष्टिला न स्पर्शै देती तयां तैदिपुष्टिइ,	
कीं मैरुपचुंबिता ला पैतिता त्यांच्चा पद्मं नये दृष्टि. ॥	८५
खंडी धनुष्य, याया निजनिपुणत्वे प्रमोद पुनरपि त्यां ।	
स्वगुणोक्तव्ये पूर्वज जिकुनियां सुखविती, न कुर्नर पिला. ॥	८६
तुटले कीं न, अशा या घाली जो 'संशयात देव पुन्हा ।	
तों पार्थ म्हणे, 'आर्या ! त्यांवासें शुद्ध होउंदे वपु, न्हा.' ॥	८७
साहुनि पितैमहाचे त्याच्या पार्श्वीच तो अंसुख रचिते ।	
हाणी सत्वर खर शर देश, अमरांचेहि ते अंसुख रचिते. ॥	८८

१. विष्णु व शंकर, २. इंद्रापाशी, ३. पराक्रमाते. (अ० ६४ थ० ३७.) ४. हे गंगे,
 ५. सारथौ. ६. तुशा पुत्र, (भीष्म) ७. मगधी, ८. वायु, ९. शकाने भीष्मार्जुनांतर पुष्पवृष्टिकैली व
 त्याच्या डोब्यांतून प्रेमाश्रु वाहुं लागले—असा अर्थ, यांत 'सहोकी' नामक अलंकार आहे. १०. अ०
 ६४ थ० ४४ पद्म. ११. ही सहोकी होय. जेथे 'सह'शब्दाचा प्रयोग चमकृतिजनक असा केलेला
 असतो तेथे 'सहोकी' नामक अलंकार होता. यांत वास्तविक दोन धर्मे असून चमत्कार वाटण्यासाठी
 ते अभिज्ञ मानिलेले असतात. याची अन्य उदाहरणे:—(१) मारुनि रावण, त्याचे दार तदलेकरुनि
 न्हाणून, । गेल्या निजकीर्तिसह श्रीमत्यानन्दासी आणून ॥६३॥ [वनपर्वे—अध्याय ११ वा] (२)
 अभिमंत्रुनि बाणत्रय गांडीवाच्या गुणासि तो लावी । सोडी अशुसह नृपा, ती अदृत शक्ति काय बोलावी ?
 ॥१४०॥ [भीष्मपर्वे—अध्याय ११.] (३) पूजन करुनी आज्ञा आशीर्वदासमेत दे सुमुनी । तत्त्वा-
 पासह राष्ट्रव गेला तेथूनितप्पदे नमुनी ॥४९॥ [मंत्ररामायण—अयोध्याकांड.] (४) तेव्हां सुगलमधुत
 लक्षण तारामुतादि वीरमणी । म्हणति विभो भेटेल क्षितिजैसह कीर्ति ही नवी रमणी ॥४२॥ [मं-
 त्ररामायण—युद्धकाढ]. १२. घाली, १३. लांत्या बाणाची वृष्टि देवांना केलेल्या कुसुमवर्णास तथा
 (भीष्मार्जुनां) स्पर्शै न देती=बाणवृटीने पुष्पवृष्टीग वरचेवर अडवून धरिले—असा भाव. १४. मु-
 पांनी (भ्रमरांनी; पक्षी मध्यपांनी) चुंगिलेल्या. १५. नीचा, (भ्रष्ट); पक्षी पहलेल्या. १६. ला
 भीष्मार्जुनांच्या. १७. ला पूर्वजाला (पिलाल). १८. या अर्थात 'अर्थातरन्यास' नामक अलंकार
 आहे. कुनर पिला न [सुखविती] [परंतु मुनर] पूर्वज जिकुनियां [पिला] स्वगुणोक्तव्ये सुखविती
 असा अन्वय. १९. धनुष्य तुटले किंवा नाहीं अशा संदेहात. २०. स्वमातुनेत्रोदके=भागीरथीच्या
 अशूनीं. [अस्तु=अशु. 'अस्तु: कोणे कचे पुंसि झोवमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनी.] २१. भीष्माचे
 शर सोसून. २२. असुख रचणारे, दुःखदायक. २३. धनंजयाने भीष्माच्या स्तनांतरी दद्या बाण मा-
 रिले: (अ० ६४ थ० ४७.). २४. प्रण.

त्या खरशरप्रहारे जो पावे मोह आपगेय महा, ।	
देवी गंगेसि म्हणति, 'नैतु न हा बाइ ! आपगे ! यम हा.' ॥	८९
कुरु म्हणति, 'हाय ! हाय ! न ब्हावा हा हैरिचियाहि हेत हातें, ।	
त्या ग्राकृतांसि युक्तचि 'गीर्वाणांलाहि म्हणवि बैत हैं ! तें.' ॥	९०
दुःखदहि सुखद म्हणती कपि नारद 'रामराम शिवशिव 'तें' ।	
येंदूनि पतिता जीवा, बापा सुलसें, बळेचि शिवै शिवतें.' ॥	९१
पडतां 'मैर्छित नेला माघारां भीष्म जौणल्या सूतें; ।	
ईश्वरप्रहिता देइल दुःख न ज्यां दिव्यं बाण त्या सूर्य तें. ॥	९२

१. नदीब. २. हा उद्धार लीस्वभावास कितीतरी अनुरूप आहे म्हणून सांगावें ? आपगेचा (गंगानदीचा) पुत्र भीष्म. ३. इंद्राच्याही. ४. नष्ट, गतप्राण. ५. देवांलाही. ६. खेदार्थी अथवा. ७. हाय. ८. मारुति व नारद हे भीष्माची दशा पाहून हळहळले व यांनी दुःखप्रदशक पण सुखदायी असे 'रामराम शिवशिव' उद्धार अनुक्रमे काढले. 'ते रामराम शिवशिव' शब्द दुःखप्रदशक तर खरेच, पण पापक्षय करण्यास समर्थ होते म्हणून सुख देणारे असे होत. यद्युनि (ज्या रामनामाचा अथवा शिवनामाचा ध्वनि) हेच शिव(कल्याण) पतिता जीवा (पापी प्राण्याला) जावा (जनकाला, बापाला) मुलसें (मुलप्रसारणे) बळेचि (मुद्दाम नको नको असें म्हणत असताही, बळाने) शिवतें (शर्शेते). याचा अर्थ कोणी कोणी असा करतात:—भीष्माला मूर्च्छा आलेली पाहून 'रामराम, शिवशिव' असे दुःखवाचक शब्द सैन्यांतील लोक मुक्तांतून काढू लागले. यद्यपि ते शब्द दुःखवाचक होते तरी मारुति व नारद हे यांना सुखवाचकच समजले. कारण त्या शब्दांचा उद्भार केला असतां पापक्षय होउन लोक मुक्ती होतील असें यांना पक्के माहित होतें. द्वितीयार्थ—वरच्या स्पष्टीकरणार्थ कव्युक्ती समजावी, वाप नको नको म्हणत असतां जरें लहान मूळ त्याला पटकन् धावून शिवते (लाता पदर धरते) तसें पाप्यानें ईश्वरनमोऽबार केला म्हणजे तद्वनिरुप शिव (कल्याण) त्या पतिताला शिवतें, मग त्याची इच्छा असो अथवा नसो. ९. रामराम शिवशिव म्हणाऱ्ये. १०. ज्या रामनामाचा ध्वनी. ११. कल्याण. १२. भीष्म वेशुङ्क पडल असें पाहून त्याच्या सारऱ्यानें त्याचा रथ रणभूमीपासून दूर नेला. १३. सुख सारभ्यानें. १४. ईश्वरानें पाठविलेली. १५. हें अर्थ अर्थातरन्यासाचे उदाहरण समजावें. ज्या (ज्या मनुष्याला) दिव्यवाण जे दुःख न [दे] त्या (त्या मनुष्याला) ईश्वरप्रहिता सू (ईश्वराने पाठविलेली सूर्य) ते [दुःख] देइल. ईश्वर साधकारी असला म्हणजे दिव्य वाणानें सुदूरं कोंही इवा होत नाहीं, पण झर कां तोंच प्रतिकूळ झाला म्हणजे एवढोदीशी सूर्य देलील मोठी बळम करिते. 'सानुकूले अगज्ञाये विप्रीतः सुप्रीतो भवेत्' इसाहि सुभाषितांतील अर्थ यांत मधित केला आहे. किंवा पूर्वीचीर्णी याचा संबंध कल्यून मुढीलप्रमाणे अर्थ कोणी करतात:—ज्या (भीष्माला) दिव्यवाण (भीष्माचीं परशुरामाचे युद्ध झाले लांत रामानें पुष्कर दिव्यवाणांची योजना भीष्मावर केली पण त्यामुळे त्याला काढीइतकीही—ज्या झाली नाही.) जे दुःख न [दे] त्या (भीष्माला) ईश्वरप्रहिता सू

अध्याय सहाया.

क्षाले कर्णकृपगुरुप्रभृतिमहावीरभंग नेत्र ठारे, ।

स्वबलसहित कुरुप उठे, जरि शिक म्हणे 'कदापि न उठावे' ॥ १

होणी भैलु ललाटीं, ह्यासि म्हणे पार्थ, 'हाण, चैवताळ, ।

धृष्टा ! दुष्टा ! भ्रष्टा ! तुक्षिया वृत्तीं नसेचि चैव तौळ.' ॥ २

हासे तो^{१२} भैटैलुज, भैलुज पीडा न तैलुलाटात, ।

हेतीत पोहणारा सिंधूच्या जेवि मलू लाटात. ॥ ३

(अर्जुनाने मारलेला सुईसारखा भुद वाण) तें कुळ दे. [पर्वी परशुरामाने भीमावर दिव्यवाण मारिला असूनही ताळा मुर्लीच किंवा फारशी इवा झाली नाही. एण आज अर्जुनाने सुईसारखा भुद वाण (जो मारिला असतां सुईप्रमाणे इजा व्यापी) मारून ताळा मूळित केले.] अथवा ज्या ईशमिता भी-भामाला (ईश्वराने पाठविलेल्या भीमाला) [कारण भीम हा वरंतू—देवांचा अंशभूत होता] दिव्यवाण दुळ न दे त्या (भीमाला) सू. (सय) दुळ देईल काय ? कैमुतिकन्याय व प्रश्नालंकार यांचा येथे संकर जाणावा. अर्जुनाने मारलेल्या वाणाने भीमाला फक्त मूळी आली, आस्त कोही झाले नाही. १६. सुई.

१. कर्ण, कृप, द्रोण, अश्वथामा, दुःशासन, दुःसह, विविशति, विकरी आणि भीम अश्या नऊ वीरांचे पराभव विदित झाले. २. जरि शिक कदापि न उठावे [असे] म्हणे [तरी कुरुप स्वबलसहित उठे—असा अन्य. ३. दुर्योधन. शिंक झाली ती अपशकुनकारक झाली व तिने युद्धास ज्ञाणासाठी कोणी उढू नये—असे डरी सूचिविळे, तरी युरोधन स्वतेन्यासह युद्धासाठी उडला. ४. अध्याय ६५ थोक २ पहा. ५. लोहमय वाण, अर्धचंद्राकृति वाणविशेष. ['भळ' हा शब्द रघुवंश-सर्ग ४ थोक ६३, सर्ग ७ थोक ५८, सर्ग ९ थोक ६६ यात आला आहे.] ६. त्या दुर्योधनाला. ७. चैवताळों=रागावणे, संतापणे. ८. दांडग्या ! ९. वर्तनांत, आचारांत. १०. हचि, गोडी. ११. तारतम्य, मेळ. १२. अर्जुन १३. वीरभेष. तक्का=पश्चस्त. 'मतक्किका मच्चिका प्रकांडमुद्रतळजी'। पश्चस्तवाचकान्यमूलि' इव्याप्त, मतक्किका (जी.), मच्चिका (जी.), प्रकांड (जी.), उळ (पु.) आणि तक्का (पु.) हे पांच शब्द, उत्कर्षार्थक अथवा पश्चस्तवाचक असून समासाच्या शीरटी यांचा प्रयोग करतात. जासे पुरुषमतक्किका—पश्चस्त पुरुष, ब्राह्मणमच्चिका—पश्चस्त ब्राह्मण, गोपकांड—पश्चस्त गो, मनुष्योद्ध—पश्चस्त मनुष्य, कुमारीतक्का—पश्चस्त कुमारी. हे शब्द कोणसाहि लिंगाच्या शब्दापुढे आजे तरी यांचे लिंगांतर होत नाही. धेनुतक्का धू—उच्चम धेनु (जी.) नरमतक्किका (जी.) उच्चम नर. (पु.) १४. वाणोपच दुळ. १५. त्या अर्जुनाच्या लकाटांत (मस्तकांत). या अर्धीत 'क्क'काराची अनेकवार आवृत्ति झाली आहे म्हणून क्ककाराचा 'क्कृच्छ्रनु-प्रसव' आहे. तसेच 'तक्क' आणि 'क्कक्क' यांची आवृत्ति आहे म्हणून 'क्केक्कानुप्रसव' आहे. १६. शकांत, समुद्राच्या आटांत मलू बसा उडल पोहतो तसा अर्जुन ह्या समरसागराच्या शकांतप्रलाघांत सदव पोहणारा होसा म्हणून ताळा दुर्योधनाच्या वाणानीं शिरोवेदना झाली नाही.

होय कुरुप नेरशरपस्ति देवद्वृत जेवि ^३कुंज सनीं कीं ।
 शिरला शेरगणपंचानन ला कुरुकटकुञ्जरानीकीं ॥ ४
 ईंवे विकर्ण सत्वर कीं तो निष्फल असो नैशयास, ।
 प्राणव्यसनीं सोडिल केवि भ्राता असोन रीयास ? ॥ ५
 नर शर त्यावरि सोडी, वधिती तत्काळ तंन्महेभा ते' ।
 प्रेमे मैंगे, 'पुजावे म्यां धनुसह बहुत जन्म हे भाते.' ॥ ६
 खैळतत्सहायभंगचि निंजैसद्वृत हें मनांत आपून, ।
 प्रथम विकर्ण पळविला, मग नृप तेँदुरांत बाण हाण्डून. ॥ ७
 मिळतां त्रिवर्ग सद्यश सज्जन भेदील कां न 'नीचोर ? ।
 जो खुल 'संवेस्व हरी धर्माचे, जेवि कैंनीं चोर. ॥ ८
 कुरुप म्हणे, 'बा ! सूता ! दे मज अंसुदान, हाक हाक हैंरी, ।
 प्राकृत न म्हणतिल कसे कां खवलविला नैहाक हा कैहरी ?' ॥ ९
 पळतां सुयोधनातें, पार्थ मैंगे, 'करुनि बौद्धुशब्द अरे ! ।

ज्याप्रमाणे हुशार पहिलवान (मळ) समुद्राच्या लाटा हातांनी मारें साढून सहज पोंदहत असतो लाप्रमाणे अर्जुन श्लाशीं सहज सुंजत होता. मळाचे लाटाशीं झगडणे आणि अर्जुनाचे श्लाशीं झगडणे या दोन्ही किया समानधर्माभक्त होत. 'मळ लाटांत' या ठिकाणीं कदाचित् 'भळ लाटांत' असा पाठ असावा असें दिसते. भळ म्हणजे आखल, लाची पोहून जाण्याची व्यातिआहे. 'भळानीं लेखकप्रमादाने 'म' पढ्याचा संभव फार आहे.

१. अर्जुनवाणाने वेष्टित. २. दवानें (वणव्याने) वृत (व्याप). ३. जाळी. ४. वाणसमुदायरुप सिंह. (पंचानन=सिंह.) ५. कौरवसैन्यरूप कुञ्जरांच्या (गजांच्या) अनीकीं (सैन्यांत-कळपांत, समुदायांत). हा रुपकालेकार जाणावा. ६. अध्याय ६५ श्लोक ६ पहा. ७. नराचा (अर्जुनवाचा) अयास (प्रयत्न). ८. दुर्योधनराजाला. ९. विकर्णाच्या मोऱ्या गजाते. [इभ=गज.] १०. ते अर्जुनशर. ११. अर्जुन म्हणे. १२. खलाचा (दुर्योधनाचा) व त्याचा साहाय्यकतीं (विकर्ण त्याचा) भंग (पराभव). १३. आपले उत्तम वत. खलाचा आणि लाचा सहाय (सहचर-साहाय्यकती) असेल लांचा पराभव करणे हे आपले येषु वत होय असें जाणून. १४. अध्याय ६५ श्लोक ११ पहा. ला दुर्योधनाच्या उरांत (वक्षःस्थलावर). १५. धर्मर्थकाम. १६. नीचाचे उर. हा सामान्य सिद्धांत आहे. अशा अर्धाचीं वचने ठिकठिकाणीं इतकीं आटळून येतात कीं, लांच्या योगें घंतांची कविता रमणीय आणि सुशोभित झाली आहे. अर्थसंदर्भानें येथें सज्जन म्हणजे अर्जुन आणि नीच म्हणजे दुर्योधन असें समजावै. १७. सकल धन. १८. वनांत. १९. प्राणदान. सुयोधन भीहददय होलसाता प्राणदान या असें दीक्षिणाणीने विनवीत असतां लास तूं स्वर्दीनास योग्य आहेस असें अर्जुनाचे म्हणणे आहे. (आणी १४ पहा.) २०. अथ. २१. अथै. २२. कहर करणारा. २३. अध्याय ६५ श्लोक १५-१८ पहा. २४. भुजपवि. (जयसूचक भुजांचा शब्द-दंड ठोकून.)

कोठे जाशिल, नाशिल तुज देहना मैदृष्टस्मन्द आरे ॥ १०
 वैद्वत्तंशुभुमिथुन हो । वहु धन्य, परंतु पौपरतरेते ।
 न मझे, ज्ञाला अससी ज्या शुद्धकुळी आण । परत रे । तें ॥ ११
 केले होते कीं त्वां गुरुपासीं क्षीत्रधर्म मुखपाठ ।
 देती वैद्वत्ति उच्छा कीं दहना व्हावयासि सुख पाठ ॥ १२
 कांपसि भये, रणसमय हेमतसमय नव्हे, तुझी आण,
 मी सत्य धनंजय, परि पार्थ, नव्हे 'असितपथ खरे जाण ॥ १३
 म्हणता पुर्ण्यशःसुखहेतु स्वैर्दान कां नको राहो ।
 ऐका निज मतिचे अंभिमानमलनिरुद्ध कान कोरा हो ॥ १४

१. अग्नीला, हें रूपक आहे. २. माझा धनुष्यरूप मेघ. ३. शत्रो. ४. भूतरात्र आणि गांधारी वृद्ध (गांधारी) अंध (भूतरात्र) या गुरुंचे (पितराचे) मिथुन (जोड्ये). ५. पापाचे ठारीं रत अंडे रेत (दुयोर्धनपुत्ररूप रेत) याने=पापी पुत्राच्या योगाने पापी सुयोधनाने. येथे 'रेत' कारण आणि 'पुत्र' कार्य असून त्या दोहोमध्ये कवीने अमेद मानिला आहे. हो (अहो!) वैद्वत्तंशुभुमिथुन वहु धन्य, परंतु पौपरतरेते अप्या । (दादा दुयोधना!) ड्या शुद्धकुळीं ज्ञाला अससी तें न मझे (तुझ्या रणांतून पळून जाण्याने=रणपलायनाने) कलंकित न होवो), परत रे ! (अरे माघारा फिर)-असा अनवयार्थ. ६. वावा. ७. ते शुद्धकुळ (न मझे). ८. क्षत्रियांचे धर्म. (क्षत्रियाने युद्धांतून पळून जाऊं नये, याने धारातीर्थी मरण आनंदाने पक्कारावे इलादि क्षात्रधर्म.) ९. हें अर्ध सुभाषितरूप आहे. १०. अग्नि; (पक्षी) अर्जुन. ११. अग्नि, असित (कृष्ण) आहे पथ (वर्मी-मर्मी) ज्याचा तो, बेयं अग्नीने जळून गेल्याची खून असते तेयं संवं काळे असते. या गीर्तींत अर्जुन आपणच शंका काढून आपणच तिचे समाधान करीत आहे अथवा दुयोर्धनाचा उपहास करीत आहे असें समझावें. दुयोर्धनाच्या गात्रांला कंप सुटलेला पाढून अर्जुन वाला म्हणतो:-—तूं भीतीने कापतोस, कारण हा रणाचा समय आहे, मी आण बेडन सांगतों कीं हा हेमंताचा समय नव्हे (थंडीपासून वाशा होउन कंप सुटण्याचा समय नव्हे.) [रणाचा समय आहे म्हणूनच तूं कांपतोस, प्रसूत समय हा हेमताचा नाही. जर तूं थंडीपासून कांपत असशील तर माझ्या जवळून पळू नयेस, कारण श्रीतनिजारणार्थ लोक धनंजयाचा (अग्नीचा) आश्रय करतात—तेथां तूं जो कापतोस तो रणाच्या भयाने हेच खरे] मी धनंजय (अग्नि-पक्षी-अर्जुन) खारा पण पार्थ (पृथापुत्र-धनंजय) आहे. मी असितपथ (अग्नि-धनंजय) खरोखर नव्हे. तूं जो कापतोस तो पृथापुत्र (पार्थ) धनंजयाच्या भयाने असितपथ धनंजयाच्या (अग्नीच्या) भयाने नव्हे—हे तास्यर्थ. १२. पुण्य, यश आणि सुख यांस हेतु (कारण) असें (स्वर्दान). १३. स्वर्गदान. १४. अभिमानरूप मजाने तुलकेले. हे अर्जुनाचे भाषण पळून आणाऱ्या दुयोर्धनाला आणि ज्ञाला सैनिकांला टोळून जेष 'आणप्यासाठी' आहे असें समझावें. [अहो दुयोर्धन दादा आणि वीर हो!] पुण्यशःसुखहेतु [असें] स्वर्दान [असें] नको, राहो [असें] कीं म्हणतो ?—पुण्य, यश आणि सुख यांस कारणु असें तें त्वर्गदान (रणात

स्वर्गीतिकपिलादानचि घे बहुहित हेचि तुज सुपात्रास, ।
 असु वंसुचि मानले, परि याला बहु काळदस्युचा त्रास. ॥ १९
 यैशचि येशोभिरता बहुमत, नामचि एक जेवि नामरता, ।
 अपयशचि कुजन सेवी, जाणुनिही पैथ्य जेविना मैरता. ॥ २०
 मान विसरला ? कीं तो सरला ? रुसला अहो । सुयोधन । हो ! ।
 प्राणरहित हो, परि पठभरि मानरहित कधीं सुयोध न हो ॥. २१
 जसि कीर्ति सदा हरिस, न तसि आवडली नवी रमा नवरी, ।
 स्वांतःपुरांतही जो गीतकीर्ति करी न वीर मान 'वीरी.' ॥ २२

मरण पावल्याने मिळाले जे स्वर्गसुख) ते तुम्ही (भयाने रणांगणापासून पूल जाऊन) नको, राहू या परते एकीकडे, असें कां म्हणतां ? धारातीर्थी पतन पावल्याने पुण्य, कीर्ति आणि सुख यास मिळवून देणारी बी स्वर्गीति तिचा तुम्ही पदायन करून विकार कां करता ? [हे तुमचें करणे उचित नाही] निज मतीचे (म्हणणे—भाषण—संसागे) ऐका—तुमचीच विचारबुद्धि तुम्हास काय म्हणते ते लक्षपूर्वक ऐका [आणि] अभिमानमलनिहळ कान कोरा हो ! =अहो ! गर्वरूप मलाने युजलेले (भरून गेलेले) तुमचे कान कोरून साफ करा. अभिमानाने तुमच्या कानांत जो मळ भरलेला आहे तो काढून टाकून साफ करा आणि तुमची बुद्धि जे कांही तुम्हास सांगत असेल ते सावधानपणे ऐका. रणांतून शश्रूला पाठ दाववून पद्धणे हें क्षत्रियाला चांगळे किंवा काय याचा विचार करा. म्हणजे ते अशोय आहे असे तुमचीच मति तुम्हांला सांगेल, मात्र अभिमान सोडून विचारबुद्धीचे म्हणणे ऐकिले पाहिजे. या पद्धांत व्याजोकि आहे.

१. इत्य. अर्जुन दुर्योधनाला व्याजोकिपूर्वक म्हणतोः—स्वर्गीति हीच कपिल (उत्तम धेनु) होय, ही तुं षे. हे तुजासारख्या सुपात्रास योग्य दान होय, हे तुला बहुहित (कल्याणप्रद) आहे. असु (प्राण) वंसुचि मानिले (धनासारले रक्षिले) परि (परंतु) याला (या प्राणरूप धनाला) काळदस्युच (मृत्युरूप तस्कराचा) बहु त्रास (भय) आहे. आपल्या जीवाची कितीही काळझी घेतली तरी मरण केंहां येईल याचा कांही नेम नाही म्हणून रणांत मृत्युला भिडून पळूं नका. 'दे मळ असुदान' असे दुर्योधनाने सूताला (आर्या ८ पहा) मळटले आहे. ताज्जर तुला 'स्वदान' 'स्वर्गीतिकपिलादान' योग्य होय असे अर्जुनाने सूचविले आहे. तुला प्राणदान उचित नाही, स्वर्दनच उचित आहे—असे तात्पर्य. २. काळरूप चोराचा. ३. ही गीति सुभाषितांत गणण्यालायक आहे. ४. यशाच्या दार्यां जो रत (आसक्त) आहे लाला. ५. हितावह. ६. मरणारा. ७. मृत. ८. सुयोध (उत्तम वीर.) प्राणरहित होण्ये, परंतु तो क्षणभर देसील मानरहित (स्वाभिमानशून्य) न होण्या. ९. स्व+अंतःपुरांत, आपल्या अंतःपुरांत. १०. व्याची नष्ट कीर्ति तो. ११. हे अर्जुनाने दुर्योधनास उद्देशून केलेले सोपाळंभ व तीक्ष्ण भाषण (गीति १००-१८) मवांतील (अ० ६५ थो० १५०-१८) भाषणाशी अवश्य ताकून पहावे म्हणजे कोणतो व्यास्त सरस आहे हे वेळाच कलून येणार आहे. अशी स्थांप वाहून पैतांच्या सरसकीरीने व्यासकाणीक आपल्या व्यादाने आणि माधुरीने खालीं पहायाला लाविले असे कोणीही सहदय म्हणणार आहे. यंतांनी या श्वरी आपले विस्तारगियत्वाही दर्शविले आहे.

इत्यादि नर वदे जे शालं ला 'कुञ्जरापि अंकुशा तें, ।	
खलहृदय साष्ठवचने दुखवे, न सुतसलोहशंकुशतें. ॥	१९
परते पैर पार्थीवरि पैदपीडितपुङ्छभागतक्षकसा, ।	
न उंगारेल गरुडसा लावरि तो दैष्टनाशदक्ष कसा ! ॥	२०
तेव्हां वृृप रक्षाया सावध होता नेदीज त्यामार्गे, ।	
कणेहि वैंपार्थी रक्षियला, 'निधि जसा मैहानार्गे. ॥	२१
त्याच्या 'देक्षिणपार्थीं अश्वथामा, पुढे कृप द्रोण ।	
'तुँःशासनादि बहु खळ होते, और्योत 'योजितो कोण ? ॥	२२
ते लागले समस्तहि शळाहीं एकदांचि वैर्याया, ।	
हांसत म्हणे धनंजय, 'या हो ! या, एकदांचि वैर्या या.' ॥	२३
जैं खंरथाही न शिवो एकाही अंशुगा न दे, वर्षे, ।	
शक्र म्हणे, 'कर हैरिहरविजयाचे ओशु गौंव 'देवर्वे ! ॥	२४
साधु म्हणति, 'हा होय द्रोणप्रियशिष्य, होय हैरेदास, ।	

१. हस्तीस. २. अंकुशासारत्वे योंचणारे शाले. (अध्याय ६ थो० १-२.) ३. अलंत तापले जे लोलंडावे खिळे त्याच्या शेंकच्यानें. ४. शत्रू. अर्जुनाच्या सोळुंठनोक्तीने कुब्ब होउन सुयोधन सापासारला अर्जुनावर परतला. ५. पायाने दुखविलेला पुङ्छभाग ड्याचा अशा सापासारला. ६. चूळ जाईल. ७. दुष्टांच्या नाशविषयीं समर्थ. (अर्जुन.) ८. दुर्योधन. ९. भीष्म. (अ० १० थो० ४.) १०. डाढ्या बाजूचे ठारी. ११. धनाचा ठेवा, पुरलेल्या धनाचा संचय. १२. मोद्या सर्पांने. [धनवान् पुरुष पुढल्या जन्मीं साप होउन आपण पुरुष ठेवलेल्या धनाचे संरक्षण करतात अशी समजूत सर्वज्ञ प्रचलित आहे तिळा अनुसरून हैं वर्णन आहे.] १३. उत्ताच्या बाजूला. १४. हुःशासन-विविशतिप्रभृति. (अ० ६६ थो० ५.) १५. सञ्चनांत; (पक्षी) आर्या नामक दृतामध्ये, येथे 'आर्या' हा शब्द द्विती आहे. पंताच्या काव्यांत 'आर्या'शब्दावर ऐषयोजना केलेली व्याच ठिकाणी आदलते. १६. वर्णन करतो; (पक्षी)-बालतो, गणना करतो. १७. शरवृष्टि कराया लागले. १८. शारंचा वर्णव करा. १९. जैं एकाही आशुगा (बाणा) स्वरथाही शिवो न दे [आणि आपण स्वतः अर्जुन बाण] वर्षे, [तै] शक्र म्हणे:-'देवर्वे ! (नारदा !) हरिहरविजयाचे आशु (सबर) गान कर-असा अनवय. २०. आशुग=बाण. ['आशुगोऽकं शरे वायो' इति देवमंत्रः । 'आशुगी बायु-विशिखौ' ईस्मरः.] २१. विष्णु आणि शंकर यांच्या यशाचे (प्रतापाचे.) २२. शीघ्र. २३. गपन. २४. हे नारदा ! [देव+ऋषि=देवांचा ऋषि. देव इव ऋषिः; देवानामपि ऋषिः पूज्यवात् नारद, अग्नि, अंगिरस् इत्यादि देवर्वि होत.] २५. सावुलोक इतरंना अर्जुनाच्या पुरुषीठिक्की माहिती करून देउन असा पराक्रम लाकडून होणे हैं साहस्रिकच आहे असा अभिग्राय दर्शितात. साधु म्हणति-हा (अर्जुन) द्वेषप्रियशिष्य (द्रोणाचार्यासारख्या शाळाचिद्याकुशलगुरुचा पश्चिम्य द्वेष; हरदास (हर-शंकर, दास-मक्त=शंकरभक्त) होय: अजितसुल (ब्रैंडोक्याने अंगिरस् गो कृष्ण लाचा

होय. अजितसख, म्हणतिल घन 'गुरुजी' या कैथपकरदास. ॥ २५
 प्रथम पेराळें वारी, हुंत मग 'संमोहनाख नैर योंजी ।
 चित्तात म्हणे, 'गुरुजी ! मैनि बांणासुरसहाय हर योंजी ॥ ॥ २६
 संमोहनाख चौप्रवर, प्रोद्दैम देवदत्त दर, ।
 मोहिति पर्णी, नर तसा होय, जसा बांमदेव दैत्यदर. ॥ २७

प्रियमित्र) होय. आ तीन विशेषणांपैकी प्रयेक फार मार्मिक व खुबीनें योळिलेले आहे. 'द्वोणप्रियशिष्य' यानें अर्जुनाचे बालपणचे युद्धकौशल्य सुचविले, 'हरदास' या पदानें पाशुपतालाची प्राप्ति सुचविली व 'अजितसख' यानें लाचा अविकरणादी सहज सुचविला. हीं तीन विशेषणे क्रमांक-माने अर्थीत जागृत महन्नाची आहेत. यांत 'पृथिकर' नामक अलंकार आहे, कारण हीं विशेषणे सामिग्री अहेत. जेथे विशेषणे सहेतुक (हेतुगर्भ) असतात तेथें 'पृथिकर' अलंकार होतो. तसेच यांत 'सार' नामक अलंकाराची छटा मारीत आहे, कारण यांत अर्जुनाच्या गुणाचे वर्णन पायरीपायरीने उक्कंप दाखवून केले आहे. जेथे एखादा गुणाचे वर्णन उत्तरोत्तर उक्कंप दाखवून केलेले असते तेथें 'सार' अलंकार होतो.

१. विष्णुसख, नारायणसख. [सखि=समप्राणमित्र. 'असागसहनो वंवुः सदैवानुमतः सुहत् । एककिर्यं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मनः ॥' इति रवुंये पंचमसर्वे ५७ शोकरथ टीकायाम्.]
२. उदकवृष्टि करणारे मेघ (घन) या शरसमृद्धवृष्टि करणाच्या अर्जुनाला गुरुजी म्हणतील. (आपला हा स्वामी आहे असें समडून लाला हात झोडतील, उदकवर्षी मेघही शरवर्षी अर्जुनाचे गुहत्व-प्रभुत्व-काढूल करतील.) अर्जुनाचे शरसंधानलाघव इश्वर आणि तीव्र असल्यामुळे मेघवृष्टि ही लापुंडे हात झोडील, पर्जन्याच्या वेगपेक्षां अर्जुनशरांचा वेग जास्त होता—हें तात्पर्य.
३. वाणवृष्टि करणाच्यास. ४. शत्रुंची अला. ५. वरित, लवकर. ६. संमोहन करणारे अला. मूर्छ्यां उत्पन्न करणारे अला. हे अला ड्यावर टाकोवै लाला हें मोहित (मूर्छात) करते, परंतु लाचा प्राण घेत नाही. शत्रुप्राणवध केल्याशिवाय या शत्रापासून अयप्राप्ति होते. या अस्त्राचा प्रभाव असा आहे कीं शत्रुकुल गाढनिद्रानिमिलित आणि निःसंद होते. इतर अस्त्रांमें प्राणहिंसा होते, यानें प्राणहिंसा न होणा अयप्राप्ति होते. (रघुवंश-सर्ग ५ थे ० ५७ पक्ष.) ७. अर्जुन. ८. अध्याय ६६ शोक ११ पक्ष. ९. 'रण' असा पाठभेद. १०. वाणासुराचा सहाय (मदतनीम) हर (शंकर) ये (पेतो). वाण=हा वरिदैलाच्या शतपुत्रांतील ड्येळ. यास शंकरप्रसादानें सहस्र हात प्राप्त झाले. ११. वेश. (सहाय हो.) १२. श्रेष्ठ धनुष्य. (गांडीव.) १३. अतिगंभीर. १४. देवदस नामक दर (शंक). देवानें (इंद्रानें) दिलेला को देवदन. देवदत्त हें इंद्राच्या शंखाचे नांव. अर्जुनानें इंद्राला एकदा दानशयुद्धात सहाय केले होते, लावहून प्रसन्न होउन इंद्रानें हा शंख अर्जुनास दिला होता. [१४ १२ टीप ८ पक्ष.] १५. शत्रूल. १६. शंकर. [वाम जो देव तो वामदेव. वामयति दुष्टाना महमिति वामः, वामक्षासौ देवधृत्यामदेवः.] १७. दत्तभय.

पार्थ मैणे, 'भेगिनीचें सर उत्तर, खक्का। उत्तर, खक्का।		
घे कण्ठाचे, भ्रमले घटुच्चा परिस्तोनि रीउत्तर खेला॥	२८	
डसला मोर्हाहि संसुतगुरुत्त, मग न का सुयोधना आवे! ॥		
एक कैंबंधचि सैकिय हे हर्षाचा सुयोध नावावे. ॥	२९	
जा, न हसावें, न तुवां भ्यावें, घेतां हरूनि वास कूपैया, ।		
घे मंद्रुरुप्रसादहि, नैतै न लुटिति काय गा! शिंवी सङ्कपा! ॥	३०	
गुरुंसुतसुयोधनाचीं नीळे र्भरितें सदा नव सुंवीसें।		
व्यावीं, त्या काय उणे! कितिकां देती न दान वैसुवासें? ॥	३१	
भ्रमला नसे मंहात्मा, आहे यादुनिहि शौंतनव सौंजो, ।		
शिवसा पावत आला व्हाया व्यैसन प्रशात नवसा जो.' ॥	३२	
हरवी बैळाकरवी त्या पांचांचींही कीतिसंह वैसे, ।		
बुडत्येच संदहितांच्या वहु धोरांचीहि कीति संहवासें. ॥	३३	
भीष्माची पैरंमसुखा विजयिहरिजना पहात पावे त्र्यैधी; ।		
मग मुरैडिताचि रथ तो, इषुनी त्यैतें मंहातपा वेधी. ॥	३४	
पार्थहि र्तीच्या वेधी, सोडुनि शीघ्र क्षैरप्र, वैहातें, ।		
तैत्सूताचेहि धरी विजयविशिखहत उर प्रैवाहातें. ॥	३५	

१. अध्याय ६६ थोक १२-१४ पहा. २. उत्तरेचे. ३. वचन. [यष्टि ६५ गीति ३२-३३ पहा.] ४. रथातून खालीं उत्तर. ५. वल. (कणोवै पीत हुंदर वल. अ० ६६ शो० १३.) ६. स्वार. ७. ध्वनीला. ८. मोहूरुप अहि (सर्प). ९. पुत्रातप द्रोणाळा. १०. शिरोरहित शरीर. ११. चलनवलनन्यापारयुक्त. १२. उत्तम योद्धे. १३. कृपाचार्यला न घ्यावै. १४. माझ्या गुरुचा प्रसादही (द्रोणाचार्याचे वल हाच प्रसाद) वे. १५. शरणागत. १६. शंकरा. हा चरण सुभापितरूप आहे. १७. गुरुमुत (अश्रव्यामा) आणि दुर्योधन यांची. १८. भरलेली. १९. सुगंधाने. २०. द्रष्ट आणि वल. २१. उदारधी, महानुभाव. (भीष्म.) २२. भीष्म. २३. शोभतो आहे चापेक्षांही ड्यास्त शातनव शोभो (साळो). शार्दूल-वाला शोहावाढा ज्ञाली नाही, कारण संमोहनाळाचा प्रतिष्ठात तो जाणत आहे. यातल खालकडे न जाता, खाच्या रथास सव्य घालून दुर्योधनाकडे जा—असे मूळात आहे. [अ० ६६ शो० १४.] २४. दुःख, संकट. २५. उत्तराकर्ती. २६. कर्ण, द्रोण, दुर्योधन, कृष, आणि अश्रव्यामा या पांच बणांची. २७. ही 'सहोकि' आहे. २८. साधुद्रेष्टज्ञाच्या, सज्जनज्ञाच्या. २९. समागमाने. हें अधीं सुभापितरूप आहे. ३०. असंत सुखाळा. ३१. यशस्वी कृष्णभूषाक. ३२. शुक्र. ३३. उत्तर अर्जुनाळा रथ युद्धभूषातल दूर नेण्यासाठी वक्त्रवीत असतां. [शो० १६-१७.] ३४. त्या अर्जुनाळा. ३५. शोठे तप खावें तो. (भीष्म.) ३६. भीष्माच्या. ३७. वाणविशेष. ३८. अश्रव्य. ३९. त्या भीष्माच्या सूतावै (मारव्याचे). ४०. अर्जुनवाणताडित. ४१. रक्षमवाहूते. असा भास.

कुरुकटकांतूनि निवे रथ घनपटलाभवूनि जेवि रवी, ।
 हैरिजनतेज न वदवे, पडरीसहि अरि वधूनि जे विरवी. ॥ ३६
 हैरिजन हैरिसे स्तुत्य, स्त्रिपूंसहि पार्थ सुगति दे वधुनी, ।
 आहे याचीहि सैदाचरणप्रभवा सुकीर्तिदेवधुनी. ॥ ३७
 हे तों एक प्रभु, नरनारायण, यांत भेद न गमो, जी ॥ १
 लौच्या गुणपुढे न त्रिदंशाचा आपणासि नंग मोजी. ॥ ३८
 भैरूप म्हणे, 'ज्या एके केले बहु हे असे पैरौसु भट, ।
 तो सोडिला कासा हो ? सोडिति जीवा, न परि पैरौ, सुभट'. ॥ ३९
 हासोनि नदीज म्हैणे, 'हा काळवरि त्वंदीय 'शक्तिमती ।
 कोठें गेल्या होला? चापलतेसह भुजाहि शक्तिमती. ॥ ४०
 पार्थ बहु भला, तुमच्या तो आजि अंपार्थ कापिता मैंना, ।

१. सहस्ररात्रि. (धो० १८.) २. कृष्णभक्ताचे तेज वर्णन करवत नाही. ३. या सहा शत्रुचा लाग करावा अशी नीति आहे. 'कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा । पङ्कवर्णमुख्येदेनमर्दिमस्यके सुखी नृपः ॥' [कामेंदक ४०-२१.] 'कामः क्रोधो मदो मोहो लोभो माल्सर्यमेव च । पङ्कवर्णमुख्येदेनमर्दिमस्यके सुखी नृपः ॥' असाही पाठ आहे. ४. विरवाळून टाकी, पातळ करी, घावरवी. डैं (हैरिजनतेज) अरि वधूनि (वाश शत्रुंचा नाश करून) पडरीसहि विरवी (कामकोघादि अंतर्गत व अदृश्य पङ्कवर्णचाहि नाश करतें [वै] हैरिजनतेज (ईश्वरभक्तांचे तेज) न वदवे (वर्णन करवत नाही). पराक्रमी पुरुषांना जरि वाश व दृश्य शत्रुंचा नाश करितां आला तरि लांता अंतर्गत व अदृश्य अशा मानसिक शत्रुंच्या पुढे हार खावी लागते. ईश्वरभक्त मात्र अंतर्वाद्य अशा दोन्ही शत्रुंचा मोङ करितात, म्हणून खरे श्रेष्ठ तेच होत. अर्जुनाने जरि एवक्या बलाळ्य शत्रुंचा पराक्रय केला तरि तो केशमात्र गवाने फुगला नाही—हा कवीचा प्रसन्नताशय. हे अर्थ सुमाधिन-कृप आहे. ५. कृष्णासारखे. 'हैरिजन हैरिसम सत्य' असा पाठभेद तीन जुनाट हस्तलिखित प्रतीत आढळतो. ६. उत्तम पद, मोक्ष. ऋयाप्रमाणे विष्णु आपल्या भक्तांस मोक्षपदवी देतो लाप्रमाणे हैरिभक्त जो पार्थ तो आपल्या शत्रुंला रणचब्यर्यं मारून उत्तम गति देतो, तेव्हा तोही हैरिसम शाला—असा भाव. ७. सदाचरणापासून प्रभव (जन्म) जिचा. ८. सुकीर्ति हीच देवधुनी (गंगा). देवांची धुनी (नदी) ती गंगा.—गंगेत स्तान करणारा जसा मुक्त द्योयो, तसा अर्जुनसुकीर्तिरूप गंगेत स्तान करणारा मुक्ति पावतो. गंगेविषयीं स्मृतिवचन आहे तें:—'गंगाया खालि यो मल्यो याढळीवै दिने दिने । डीवन्युक्तः स विलेयो देहान्ते मुक्त एव सः ॥'. ९. या कृष्णार्जुनाशय. १०. देवांचा. (त्रिदश=देव. ड्यांना सदां दृतीया अवस्था=यौवनावस्था असते ते विदश.) ११. वृक्ष. (कल्पवृक्ष) १२. दुर्योधन. (अ० ६६ धो० १५-२०.) १३. गतपाण. १४. शत्रूला. १५. अध्याय ६६ धो० २०-२२ पहा. १६. तुष्ट्या. १७. सामर्थ्य आणि युद्ध. १८. भयाप्यकलीसहित. १९. वाहु. २०. शक्तिसंपत्त अशा. २१. फुकट. २३. तुम्ही वेळुक पडला होता तेव्हा तुमच्या माना पार्थ कापिता. (पाण भेता.)

या अभयदा न व्हाया नैरजाति अपार्थका पिंड माना। ॥ ४१
 वा ! न द्रैवे अधार्मिक, सर्वहि ये, परि न ये नटा कविता, ।
 अस्मद्वार्थ धृतव्यसि याकर्त्ती काळही न टाकविता। ॥ ४२
 जे काय दुरभिमानी श्रमती जोङ्गनि अघ नर सदा ते ।
 भूपा असदुपदेशद मंरुपथिका जेवि अंघनरसदाते। ॥ ४३
 जाऊ गोधन, योऽसै न वेचावे, तूं पुरौसि चाल कसा ? ।
 दे कण्ठकृपद्रोणा रथ, मजही, अंतुरासि चौलकसा ? ॥ ४४
 भूपाचे उपदेशीं मग होतां गर्व शांत, न वच रणा ।
 वदला, विहित हित म्हणुनि नमिति मनें सर्व शांतनवचरणा। ॥ ४५
 परंतों लागे जेव्हां कुरुबल सोङ्गनि हुरूप दीनमने ।

१. अभग देणाराला. [रक्षणादि कारणानीं जे पितृत्व पावतात खांचा निर्देश भारतांत आणि इतर भ्रंथांत आढळतो, तो अस्माः—‘शरीरकृत प्राणदाता यस्य चाज्ञानि भुजते । कर्मणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरे धर्मशासने ॥ १ ॥’ कन्यादाताज्ञदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः । जन्मदो मैत्रदो ज्येष्ठन्वाता च पितरः समृताः ॥ २ ॥.’ रघुवंश—सर्ग १ शो ० २४ यांतही असाच अभिप्राय दर्शविला आहे:—‘अज्ञात्त्वादन देउनी जगविणे, भीतीसही वारणे, विदा सामुनि सद्गुणा शिकविणे, कटांतुनी तारणे, । हे तो भूप करी, म्हणूनि म्हणती खाला प्रजाचा पिता, तेव्हां केवळ जन्मदत्त्व उरले बापांकडे तत्वां ॥ ३४ ॥’ [लेकृत रघुवंश—सर्ग १ ला.] २. मनष्यजाति. ३. निष्फला. या पशांत आठ अक्षरांचे अंत यमक आहे. ४. पिता=पाति (रक्षति) इति पिता, जो रक्षण करतो तो पिता. ‘रक्षणाच पिता नृणाम्’ हे वचन अनुसंधेय आहे. नरजाति अपार्थका न व्हाया या अभयदा पिता माना—असा अन्वय. वात दोन निषेधवाचक शब्द आहेत, याचा ‘संभाव्यनिषेधनिवरेन’ द्वा वामनोक्तीने परस्पर लोप होतो असे समजावे. ५. द्रव पावे=दग्धा करी. अर्डुन धार्मिक म्हणून द्रवला, आणि मोहमूढ अशा तुम्हां लोकांचा प्राण खाने घेतला नाही. तो अंधार्मिक (क्रूर-निर्दय) असता तर तुमचा द्रव खाला आला नसता. धार्मिक अंगी येणे फार कठिण आहे, नटाला सर्व काहीं येणे पण खाला कविता येणे मात्र कठिण आहे, जी वेपातराने अथवा हावमावांनी येणारी नव्हे, ती मूळचीच (अंगचीच) असली पाहिजे. अर्जुनाची धार्मिकता (द्रव पावणे हा धर्म) ही अंगचीच होय असे येथे सूचविलें आहे. ६. आश्वास मारण्याकरिता. ७. धारण केलेला खड्ड. यांत ‘अतिशयोक्ति’ आहे. ८. पाप. या आर्येच्या प्रथमार्थांत अर्थोतरन्यास आणि द्विनीयार्थांत उपमा आहे. ९. कार्ष्णित उपदेश देणारे. १०. मारवाढात प्रवास करणाऱ्या जनाला. ११. पाण्यावाच्न इतर रस देणारे. अज्ञन+रस+दाते=उदकाशिवाय+रस पदार्थ+देणारे. १२. वीर, योङ्गे. १३. हस्तिनापुराला. १४. पीडिताला. १५. वरितगति असा, चालविणारा असा. १६. भीमपदाला. १७. रणांगणांतून हास्तिनपुराला. १८. झीर्ण्या, उमेद.

विजय करी पाढुनि शर भीष्मद्वोणादिगुरुपदीं नमने. ॥	४६
मग कुरुपतिच्चा भेदुनि झैगुट, विखरिला धुळींत मैणिगणकीं, ।	
भीमीं भक्ति, बहु दया याही तैजन्मपत्रकरगणकीं. ॥	४७
कंरि कृष्णमख कुपतिची कुदशा केवळ, तथापि कुं रुसेना, ।	
परंते गरुडलक्षा जैसी नारी तसीच कुरुसेना. ॥	४८
परं ते प्रथम परतले, मग नैगमित्तनुज वीर तो परंते, ।	
नैरंतेज किति तया ? ज्या स्मरतां अमुरवर युवतिसीं न रते. ॥	४९
प्रेमुं सुरदत्तदरातें वाजवि, परिसोनि तंद्रैवा हगती ।	
मुतती भयें, विसरती त्या कुरुकटकांत भैद्र वाह गंती. ॥	५०

१. ३ जुनानें शाननव आणि वृळ द्रोणाचार्य यांना मरतकाने प्रणिपात केला आणि द्रौणि, कृप आणि इतर वालिहक, सोमदन इत्यादि मान्य कौरव यांना चित्रविचित्र शारांनी अभिवंदन केले. [अध्याय ६६ छोक २६.] २. दुर्योधनाचा. ३. मुकुट (छोक. २७.) आवेद्य, बंधनीय, क्षेत्र आणि आरोप्यक अशीं चतुर्विध देहाभरणे (देहाचे अलंकार) असतात असे मानण्याची चाल आहे. ‘चूडामणि: समुकुटः शिरमो भूपूणं स्मृतम्’. [भूगर्णीय नायशास्त्र-अध्याय २१ शो० ११-१५ कायमाला पृ० २२७.] ४. मण्याच्चास समूहांनी. ५. भीमावर भक्ति हेनी, भीमानें केलेली दुर्योधनवाची प्रतिक्षा वरी व्हावी या हेतूने आणि दुर्योधनाची जन्मपत्रिका करणाऱ्या गणकांचे घटित लरें व्हावे या हेतूने अर्जुनानें दुर्योधनाचा वध केला नाही. ६. दुर्योधनाची जन्मपत्रिका करणाऱ्या ल्योतिष्यावर. ७. या अर्धांत ‘क’काराची आवृत्ति शाल्यामुळे ‘वृत्त्यनुप्राप्त’ झाला आहे. ८. भूपूतीची (दुर्योधनाची). ९. पृष्ठी. १०. गजपुरास परते. ११. शत्रु. (कौरव.) १२. दंदपुत्र, अर्जुन. [नगभिद=ईद्र. इंद्रानें आपल्या वज्रानें पर्वतांच्या पक्षांचा छेद केला—अशी पौराणिकी कक्षा आहे. तिजवरून इंद्राला नगभिद, गोत्रभिद, इत्यादि नांवे पडली आहेत. एकटा मैनाक पर्वत गात्र या पक्षछेदसकटापायन मुक्त झाला. ‘स्वेषु स्थानेषु संरक्षाय पर्वतानां पुरंदरः । चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेण शतपर्वणा ॥’ (हरिंश), पूर्वी हिरण्याक्षाच्या मायेने सपक्ष झालेले पर्वत यथेच्छ संचार करीत आणि तेंगकरून मुनिजनांम त्रास देत, महणून इंद्रानें पर्वतपक्षशातन करून त्यास मध्यास्थान रिश्र केले आणि मुनिजनांला होणारा त्रास वंद केला. १३. अध्याय ६६ शो० २९ पहा. १४. या आर्येतील दोन्ही अर्धामध्ये आरंभी आणि अंती कवीने यमक योजिले आहे. सामान्य नराचे तेज त्या अर्जुनापुढे काय चालावयाचे आहे? या अर्जुनाचे स्मरण होतां दैत्यश्रेष्ठ (अमुरवर) आपल्या युवतिशीं रमणे सोडून देनात अशा अर्जुनापुढे साधारण पुरुषाचे (दुर्योधनासारख्या पळपव्या पुरुषाचे) तेज काय पडणार आहे? अर्जुनाचे स्मरण होतांच बर दैत्यश्रेष्ठ गलितबीये होतात, तर त्या प्रतापशील वीरापुढे सामान्य मनुष्याचे काय चालणार? अर्जुनानें काळवंजादिक दैत्यवरांचा वध केला असल्यामुळे त्याचे स्मरण होतांच धाकानें दैत्यांनी गळितोसाह आणि भ्रष्टवीर्य होणे साहळिक आहे. १५. अर्जुन. १६. देवदननामक दराते. (शेखाते.) १७. त्या शेखाच्या शब्दाते. १८. कल्याणप्रद वाह (बोडे). १९. भद्र (कल्याणप्रद) वाह (बोडे) गति (वरित निघून जाणे) विसरती.

तो अंभयदेश जातां भैत्यपुरा, करुनि अभय देशपर्ये ।	
जे भैग्रभीतशरणागत कुरुभट त्यासि अभय दे शपर्ये ॥	११
हरुनि यशोधन गोधन, योर्धे अगणित क्षयासि नेझन, ।	
ला नैपुत्रासि म्हणे, 'चाल पुरा, हें मर्नीच ठेवून ॥	१२
यथपि सत्य वदावे निँज्युरुपासीं, तथापि र्यासम जो ।	
तुज बहुमत धर्म प्रसु, तदरुमते ही कथा पिता समजो ॥	१३
म्हण कुरुमर्दन गोर्धनंमोचन इत्यादि कर्म हें मैंजे, ।	
अंजुतहि हित, साधूच्या रक्षी प्रेमा, तसेचि हेमैंजे ॥	१४
'सौजेल कसा तुमच्या आंगीचा मज मुलास पेरीवा ? ।	
लेंजाफलार्थ कैसा गुरुकर्णी अनृत शब्द पेरीवा ? ॥	१५
आहे प्रेसादकामुक, आज्ञा मोडील हा कसा दास ? ।	
मैंहणतां तसे म्हणेलचि, जंड कंदर देचि हाक सैंदास.' ॥	१६
जयकथन करित जाउनि नैपुत्रप्रहित दूत नगरातें, ।	
वाळासहि न गिळों दे वदनीचा मधुर नूतन गंरौ तें॒॑ ॥	१७
तीं स्वायुधे शैमीवरि ठेववितां रौंघवा वैष्णाकपिला ।	

१. अभयदालांत श्रेष्ठ. (अर्जुन.) २. विराट नगराला जाताना, ३. पराभव पावळे (मग) भ्याले (भीत) शरण आले अशा कैरयोधांस. [कौरवांकडील योद्धे पराभव पावळ पलायन करुन परत जात असनां अंजुनास मेटले, तेह्या लानें लांस अभयवचन डेझन आशासन दिलें असे वर्णन आहे. अध्याय ६७ थोक ५-६.] ४. असंख्य वीरांचा नाश करुन, ५. उत्तराला, ६. अध्याय ६७ थोक ८-१० पहा, ७. स्वपियापाशा, ८. ला पिलासारला, गुरुसारखा, ९. विराटराजा, १०. गोममृदुविमोचन, ११. माझे, १२. खोटें (कोलगे) ही हितप्रद असतें, जें (अनृत) साधूच्या प्रेमा रक्षी (सज्जनाचे प्रेम संपादिते) [आणि] तसेचि [साधूचा] हेमा (रक्षी) ते अनृत हित (होय)—असा अनवय, हें अर्थ सुभाषितरूप आहे, १३. द्रव्या, (अनृतापासुनही द्रव्यसंरक्षण हितकारक—असा भाव,) १४. हे उत्तराचे अंजुनाला उत्तर आहे, १५. पोषक, १६. ल-जारूप फल प्राप होईल यासाठी, १७. सोडावा, घालाचा, सागाचा, १८. कृपा इच्छणारा (हा उत्तर), १९. तुम्ही म्हणतां तसे हा दास म्हणेलचि. (हा दास उत्तर विराटाला तुम्ही म्हणतां तसेच सांगेल.) २०. पाषाणीदरी (गुहा). जड (अचेतन) अशी दरी (गुहा) सुडां हांक मारली असतां हांक देते (तसे प्रतिध्वनि करते—मी तर सचेतन प्राणी नर आहे, तेह्या मला तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे म्हटलेच पाहिजे—असा भावार्थ.) २१. प्रतिध्वनि, २२. राजपुत्रानें पाठविलेले, २३. फगसाचा गरा, हा दालला पंतांच्या पदरच्चाच आहे, २४. कथन, २५. शरविक्षतांग अंजुन समशानांन शैमीवृक्षवर आपली आयुर्धे ठेवण्यासाठी आल, तेह्या विनिहपतिम महाकपि माहति सकल भूतांतरह आकाशांत डाढूण करून गेला, [अ० ६७ थोक १३-१४.] २६. रामचंद्राला, २७. विष्णुला. 'कपिर्दाहः शेषक भर्मक बृष उच्यते । तस्मात् ब्रूगाकपिः प्रोक्तो वस्त्रांडभीष्टदो मनुः॥,' [विष्णुनामसद्वस्त्रम्—विवृत्तिसहित म् ४०८.]

समृद्धि काणि उडे, विजयश्री ज्यासि भजे, असी छैवा कौपिला. ॥ ९८	
गेला गगनपथे ध्वज जो निजतेजे म्हणे 'उंभा' रविला, ।	
पीहिला सिंहांक ध्वज पार्थे त्या स्पंदनीं उभारविला. ॥	९९
झांकी वेंपुला क्षीतजे, बसती वर्मी झेंरीषु, र्हाल्याला, ।	
झाला सारथि पहिला, योर्धावेषासि तो पुन्हा त्याला. ॥	१०
वैरांटि रथी केला, संत्प्रेम बहु श्रिती, न बहु लेंकीं, ।	
'त्रीडा महत्व ल्यांते विजय ज्येश्व्रीविवाहबहुले कीं. ॥	११
विजयी विराट इक्कडे ये, पूजिति पौरे विप्रजन याते, ।	
येतांचि समेत पुसे प्रेमे त्या उत्तरा स्वतनयाते. ॥	१२
जैन कथिति, 'वेनु कुरुनी विठ्ठ्या, येऊनि उत्तराशेला, ।	
त्वंकीर्तिने पसरिला स्वंपरित्राणार्थ उत्तरा शेला. ॥	१३
गेला कुरु जिकाया, आहे सारथि छैहन्डा, गमला ।	

१. वैलाला. २. घेनु. ३. उभा रहा, माझ्यापुढे भाऊ नको. जो मारुतियुक्त खडा आपल्या तेजाने रवितेजाशीं रपर्या करू लागला. हनुमान् जन्मताच सूर्यविवाला याण्यासाठी अतिवेगाने भांबला होता ही कथा सुशसिद्ध आहे. तिजवरुन मारुतीच्या तेजाची महती लक्षात येण्यासारखी आहे. ४. सिहचिन्हिन्हाचा. [सैंहध्वज=विराटीय पूर्व खडक. अ० ६७ श्लो० १३ टीका पहा.] ५. शरीराला. ६. रक्काने न्हालेल्या (वपुला). ७. शास्त्राचाण. ८. नाहालेल्या. ९. लीवेषास. वेणी घालून पुनः सारथी झाला. १०. विराटपुत्र. ११. साखुप्रेम. १२. आश्रितजनावर. हा चरण सुभाषितरूप आहे. १३. लड्डा. १४. अर्जुनाते. १५. जयश्रीच्या (यशोलक्ष्मीच्या) विवाहाचे बहुले असा जो विजय (अर्जुन) याते लीवेष घेऊन लड्डा घरणे हें महत्व (महत्वप्रद) असे झाले. जयश्रीचे विवाहबहुले जो विजय (अर्जुन) याते बीडा महत्व होय. शाश्वीश्वकावर आयुषे ठेवून, आपली वेणी घालून, उत्तराला रथात बसवून, आपण पूर्वत तारथि होऊन, अर्जुनाने बृहन्जारूप धारण करून विराटनगराकडे रथ चालविला, यांत लीहूप घेतले यामुळे येणारी लड्डा ही यास महत्वप्रद झाली. याचा अन्य रीतीने ही अर्थ करतात तो असाः— विजयश्रीविवाहबहुले (अर्जुन आणि यशोलक्ष्मी याच्या विवाहाचे जे बहुले—रंगस्थान—रणांगण) [वृं] याते (या उत्तराते) बीडामहत्व (मोठी लड्डा) [देणारे झालें]. १६. विराटराजा संग्रामात त्रिगर्तेस शिकून, गोवन आणि द्रव्य हीं याजपासून घेऊन चार पाढवासह स्वनगरात आला. येणे दक्षिणगोग्रह-ग्रहांताचा संबंध आला आहे. [अध्याय ६८ श्लो० १०६.] १७. पुरवासी. १८. अंतःपुरांतील जिज्ञा व कल्या महणतात असे मूळात आहे. (श्लो० ६.) १९. उत्तर+आशेला=उत्तर दिशेला. [आशा= 'आशा कळुभि तुज्जायापू' इति हैमः.] २०. तुळ्या कीर्तीने उत्तररूप शेला पसरला (पदर पक्षरळा). येणे तुळ्या कीर्तीने (कोण्या सुंदर अनेच झाणूं काय) उत्तररूप शेला पसरून माझे संरक्षण करा अशी विनक्षी केली. २१. आपल्या संरक्षणासाठी. २२. अध्याय ६८ श्लो० ७ पहा.

सत्य कुमारधि, बदला 'जागो अपनीर्सिता न डाग जाओ' ॥	६४
भूप मणे, 'कुरु हेतिल बोरे, करितील आजि बैब सुँडा, ।	
दुःख सुदेष्ठेला जे, शिरता सिहात कैलभ औभमुख. ॥ ६५	६५
अक्षत असाल ते जै, मेळविले काल आर्य ! हो । यश तें ।	
लघु, गुरु हैं व्या, धीरां वीरांच्या सिद्ध कार्य होय शतें.' ॥	६६
हांसुनि धर्म मैणे, 'हो ! विजयिसुतातें पहाल नयनाहीं, ।	
आहे बृहन्डा जरि सारथि, तरि गोधनांसि भय नाहीं. ॥	६७
सारथि बृहन्डा जरि, उत्तर मांसे भरील तरि भूंतें, ।	
'पैरिभूते होतीलचि तैमंत्रेकरुनि आजि 'अैरिभूते. ॥	६८
घालिल बृहन्डा, जसि देवी घाली नैरामर क्षेमी, ।	
वैदी मैणे, 'न उरविन वाधा, घालीन रैमरक्षे मीं.' ॥	६९
ऐसे धर्म वदे तों, करिती येउनि समेत दूतै नैती, ।	
कथिती विजयकथा जी देणारी हर्ष नित्य नूतन ती. ॥	७०
'देवा ! कुंमार आला, सोडविल्या धेनु, पळविली कटके, ।	
नै वय प्रमाण तेजैस्तिजनीं म्हणती कवी न ते लटकें.' ॥	७१

१. कार्तिकस्वामी. [कुमार = स्कद.] २. वायु. ३. मेघ. ४. उत्तराला. ५. छाता.
 ६. हत्तिर्णीस. ७. त्रिगर्तीनीं ड्या वीरांला विढ (क्षत) केळे नसेल असे जे वीर असतील
 लांनी उत्तराच्या साहाय्यासाठी निघून जावे. (धोक १००-११.) ८. अहो पूड्य थीर हो ! जे काळ
 (त्रिगर्तीचा पराभव करून) यश मिळविले तें लघु (लहान) होय. [अर्थात—'कर्तव्यमाचरन् काममक-
 तैव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति २सृतः.'] ९. अध्याय ६८ धोक १५-१६ पहा.
 १०. पुर्वीते. ११. पराभव पावलेली. १२. अर्जुनाच्या मसलतीने. ला अर्जुनाच्या मंत्राने. [मंत्र—
 मसलत; चेटक, तोडगा, मंत्राक्षता, भूतानिःसारण करणारा तोडगा. 'मंत्रो वेदविज्ञेषे स्यात् देवादी-
 नां च साधने । गुदावारे च पुमान्' इति मेदिनी.] १३. शत्रुपिशाच. १४. काळी. (महिषासुरमधिनी
 चंदी.) १५. मनुष्य आणि देव. १६. सुखात. १७. सुषा. १८. रामरक्षानामक मंत्राला. १९. उत्तराले
 पाठविलेले दूत. २०. नमन. २१. युवराज. ['युवराजस्तु कुमारो भर्तुदारकः' इत्यमर:] २३. हैं आर्य
 मुभावितस्तु आहे. २३. तेजविलानांत वय प्रमाण धरीत नाहीत, तेजस्तिजनाचे वाल्यादि क्षमाकडे
 दृष्टि कोणी देत नाहीत, तर गुणांवर नकर असते. असाच अभिप्राय रघुवंश सर्ग ११ धोक १ यांत
 आहे.—'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते.' तसेच कुमारसंभवांत (सर्ग ६ धोक १२) असाच अभिप्राय
 अन्यप्रकारे दर्शविला आहे. 'जीपुमानिद्यनास्थैषा वृत्ते हि महितं सताम्'. उत्तरामचरित्रांत (धोक
 ४) समार्थ धोकांश आहे तो सुप्रसिद्ध आहे. 'गुणाः प्रजास्थानं गुणिषु न च लिङं न च व्यः;
 'मुक्ताः प्रिवस्तेऽविकृता न संस्तवः' इति किरातार्हुनीये, 'पद हि सर्वेत्र गुणीनिधीयते' इति रघु-
 वंशे (सर्ग ३ धोक ६२). रघुवंशांतील धोकाचे पदाव्यक भावांतर असे:—'तेजविला वकुल रघा
 इसते नरांत, लालाचि थीर म्हणुनी गणिती जनात; तो लेंकंड भरि असे तरि लोक गात्य संग्रह-
 निती, नवि मर्नी जणिती व्यास.' [लेंकंड रघुवंश.]

धर्म म्हणे, 'आयकिले दूताचं वचन चांगले काने, ।	
राया ! सुखरोमान्चित केले कीं आजि थांग लेंकाहे ? ॥	७२
सारथि बृहन्नदा ज्या, तैद्विजयें कैरुत बायका नवला, ।	
चिंतामणिगळ बालक जो, दुर्लभ खासि काय कानवला ? ॥	७३
दृतांतं सुखबुनि, रूप सचिवांसि म्हणे, 'गुद्या उभारा हो ! ।	
पुर शोभवा, पुढे जा, राजपर्थी विप्रजन उभा राहो. ॥	७४
गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणा हो ! ।	
मजमारे मैत्स्यांचा हा रिठुशिराहुवाहु रीणा 'हो.' ॥	७५
यापरि वदोनि हरें, सामोरे सर्वे लोके पाठवुनी, ।	
आजि करावी अक्षकीडा ऐसे मनात आठवुनी, ॥	७६
'सैरेस्व समर्पी या धर्मासि, ब्राह्मणासि वैणिकसे, ।	
नैपै कृष्णासि म्हणे, 'गे ! सैरंधि ! मंदक्षपात्र आण कसे.' ॥	७७
धर्मासि म्हणे, 'हूं, या, मांडा उकाळनि रम्य तळपट, 'हो.' ।	
कृष्णाहि म्हणे, 'मेल्यां अंक्षकरांचे समूळ तळपट हो.' ॥	७८

१. सप्रदृष्टनुरुद्ध, पुलीकित. २. ला उत्तराच्या विजयान. ३. अभ्याय ६८ शोक २० पहा.
 ४. चितामणि (इच्छेले वस्तु देणारे रन) ड्याच्या गव्यात आहे असा बालक. ५. ला बालकास. ६. हे अर्धे सुभाषितरूप आहे. ७. पकाळविशेष. हे सुरस गीत्यर्थे पंताच्या प्रतिभेदे दर्शक आहे. ८. वलाभरणे वेऊ दृताची संभावन करून. (अभ्याय ६८ शोक २२.) ९. पताकांनी राजमार्ग सुशोभित करा, पुण्योपहारानी देवनाचे अर्चन करा, स्वलं-कृत गणिका, मोठमोठे वीर कुमार यांनी वाज्री घेऊ उत्तरारा सामोरे जावे, म-त्तगजाळड होऊन मनुश्यांनी सर्व चवाच्याच्या जागीं जयघोष करावा, नात्यरसवेषभरणा कुमारी बरोदर घेऊ उत्तरेने उत्तरास सामोरे जावे (शोक २३-२६) असे वर्णन मृळात आहे. १०. म-शयदेशांचा. ११. शत्रुरूप चद्राला राहूसारखा (मामणारा) आहे बाहु ज्याचा असा. हे 'राणा' याचे विशेषण. १२. राजा. १३. होचे. १४. मंगलतारात्सिकादि आणि दिवदूर्वादिक हातात घेऊ अनेक प्रमदा, मंगलवाद्ये जयवादे घेऊ इतर लोक, मागध सूत इत्यादिकास सामोरे पाठवून (शोक २७-२८).
 १५. सकल धन. १६. वाणासारखे १७. विराट म्हणतो. (शोक ३०.) १८. माझा सोकवांचा पट. १९. अहो. २०. पंताच्या समापर्वात असाच उद्धार एक ठिकाणी आहे, [समापर्व-अभ्याय ५ गीति ८७] हे भाषण स्त्रीस्वभावास कसे अनुरूप आहे तें पहा.
 २१. सोकव्या (फासे) करणारांचे. २२. कृष्णेचे हे अल्प पण आवेशयुक्त भाषण वाचून या असनाच्या घोरतेचे विशदतर वर्णन करणे अशक्य असें वाटते. या लहानशा बाकांत ज्ञो अर्थसंभव अक्ष केला आहे तो दोन चार पाने लिहिली तरी लात अक्ष करतां येणार नाही. याव-रून पंतांची बर्णनद्यौली किती मार्मिक आहे हे स्पष्ट होते, हे घोर अक्षकीडाव्यसन पांडवांच्या

‘दूत करूँ या’ म्हणतां, धर्म म्हणे, ‘आवरुनि धी राहें।
व्यसनावर्ती फाडिल, न निघो दे सांखरुनि धीरा हैं। ॥ ७९
हें कामकोपलोभप्रमुखमहानर्थकोटिचेवतन, ।
‘वैत’ न म्हणे कवण कितैव ? धर्महि दुःखांत पावला पतन. ॥ ८०
धर्म नंत्राहि देवैन दे वनवास प्रसिद्ध, उत्साहें।
‘है’ न म्हणवे विराटा ! निर्मील प्राणहानि कुरुत्सा हैं. ॥ ८१
अक्षांसह टाकूनि श्री न्ही धी कीर्तिही कितव देतो, ।
आग्रह तरी, प्रवैर्तो दूत, नृपा ! जो सखा हितै वदे तो.’ ॥ ८२
दूत प्रवर्ततां, तो भूप म्हणे, ‘ऐकिलेसि कंका । तें।
कुरु जिकिले कुर्मारे, वय तरि अद्यापि उचित ‘अंकातें.’ ॥ ८३
धर्म म्हणे, ‘हे कौरव किति ? सूत बृहन्नडा कुमारा ज्यौ, ।
समरी अंमरीच्याही तो भय देइल कुकुमा, राजा !’ ॥ ८४
मत्स्य म्हणे, ‘ऐ ! कंका ! शंका सोइनि बोलसी भलतें, ।
‘है’बासि मत्सुताधिक म्हणसी हैं वचन मन्मनीं सलतें. ॥ ८५

काळीच होतें असे नाहीं, तर पुर्वीवरील असत जुनाट मानलेला जो क्रमेद लांतही या भयकर व्यसनाच्या दुष्ट परिणामांचे उनम वर्णन आढळते. क्रमेदसंहितेच्या १० व्या मंडळाचे ३४ वे सूक्तांत या दूताचे जे वर्णन केले आहे तावरुन व्या व्यसनाचा अंगल आमच्या पूर्वजांवर नंगला बसला होता असे म्हणणे भाग पडते. एकदां मनुष्य या फंदांत पडला म्हणजे लाची आणि लाढ्या कुटुंबाची कशी दुर्देशा होते याचे चित्र पूर्वोक्त सूत्रांत फार चांगले काठिले आहे. या सूक्ताचे भाषांतर विविधज्ञानविस्तार पुस्तक १३ पृ० १६७-१७० यांत पहावे.

१. अध्याय ६८ शोक ३३-३५ पहा. २. मति, मन. ३. दुःखरूप चक्रांत, संकटाच्या केन्यांत. ४. शाहण्या मनुष्याला. ५. हे अक्षक्रीडाव्यसन. ६. हायहाय. ७. बुगारी. ८. पांडवेय युधिष्ठिर (शोक ३४). ९. नद्याचे उदाहरण मूळांत नाहीं, हे धूतांनीं आपण होउन येथें घातले आहे. १०. फाशांचा खेळ, नृत. ११. होकार, रुकार. हे विराय ! माझ्याने हूं म्हणवत नाहीं, नृत खेळण्यास माझ्याने रुकार देववत नाहीं. १२. निंदा. १३. लज्जा. १४. चालू दे. १५. जो हित वदे तो सखा, हे नृपा ! होय. [‘स किंसदा सामु न शास्ति योऽविष्मृ’ हा समानार्थक शोकांश आहे. किराताङ्गुनीय—सर्ग १ शो० ५.] १६. उत्तराने. (शो० ३६.) १७. मांडीस. १८. कौरवांची काय कथा आहे, ते कौरव दृष्टासारले तुच्छ होत—असा भाव. १९. व्या कुमारा बृहन्नडा सूत (सारथी) लाला हे कौरव म्हणजे कोणत्या शाढात्वा पाला ? २०. देवांगनाच्याही. २१. तो कुमार, या उत्तराधिसि मूळांत आशार नाहीं, येथे धूतांनीं आपले कल्यानावल खचून मूळावरही कडी केली आहे असे कोण म्हणार नाही ? २२. धाला (वृहन्नडारूप अर्जुनाला.)

कंका ! रंका ! सैद्योजातहि हेरि भंगितो कैखिदातें, ।	
ब्रह्मांडाखिकहि धृटज सेवुनियां सामग्य करि घटावें, ॥	८६
विद्रोधमा ! जरि मनीं वांचावें हें असेल, हो श्वेक, ।	
न पुन्हा असें वद, सखा म्हणवुनि म्हणतो 'न जीविता दूक.'॥	८७
धर्म म्हणे, 'जिकाया शक्त न भीम्बादिकां नंगाराती, ।	
कुरुगुरुपुढें विरे पैरशक्ति, नृपा ! होय कां न गाँरा ती ? ॥	८८
त्यावरि ब्रह्मलडाचि प्रौढा, जसि दैनवावरि भैवानी, ।	
गावें या दोधीचें यश भूपा ! आदरें 'हेरिभवानी, ॥	८९
कुरुगुरुसवें झगडतां त्या सुरुगुरुचेहि ओंठ करपावे, ।	
विद्यैथेस्कंधगशिथुच्चा कां विधुच्च्या मंडळा न कर पावे ?' ॥	९०
ऐसें सत्य 'वैदे जों, तों धाली माळ अँक्षमा रँया, ।	
शिकवी युधिष्ठिराच्या भाळीं 'पांणिस्थ अँक्ष माराया, ॥	९१
अक्षप्रहार होतां, वाहों कागे अँशुद्व नाकानें, ।	
तें स्वैजलींत धरिलें, त्या ईर्णितक्षातिविजितनाकानें, ॥	९२
धर्माभिप्रायज्ञा कृष्णा तैर्टांत तें धरी रगत, ।	
पतिहृदत साधीनें, नाडीने जाणिजे ईरीरगत, ॥	९३
तों तो उत्तर आला, द्वैरस्थानीं नृपासि जाणविला, ।	
तेणे अत्युत्कंठित होउनि भेटावयासि आणविला, ॥	९४

१. उपदत्ताचही, नुकताच जन्मलेला. २. सिह. ३. गजसमृहाला. [घटा=हस्तिसव. 'करिणां घटा घटा' इत्यमरः, 'घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' इति मेदिनी.] ४. अगस्ती. ५. ब्राह्मणंधो ! ब्राह्मणाभमा ! (धो० ७८.) ६. उगला, मुका. (धोक ४०.) ७. द्रोण, द्रौणि, कर्ण, कृप, भीम इत्यादि. (धो० ४१.) ८. पर्वतशत्रु. (इत्र.) मागे ४९ व्या आयेत 'नगभित्' शब्दावर टीप आहे ती पहा. ९. शत्रुघ्नि. १०. यंड. ११. महिषासुरावर. १२. वैवी काली. १३. हरिहरानी, विष्णुशंकरानी. १४. वृहस्पतीचें. १५. विद्याचल पर्वताच्या खांद्यावर गेलेल्या मुलाचा. १६. धर्म वदे. १७. असहनशीलता. १८. विराटाला. विराट असहनशील (ओ-धवश) झाला. १९. दातांतील. (धो० ४६.) २०. फासा. २१. रक्त, शोणित. (धो० ४७.) २२. आपल्या इत्यसंपुटांत, ते रक्त पृथ्वीवर पडले असता पृथ्वीचे भस्म करील म्हणून धर्मानें दातांत धरिलें. (वामन-विराटपर्व-अध्याय ८ धोक २४.) २३. शाति आणि क्षांति (क्षमा) कांही-कहून विकला आहे (नाक) व्यगे ड्याने अशा धर्माने. २४. धर्मान्वा अभिप्राय जाणणारी. २५. द्री-पर्दी. २६. सौकर्णीपात्रांत. (धोक ४९.) २७. शरीराला काय झाले काय नाही, शरीराला में कांही झाले असेल तें, हें अर्ज सुभाषितक्षण आहे. २८. द्वारपालांनी. २९. विराटानें.

तेव्हा कंक हकूच क्षेत्रासि मैणे, 'बृहस्पदा राहो, ।'	
पाहो न हें, सभेत न तेक्षणेमें रक्त मृपतिचें बाहो. ॥	६९
रण नसतां, मदेहीं जो क्षेत्र कीं क्षेतजलेश काढील, ।	
तो तत्काळ वधावा, जरि त्याला अमृत शक्र बाढील. ॥	७०
ही सत्य तैत्प्रतिज्ञा, या राजाचें महणोनि हो हित रे! ।	
मारील विराटातें हें माझें देखतांचि 'लोहित रे!' ॥	७१
क्षेत्र्यानें गुंतवितां, जरि संकंत तरि निरींकुलक्षणसा ।	
राहे बाहेर प्रैमु, परम सुैलक्षणहि तो कुलक्षणसा. ॥	७२
उत्तर पित्यासि वंदुनि, पाहे 'कंकासि तो संभेकोणीं, ।	
तातासि पुसे, 'ऐसा केला अन्याय हा महा 'कोणी?' ॥	७३

१. द्वारपालकास. २. अध्याय ६८ थोक ५४-५६ पहा. ३. बाहेर राहो, एकीकडे असो, सभेत न येवो, असे महणण्याचें कारण कंकाच्या भाषणात आहे, त्याचें वर्णन इतर ठिकाणी आढळते तें असें:—‘यो मे करोति वपुषि क्षतं क्षतीं तं प्रेषयेत्स सकुटुवकं दिवि । वंदोऽयमत्र न विमुच्यतामतो दौवारिकेऽवददिदं युविषिरः’ ॥ १५१ ॥ [श्रीमद्मरचंद्रसूरिहृत बालभारत-विराटपर्यं, सर्ग ३ पद्धा.] ४. त्या बृहग्रहेच्या क्षोभानें. ५. जावम, वण. ६. रक्तलेश, रक्तविनु. ७. अर्जुनप्रतिज्ञा. (थोक ५४-५७.) ८. रक्त. ‘रुषिरेऽसुखोहितास्तरक्षतजशोणितम्’ इत्यमरः. ९. क्षत्ता=द्वाःस्थ, द्वारपालक. [‘क्षत्ता स्थास्तारयी द्वाःस्थे क्षत्रियाणं च शूद्रेजे’ इत्यमरः; ‘क्षत्ता शूद्राख्यत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी। भुजियातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजास्तजि’] इति विश्वः.] १०. जालमा लागलेला असतांही व्रणित. ११. न व्याकुल अथवा न आकुंचित आहे क्षण महणजे उत्साह-आनंद व्याच्या असा. १२ अर्जुन, [अर्जुन सभेत उत्तरावरोवर आला नाही.] १३. शुभलक्षणसंपत्त. [पुरुषाच्या शुभ आणि अशुभ लक्षणाचें वर्णन व्याहारिहृत बृहस्पतिहितेत आहे. अध्याय ६८ ‘पुरुषलक्षण’ पहा.] १४. हृषिरसंयुक्त, व्यग्र, अनपराधी, एकांती भूमीवर बसलेला असून जवळ सैरंग्री उमी आहे, अशा कंकाला पाहून उत्तर विचारतो. (थोक ५८.) १५. सभेच्या कोपन्यांत. १६. कंकाला अक्षताडीन केलें हा अन्याय कोणी केला? १७. येथे ‘कोणी’ आणि ‘कोणी’ असे पूर्वोत्तर यमक साधिले आहे. यांत अंतिम अक्षरावर एकदां अनुस्वार आहे आणि एकदां नाही. पूर्व यमकावर जर अनुस्वार आहे तर उत्तर यमकावर अनुस्वार असाव्याचा असा सामान्य नियम आहे. या नियमाचे पालन करून यंतांनी आपले बुद्धिवैभव अनेक रथळीं प्रकट केले आहे. लारी पूर्वोत्तर यमकावर अनुस्वारव्यवस्था येढे नव्ये अद्वीत खवरदारी कवीने जागोजाग घेतली आहे, तथापि ज मङ्ग ण आणि न या अक्षरांच्या ठिकाणी हा नियम पाळिला आहे असे नाहीं व पाळण्याचे कारणही नाही. हे पांचही वर्ण स्वभावतःच अनुवाद-सिक्क आहेत, याबदरितां त्यांकर अनुस्वार असला अथवा नसला तरी लाभहानि कोणीं नाहीं. तेव्हा प्रसुत पशांत पूर्व यमकावर अनुस्वार असून उत्तर यमकावर नाही महणून कवीच्या पदरीं अनुस्वार-व्यवस्थेवर येतो असे नाहीं. आतां अनुतांतिक अक्षरे नस्तनही कोठे कोठे हा. अनुस्वारव्यवस्थेवर

मूरुः मैणे, 'पुत्रा ! म्या केला स्वकरेचि दंड या कंका, ।
कीं हा करी प्रशंसा बेंदाची, नच धरी मनीं शंका.' ॥ १००
उत्तर मैणे, 'अहाहा ! केला अन्याय हा ! धरा पाय, ।
ब्रैंक्षोभ स्वेगापायहि केवल नव्हे धैरापाय.' ॥ १०१
नमुनि विराटं मैणे, 'बा ! कंका ! चुक्लों महायशा ! पाँवें, ।
न मला सख्या ! तुवां या भंदघा घेउनि सहाय शापावें.' ॥ १०२
कंक मैणे, 'सोड चरण, मज सोसावें असें जरि न कळतें, ।
गळतें रक्त महीवरि, तरि हें त्वंद्राशू तक्षणीं जळतें.' ॥ १०३
शमतां शोणितंधरा, संपार्दा धर्मराज तो शुचिता; ।
तों ये बृहन्डा, मग दावी जी रीति आपणा उचिता. ॥ १०४
रींजा मैणे, 'कुमारा ! या वृत्तें लाज त्या कुमारा हो, ।
निंदुनि ^{१३} इंदुनिभयशा क्षण मौर्नवतपरा दुमा राहो. ॥ १०५

पंताच्या काळ्यांत आढळती, पण अशी स्थळे फार विरळ होत. उदाहरणार्थ—आदिपर्व—अध्याय ११, आर्या ७६; बनपर्व—अध्याय १३, आर्या ६६; भीमपर्व—अध्याय ६, आर्या ५.[निबंधमाला—अंक ६९, पृष्ठ २६-२८. श्री० गणपतराव हरिहर कुरुदवाढकरावें पत्र.]

१. अध्याय ६८ शो० ६० पहा. २. क्षीवाची, पठ सारथ्याची. ३. हीं उदान, सरस, प्रोड, प्रसञ्ज, आल्हादजनक आणि मधुर पर्यंत (१०१-११९) पाहून पंताच्या अंगी कविता प्रसविण्याची ईश्वरदस बुडि होती असे कोणाच्या मनात येणार नाही वरे? ४. विग्राचा क्षोभ. ५. स्वर्गहानिकर. ६. धरा+अपाय=पृथ्वी+अपकार, उपद्रव=पृथ्वीला अपाय करणारा, पृथ्वीनाशक. उन्नरावें व विराटाचें सभापण वामनकृत विराटपर्व—अध्याय ८ भोक ३४-४० याशी अवश्य ताढून पहावे. पंत-पङ्कितालील तारतम्यभाय कळन येईल. ७. प्रसञ्ज ज्ञावे. या आयेत 'चुक्लों' 'पवे' आणि 'सख्या' हीं तीन पदे विराटाचे अंतःकरण आरशाप्रमाणे व्यक्त करीत आहेत. या आयेत विराटाचा अनुताप आणि नव्हीभाव फार सरस रीतीने व्यक्त केला आहे, तेज्हा हें वर्णन कोणाच्या मनात भरणार नाही? ८. मद्+अथा=माझ्या+यातकास. ९. अक्षताडन सोसावे असे छर माहान नसंत तर. १०. तुंझे राज्य भस्म झाले असते. (शो० ६४.) ११. रक्ताची भार पडावयाची वंद झाळी तेज्हां. १२. स्वर्च्छता. धर्माने आपले रक्तवचाळ झालेले मस्तक खुडन टाकले. १३. बृहन्डा विराटाला अभिवेदन करून धर्माच्या संनिध उभी राहिली—अशी थोग्य रीति तिने दाखविली. (शोक ६६.) १४. विराट राजा. (शोक ६७-७६.) युधिष्ठिराचे क्षमापन करून अर्वुन श्रवण करीत असतां उत्तराची प्रशंसा करून विराट दृष्टंतो. १५. या विजयवृत्तानें. १६. पडाननाला. १७. चंद्राप्रमाणे शुभ यश ड्यावे अशा त्या कुमाराला (गुहाला). इंदु+निम्ब+यश=चंद्र+सम्यश. १८. मुक्याच्या वनामध्ये निमग्न अशी. १९. कुमारमाता मुकी राहो.

त्वा जिकिला कसा तो अभ्यर्थ्यामा ! तसाचि तो कैर्णे ॥ ।

तोहि द्वौण मेहात्मा दिव्यधनुर्वेदशङ्गोकर्ण ॥ १०६

केला कसा कृपाचा भंग ? कसा पठविला सुयोधन गा ! ? ।

कैसा भीष्मप्रसुखा स्विभुज अँशनि कठविला सुयोधनगा ? ॥ १०७

उंतर म्हणे, ‘पित्या ! कुरु पाहुनि, शाळो भयाकुळ, पळाळो, ।

सिंह प्रेक्षुनि यैथ्यभष्ट कैलभसाच मी बहु गळाळो. ॥ १०८

मैरेणेच्छुनिर्धना जें दाता, सोइनि सुजळ, दे वैसुतें, ।

१. थोक ७० पहा. २. थोक ६९ पहा. ३. थोक ७२ पहा. ४. महानुभाव, महामनस्क. ५. दिव्यधनुर्वेदरूप शंभूम गोकर्णश्यानापञ्च द्रोण. दिव्य असा धनुर्वेद हाच शंभु (शंकर) त्याला गोकर्णप्रमाणे आश्रयस्थान असा द्रोण. शंभूचे आवडते आश्रयस्थान डासें गोकर्णी क्षेत्र तसें धनुर्वेदाचे प्रिय निवासस्थान द्रोण होय असें सूचविले आहे. [गोकर्णी क्षेत्र मुंबई इलाख्यांत कानडा जिल्ह्यांत कुमठा तालुक्यांत कुमव्याच्या उनरेस तीन कोसावर आहे. येथे ‘श्रीमहावलेश्वर’ नामक शिवांगीची स्थापना गणपतीने केली अशी स्कंदपुराणांत कथा आहे. येथे प्रतिकृती महाशिवरात्रीस म्हणजे माघ वद्य १४ स मोठी यात्रा भरते. माघ वद्य ८ च्या दिवसी उत्सवास आरंभ होतो व तो फाळगुण शुद्ध १ पर्यंत चालतो. महाशिवरात्रीस काशीहून गंगोदकाची कावड गोकर्णमहावलेश्वराचे अभिषेकासाठी आणण्याची चाल आहे. ‘यात्राकल्पलता’—गोकर्ण—पृष्ठ ६१-७४ पहा.] ६. यात ‘रूपक’अलंकार झाला आहे. स्वभूत आणि अशनि तसेच सुयोध आणि नग या यथानुक्रम उपमेयोपमानाचा अमेद वर्णिण्या आहे. इद्राने आपल्या वज्ञाने पर्वतांचा चुराडा केला म्हणून इद्रान्या ‘गोत्रभिद’ असे म्हणतात—ही कथा पुराणप्रसिद्ध आहे. ७. इंद्राचं वज्ञ. ८. महान् योद्धेरूप पर्वतांस. ९. अध्याय ६९ थोक १०११ पहा. १०. कौरववीरसैन्य. ११. स्वजातीय प्राण्यांच्या समुदायांतून चुकलेला असा. कल्पांतून चुकलेला. १२. गजबालकवत् [कलभ=करिश्वावक.] १३. दारिद्र्यासुर्ये मरण इच्छणाऱ्यात. १४. “पंताची कविता आनंदजनक विचारांनी आणि चमकारिक कल्पनांनी ओतप्रोत भरलेली आहे. मोरोपंताची कितीएक पद्य स्वतंत्रपणे आनंदजनक आहेत व कितीएक एकदर परंवतं मंडळग्र असतांना आनंदाला प्रसवतात. तथाचि भारतादि मंथरचनेतील लाच्या स्वतंत्र कल्पना आणि स्वतंत्र रचिलेल्या मंथांतील कल्पना आसर्वाचे एकीकरण करून पाहिले असतां, मोरोपंतासारखी कवितास्फूर्ति आजपर्यंत शालेल्या कोणताही महाराष्ट्र कवीस नव्हती व पैंतीने रचिलेला आहे इतका काष्यमंथाही दुसऱ्या मराठीभाषाकवीने रचिलेला नाही हें स्पष्ट दिसते. दुसरे, कवितेचा आध्या जो रस तो डया मायेच्या आध्यामें राहतो ती चमकारिक कल्पनाही मोरोपंताच्या काष्यांत सर्वी भरलेली आहे. कोणताही विषयाचे वर्णन करतांना प्रयेक गोटीचे स्वरूप दृष्टांतादि अलंकारांनी उपकौरेकरून दाखविण्याचा प्रयेक पश्यांत मोरोपंताने यज्ञ केलेला आढळतो. लाच्या गुहत करून सर्व आर्यांची उत्तराखे अलंकारमय किंवा चमकारिक कल्पनामय असतात. किंवीएक ठिकार्णी लाच्या कल्पना इतक्या ठाळक व उदाच आढळतात की, या कामांत ती नामांकित संस्कृत कवींची स्पष्टी करीत आहे की काय असा भास होतो.” [हंसकृत पंतावरील निर्वचन—पृष्ठ ११३-११५.] १५. डुना.

नैसें यश, तैसें हैं केले मद्ददन उजाळ देवसुतें ॥	१०९
मज सारथि कहनि रथी शाला, विद्या प्रैकाम रुद्रा ज्या ।	
ठाव्या, त्या देवैसुता, बहुमत तो इंयंका मैरुदाजा ॥	११०
दिर्घ्यदराच्या नादे निर्मुनि त्या कुँखलांत आधीते, ।	
हैरिले होते गोधन जे, सोडविले पलांत आधीं ते ॥	१११
आधीं कर्ण पलविला, मग केला विर्यं तो कृपहि, राया । ।	
शकला न एकही त्या देवसुताच्या यशा नृप ! हिराया ॥	११२
अरिसेनेसि न वरते पाहूं दे, जेवि साधु कुलटेते, ।	

१. देवपुत्राने. [कोणी एक देवपुत्र रणांत येउन यांने कौरवाचा पराभव करून यांच्यापासून गोधन परत वेऊन माझे संक्षेप्य केले इयादि उत्तराचं भाषण मूळात आहे. हा देवपुत्र म्हणजे अर्जुनच होय.] मूळात 'देवपुत्र' असा शब्द आहे. अध्याय ६९ श्लोक २ पहा. याच प्रसंगाला अनुलक्षून बालभारांत जे वर्णन आहे ते असे:— 'केनापि दिव्यपुत्रेण पौरुषं पुण्येन मे विदवता विता ह्रिष्वः । गंता दिनैः प्रकटतां स तु त्रिभिः श्रुत्वा सुतोनरमिति रिस्मतो नृपः ॥ १५६ ॥' [श्रीमद्भरतसूत्रिप्रणीत बालभारत-विराटपवै, सर्ग ३ पहा] २. पुष्कल. ३. ड्या विद्या रुद्रा (शिवाला) प्रकाम (पुष्कल) ठाण्या [होसा] ला (ला देवसुताला) ठाण्या—प्रसक्ष शंकराला ज्या असाविद्या अवगत होसा ला सर्व देवसुतास (अर्जुनाला) नितव्याच मानाने माहित होसा, तो देवसुत असाविशेषत साक्षात् शंकरच होता. येथे देवसुत (मूळ भारतात देवपुत्र) शब्द योजिला आहे तो समर्पक होय. देवसुत म्हणजे देवाचा (इंद्राचा) सुत असा अर्थ. या शब्दातील सुवृती मार्मिकवाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखी आहे. अर्जुनाने आपले नांव प्रकट न करावे असे उत्तराला बाजावून सांगितले होते, लामुळे लाला ते स्पष्टपणे सांगता येईना. तेव्हां लाने अर्जुनाचे नांव युक्तीने सूत्रवून गिर्याच्या दिव्याचा दोषही याळिला. पंतांनीही ११५ व्या अर्थेत 'देवपुत्र' या शब्दाची योजना केली आहे. (गीति १०९-१२० पहा.) ४. शंकराला आणे इंद्राला बहुमान्य होता. [इंयंका—तीन भंवक (नेत्र) ड्याला तो शंकर. ड्या शब्दाची निश्चिक अहाभारतात द्वौषितपर्वीत अशी आहे:— 'तिसो देव्यो यदा यैनं भंवनेश्वरम् । गौरापूर्णिवी चैव इंयंकस्तु ततः रमुतः ॥'.] ५. इंद्रास. [महत्त+राजा+देव+अधिप.] ६. दिव्य (देवदत्त) शंसाच्या. ७. कौरवसैन्यात. ८. मनोव्यथेते. ९. हरिलेले. १०. रथहीन. ११. यांत उपमा अलंकार आहे. वाक्यांतील अलंकार शोज्ज्ञा फेरफाराने कसे बदलतात ते पहा:— 'हे मुख चंद्रच आहे' असें म्हटले म्हणजे कूपकालकार शाळा. 'हे मुख चंद्रासारखे आहे' यांत उपमालंकार शाळा. 'हे मुख बऱ्यां काय चंद्रच आहे' यांत उच्छेष्या शाळी. 'हे मुख नव्हे तर चंद्रच' असे म्हटले म्हणजे अपन्हुति शाळी. 'हे मुख चंद्र समजून बळोर लासगोवर्णी घिरव्या घालतो' यांत भ्रांतिमान् अलंकार शाळा. 'हे मुख मुखासारखे आहे' अनन्य. 'मुखासारखा चंद्र आहे' अतीप. 'चंद्राला पाहून तुऱ्ये मुख मी आठकतो' स्परण. 'मुखहंद्राने ताप शमतो' परिणाम. 'आहो ! हे मुख आहे किंवा चंद्र आहे' संदेह. 'चंद्र असें सम-

काय वदू गुरु गुरुसुत जिकुनि भीज्ञावरीहि उलटे तें। ॥	११३
श्रीमद्भीज्ञासहि तो निजशङ्कान्नप्रवीणता कल्पवी, ।	
पळवी सुपोधनातें, लासकट तैदाश्रिताननें मळवी. ॥	११४
संमोहनान्न योक्षुनि सर्वीसहि देवपुत्र मग मोही. ।	
हरिहरलीलेहून न्यूना लीला तुम्हासि न गमो ही. ॥	११५
मत्स्य म्हणे, तीर्त्तदर्शन तुज घडलें, तें मलाचि कां नाहीं? ।	
नेत्रे बहु तळमळती, लाभ मिळविला भलाचि कानाहीं. ॥	११६
सर्वेस्वें पूजाया तो आम्हां मायबापसा मान्य, ।	
लीलेने हंरिला जरि तेणे हा तीप, काय संगमान्य? ॥	११७
सांग कसें तुज दिसतें? तो मज दावील काय पैंयं सखा? ।	
याहुनि उणाचि दुकळीं म्हैणता 'हो कौयपुष्ट, पैंयेस खैै. ॥'	११८

जून चकोर आणि कमल असे समज्जून भ्रमर तुझ्या मुखावर आसत्त उक्केल. 'हा चंद्र होय' अतिशयोक्ति. 'मुखानें चंद्रकमलांत जिकिले' तुल्योगिता. 'रात्री चंद्र आणि तुझें मुख हवेतार्त दीपक. 'तुझ्या मुखावर भी आसत्त आहे, चंद्रावर चकोर आसत्त आहे' प्रतिवस्त्रूपमा. 'आकाशांत चंद्र, भुवनांत तुझे मुख' दृष्टांत. 'मुख चंद्रकाति धरितें' निर्दर्शना. 'निष्कर्लंक मुख चंद्राहून सुंदर असतें.' व्यातिरेक. 'तुझ्या मुखावरीवर चंद्र रात्री हर्ष पावतो' सूक्षेकि. याप्रमाण वाचांनां थोडा फेरफार केला कीं लागलाच अलंकारांतही बदल होतो. [श्रीमद्यज्ञवदीक्षितप्रथमोत 'चित्रमीमांसा' १०. ५.] १२. व्यभिचारिणीते. कुलटा=अमती. [कुल+लटा=कुलटा घरोवर फिरणारी=जारिणी.) 'शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' या वार्तिकाच्या आवाराने 'शकंन्ध्वादिग्न-गांतील शकंधामध्यं पररूप होते. जसें शक+अंधु=शकंधु; मीमन्+अंत=सीमंत (भाग); सर+अंग=सारंग (चित्रमृग, राजहंस) इत्यादि.

१. द्रोण. २. द्रौण. ३. त्याच्या आश्रितांचीं मुखें. ४. प्राण न घेतां मोहित करून टाक-व्याची शक्ति ड्यांत आहे असे अल. ५. कर्मा, उणी. ६. त्या देवपुत्राचे दर्शन. ७. हरण केला. ८. कौरवगोमहणरूप ताप. कौरवानें गाई धरून नेल्यामुळे झालेला त्रास. ९. हा ताप सामान्य नव्हे, असामान्य होय—असा भाव. द्या देवसुताने आमचा त्रास सहज दूर केला तो सामान्य पुरुष म्हणावा काय?—असाही अर्थसंबंध ठाविला तरी चालेल. १०. तो देवपुत्र आपल्या चरणाचे दर्शन मर्द देईल काय? ११. महणारा. १२. शरीराने पुष्ट. 'पायस (खीर) ला आणि शरीराने पुष्ट व्या' असे दुक्काळांत म्हणणारा पुरुष या देवपुत्राहून कमीच होय. १३. पायस=परमाज. ['पायसस्तु झोपुंसोः श्रीवासपरमाज्ञयो.' इति मेदिनी. पयसि संस्कृतम्=पायसम्.] १४. अध्याय ६९ शोक १२-१३ यांत ही विराटोक्ति आहे. ही घंतांच्या ११६-११८ या गीतीकीं ताढून पाहिली तर घंतांची वारी अर्धभारती आणि रसाळ आहे असेच ठरेल. घंतांनी विराटाच्या भाषणात मार्दव, क्षि-

उत्तर म्हेणे, 'उद्यां की परवा भेटेल तो असें बैटे, ।	
जैळकारुप्यहि विनेतानुगतचि सोडील तें कसें बौटे?' ॥	११९
समजावेचि, परि न र्या यैमधर्मवरेचि तत्त्व तें समजे, ।	
सज्जानीं सक्करणेवांचुनि मतिचे न चालती गमजे. ॥	१२०
रोजाजेने वळें कुरुवीरांचीं बृहन्नडा उचली, ।	
या उत्तरेसचि न ती भेटि बहुत सुकविमतिसही रुचली. ॥	१२१
कंन्येसि असीं वळें ओपी निर्मायवासि बाहुलि हा ।	
श्रोते! हो! हैकलकीं प्रेमें श्रीतेकल्पवृक्षबाहु लिहा. ॥	१२२

नग, शालीनता, उदारता इत्यादि जे गुण व्यक्त केले आहेत त्यांचा मूळ व्यासवाणीत गंध सुद्धां नाही असे घटलें तरी चालेल. पृष्ठानीं या स्थळीं वर्णनविस्तारही केला आहे ही गोष्ट विसरतां कामां नये.

१. अध्याय ६९ थोक १४ पहा. २. भासे. ३. ललरूप कारुण्य. ४. सखल भूमि (उत्तराती लम्हीन) किंवा नम्ब जन यास अनुगत (अनुसरुन असणारे—लागून राहणारे.) ५. मार्गांते सोडणार नाही—असा भावार्थे. हे अर्ध सुभाषितरूप आहे. याला मूळांत आधार नाही. देवतुवाची कळुता आणि दासजनानुकूप्रवणता दासविण्यासाठी स्वभावतः उत्तरत्या प्रदेशांत जाणाऱ्या (निम्बग) जळाचा तट्यात योजून वर्णन अलकृत केले आहे. ६. विराटास. ७. अज्ञातवासाची प्रस्तुटता होणार नाही म्हणन जो यमधर्माचा वर होता, त्याच्या योगे पांडव गुप्तरूपाने वास करीत होते म्हणून विराटराजाने त्यांस जाणले नाही. [मोरोपंत—वनपर्व—अध्याय १५ गीति ३६-४४ काव्यसंग्रह पृष्ठ २२३ पहा.] ८. गमज्ञागडबड, खाजवालाजव, प्रभाष. हे अर्ध सुभाषितरूप आहे. सज्जानीं (सत् (खरे) ज्ञान होण्यांत—आमज्ञान होण्याच्या कामी) सक्करणेवांचुनि (साधूची कृपा झाल्याशिवाय) मतिचे गमजे न चालती (नुसत्या बुद्धीचा पराक्रम चालत नाही). आमज्ञान होण्यास साधूची कृपा अवदय लागते, त्या साधूचेशिवाय आमज्ञान होत नाही. सत्पुरुषाचीं कृपा असली तरच खरे ज्ञान होते, नुसत्या बुद्धीच्या जोरावर ते होत नाही. नुसत्या अकलेचे गमजे चालत नाहीत. सक्करणेवांचुनि सज्जानी (खरे ज्ञान होण्याविषयी—तत्त्वां ज्ञानाचे ठिकाणी) मतिचे (बुद्धीचे) गमजे (विलास) न चालती—आमज्ञान होण्यास सक्करणाच पाहिजे, बुद्धिवान् मनुष्य असला तरी त्याला केवळ बुद्धीनेच—सक्करणेशिवाय—खरे ज्ञान होणार नाही. विराटराजाला मशानुभाव के पांडव लास ओळखतां आले नाहीं, लाचे खरे ज्ञान झाले नाही, याचे कारण त्याच्या ठिकाणीं साधूकपाटिं नम्हती हे होय. गोग्रहणसमरांत कंकांदिकाणीं देवतुल्य पराक्रम दाखविले, तरी त्यांची ओळख विराटाला पटली नाही, कारण विराटावर साधूची कृपा नम्हती. या पशांत 'अर्थोत्तरन्यास' नामक अंतंकार आहे. ९. विराटाच्या आज्ञेने, (अध्याय ६९ थोक १६-१७ पहा.) १०. उत्तरेला. ११. हट्यरूप पाटीवर. १२. आश्रिताला कल्पवृक्षासारखा रुज रथाचा असा.

શોભા સોદુનિ હોતા શુદ્ધ વસંતી કેરીરસા પાર્થ, ।
 મગ મૈંત્રાતે બ્હાયા ઉદ્ધવ સંતી કરી રેસાપાર્થ. ॥ ૧૨૩
 મંત્ર નૃપસુતાસીં કીં ‘હાહિ, તૈદાંચાહિ તો દિવસ જાવા, ।
 ર્પરવાં વૈસોનિ પેંડીં ધર્મપ્રભુ દ્યાવયા શીવં સજાવા.’ ॥ ૧૨૪

અધ્યાય સાતવા.

તૈદુતપદાસિ ચિતુનિ સૌંનુજ ધર્મ સ્વવેષ ઘેઊની, ।
 ‘સુંદિનીં બસે નૃપપદીં ત્યા મેત્સ્યાચ્યા સમેત યેઊની. ॥ ૧

૧. નેપ્તુણ્યા ઝાડાસારખા. યા ઝાડાસ વમતાત પાલીન ફુટરાં ઉલટી પાને ગઠુન જાતાન.
 ૨. યેથે દશાક્ષરાયમક યમક સાખલે આહે. અશી યમકપાસમય રચના પંતચ્ચા કવિતેત વિષુઠ
 આહે, કિલેક સ્થળી ફારચ લાંબ લાંબ યમકરચના સાખિલી આહે. ‘યા રચનેચ્ચા સંબંધાનેં યાપુંની
 કાઈ ઠિકાઈં લિહિણ્યાત અલેચ આહે, ત્યાવરુન તી દોષમય આહે કી કાય યાવિષયી બાચકાંચી
 મશયનિવૃન્નિ ઝાલીચ અસેલ. યાસ્તવ યેથે ઇતકે સાગતો મહણણે બસ આહે, કી બરીલ શાબ્દાલંકાર
 સાધણાસ પ્રસ્તુત કરીને પુજકલ પરિશ્રમ કેલે આહેન; વ વ્યાકરણ વિષઙું ન દેતાં કિવા અર્થાંચી
 હાનિ ન કરતા લાંબ લાંબ યમકે સાધણાચી વ પ્રાસાચી સાત્વનીઓ સાત્વની જુલ્વિણ્યાચી ડી યા
 કવીચી અપૂર્વ કરામત ટટીમ પડતે તી સમયવિશોયી અર્થ ખુલ્વિણ્યાસ કિવા નિદાન નુસતા મનાસ
 ચમકાર વાટક્રિયાસ ફાર ઉપયોગી પડતે. તિજવરુન કરીચ્યા ભાષાપ્રમુલ્લાવિષયી મોટે પ્રમાણ મિ-
 ળને હેહી યેથે સાગાયાસ પાહિંદે અસે નાહીં.’ [નિવંધમાલા—ભક ૬ ૩ પછ ૮.] ૩. મસલીતે.
 ૪. સંતી (સંતાળા, સાખુજનાંલા) ઉદ્ધવ (આનંદ) બ્હાયા (હોણયાસાઈ) મગ [પાર્થ] રસાપાર્થ (ર-
 સા+પ+અર્થ=પૃથ્વીપતિ+હેતુ, ધર્મરાબાસ ભદ્રાસની ઉપવિષ્ટ—કરણ્યાવિષયી) મંત્રાતે (મસલતીતે—ચિ-
 ચારાતે) [ઉનરાવરોવર] કરી. ૫. રસા+પ+અર્થ=પૃથ્વી+પતિ+હેતુ. [અધ્યાય ૬૯ ભોક ૧૮
 ટીકા પહા.] ૬. આજચાહી દિવસ. ૭. શ્વા (ઉદ્દ) અસા હા અપભશ આહે. ૮. ‘પરવા’ હું
 સંસ્કૃત ‘પરશ્સ’ યા શબ્દાચે અપત્રશરૂપ આહે. દ્વાચા મૃદુચા અર્થ ‘યેણાંયા ઉદ્યાંચે પુઢીલ દિ-
 બશી’ અસા આહે વ યાચ અર્થનેં યેથેહી પ્રયોગ કેલેલા આહે. પરંતુ ‘ગેલેલ્યા કાલચ્ચા માગીલ દિ-
 બશા’ દ્વા અર્થીંહી યા શબ્દાચા પ્રયોગ કરતાત. યેથે ‘પરવા’ મહણે તિસન્યા દિવશી અસે જા-
 ણાંબ. ઉચ્ચરગોપ્રથ્રણ ડ્યેષ વદ્ય ૮ સ સ્યેંદ્રી સમાપ્ત શાલ્યાબર તિસન્યા દિવશી મહણે ડ્યેષ વદ્ય
 ૧૦ સ પાડવાની આપલે ખરે ખરુણ વિરાટરાજાલા દાવવિલે. [અધ્યાય ૭૦ ભોક ૧૦-૩ પહા.]
 ૧૧. યેથે ‘ગોહરણ’ નામક ઉપર્વ સમાપ્ત ઝાલેં. યેથુન ‘વૈવાહિક’ નામક પોટપાંસ આરેમ હોતો.
 ૧૦. ભદ્રાસની, મૂર્મિપાલાસની. ૧૧. કલ્યાણ. ૧૨. શ્રીકૃષ્ણપદાસ. [અચ્યુત=વિષ્ણુ (કૃષ્ણ).
 ‘ભક્તેભ્યોડ્યુચ્યુબૂલ્યાત અચ્યુત: પરિકીર્તિઃ । ભાખ્યિતાનાં ચ્યુતિર્યસાજાસ્તિ સોડ્યુત ઈરિતઃ ॥’
 વિષ્ણુચિસહિતે વિષ્ણુનામસહસ્રમ. ૧૦ ૮.] ૧૩. ધાકદ્વા ચાર ભાવાંસહ. ૧૪. તિસન્યા દિવશી.
 (અધ્યાય ૭૦ ભોક ૧૦-૪.) તિસન્યા દિવસી (ડ્યેષ વદ્ય ૧૦ સ) મૂર્મિપદમાબ અસે પાંચ પાંડવ

मागुनि विराट येउनि हासोनि म्हणे, 'सभासदा ! कंका ! |

भैद्रासनीं बऱ्याया आजि तुज कसी न वाटली. शंका ?' || २

अर्जुन र्हणे, 'तृपा ! हा हैरिच्या अर्धासनीं बऱ्यायाचा, |

आहे प्रतापमहिमा विस्थात जगत्रयीं असा याचा. || ३

गंधर्वांसि हरि म्हणे, याचीच यशे करूनि 'तांडव मी.' |

हा पुण्यश्लोक प्रभु संब्राट् संदुणसमुद्र पांडव, गा !' || ४

सकाळी स्नान करून, शुगांवर परिधान करून आपले वत यथाकाळ समाप्त करून, युधिष्ठिराला अग्रभागी ठेवून आणि मन्त नागराजाप्रमाण विराजमान होत्याते विराटाच्या सभेत येऊन याच्या भद्रासनावर बसले—असे वर्णन मूळात आहे. १५. त्या विराटाच्या,

१. अध्याय ७० श्लोक ६-७ पहा. विराटराजाच्या या सनिदोपालभपर भाषणावर मानी अर्जुनाचे उत्तर कसे पाणीदार आणि ठसठसित आहे तें पहा. २. 'सभासद' हे पद येथे सहेतुक यो-डिले आहे. धर्माचा अविकार महटला म्हणजे लाने सभेत बसावे आणि अक्षतिवापाच्या (वृत व्येदाच्याच्या) नायाने वागवे इतकाच, पण असे असुनही लाने डे विराटाच्या मताप्रमाणे सिंहासनवर बसण्याचे साहस केले ते अनुचित होय असे 'सभासद' या विशेषणाने धर्माला याच्या पदवीचे स्मरण देऊन सुचविले आहे. ३. सिंहासनी. भद्रासनाचे लक्षण 'देवीपुराणा'त आहे तें असे:—'हैमंत राजतं तामं क्षीरवृक्षमर्यं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं साधैहस्तसुच्छ्रुतम् ॥ सपादहस्तमानं च राजो मांडलिकांतरात् ॥.' याचे लक्षण 'वराहसहिते'त आहे:—'त्रिविष्वस्तस्योच्छायो हस्तः पादाधिको-उर्ध्युक्त । मांडलिकांतरजित्स्तमस्तराक्ष्यार्थिनां शुभदः ॥' [रंगनाथकृत विक्रमोवशीयनाटकटीका—पृष्ठ १३९ पहा.] 'भद्रं शुभमासनं पद्मादिनिर्मितं यत्र तादशम् । वध्रक्षिति पदमध्याहार्यं भद्रासनमासनविशेषमिति केचिद्विद्यक्षते.' । [कुमारसभव-द्रादश सर्ग श्लो० २० टीका.] ४. अध्याय ७० श्लो० ७ पहा. ५. भीति. ६. अध्याय ७० श्लो० ९-२८ पहा. ७. इंद्राच्या. ८. अर्ध आसनस्यार्धासनम्=अर्धे आसन. [अर्धासन प्राप्त होणे हे गोरव आणि सन्मान यांचे ज्ञापक आहे. 'हैरिच्या अर्धासनी' या पदाने धर्माचे श्रेष्ठ सुचवून लाची इद्दसमानताही दर्शविली आहे. 'इंद्राचे अर्धासन' अशी पदं सरक्तात वारवार येतात. रघुवश सर्ग ६ श्लो० ७३, शाकुंतल नाटक अंक ७ इत्यादि पहा. महाभारतातही हेच पद योडिले आहे. (श्लो० ९.) मोरोपत-वनपवे—अध्यय ५ गीति ५ यांत हेच पद योडिले आहे. ९. या धर्माची. १०. त्रृत. ११. गायन करा, स्तवन करा. १२. पुण्य (पावन, पवित्र) श्लोक (कीर्ति) व्याचा तो. 'पुण्यश्लोक' हे धर्माचे नांवच आहे. 'पुण्यश्लोको नलो राढा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोको च वैदेही पुण्यश्लोको बनर्देनः ॥.' या श्लोकात 'पुण्यश्लोक' हे उपपद कोणकोणास लावणे योग्य आहे याचे वर्णन केले आहे. १३. सार्वभौम. 'सम्भ्राट्'शब्दाची व्याख्या:—'येनेष्टं राजसूयेन मडलस्येश्वरक्षयः । शास्ति यथाक्षया राजः स सम्भ्राटित शब्द्यते ॥,' श्लो० ज्यानें राजसूय यक्ष केला, तो द्रादश राजमंडलाचा प्रभु व जो सर्व राजांस आपल्या आक्षेत ठेवितो, त्याला 'सम्भ्राट्' म्हणावे. १४. उत्तम शुगांचा सागर. धर्माच्या गुणाचे वर्णन मूळात (श्लो० ९-२८) चेरेच सविस्तर केले आहे, पण यंतांनी विस्तारमयास्तव

मत्स्य न्हणे, 'पांडव हा तरि भीमप्रसुख बंधु जे चवधे ।'
 कोठे ? कृष्णा कोठे ? जीस क्षणहि न विसंबिती अवधे.' ॥ ५
 पार्थ मैहणे, 'सूद उज्जा बलुत्र मँगधेद्रकाय हा चिरिता, ।
 करिता ज्ञाला सूतान्वयसागर भीमकाय हाँचि रिता. ॥ ६
 हर्यपाळ जो नकुळ तो, गोपाळक तोचि होय सहदेव, ।
 अर्जुन बृहन्नडा मी, भिडला ज्या चौंपपाणिसह देवै'. ॥ ७
 सैरंधी हे कृष्णा, मेले कीचक इला अनादरिते, ।
 हे किति ? हैरमुरज उदयि व्हावे क्षोभे इच्या अनाद रिते. ॥ ८
 अज्ञातवास दुर्घट परि निर्विप्ल त्वंदाश्रये घडला,
 होतों मुखरूप तुइया भैर्मात श्रम न लेशही पडला.' ॥ ९
 उत्तरहि 'पांडवांते वर्णनि, कळवी पुन्हा स्वजनकास ।

लाचा सक्षेप केला आहे, इनकेच न नहे, तर ला सर्वे गुणाचे समुच्चयाने ओतक असे 'सहुणसमुद्र'
 हे लहानसे विशेषणपद योज्ञा काव्यभाग आठपला आहे,

१. अध्याय ७१ श्लोक १-२ पहा. २. अध्याय ७१ श्लोक ३-१० पहा. ३. स्वैपाकी. ४. मगध+
 इद्र+काय=दशाश्वेष+प्रसु, राजा (जरास) +देह=जरासधदेह चिरणारा. ५. सूत+अन्वय+सागर=कीचकसूत+नश+समुद्र=कीचकवशरूप समुद्र. ६. महाकाय, भयकर शरीर उयाचे तो, 'भीमकाय'
 या विशेषणपदानें सहजगला भीमाचे नाव सुचविले आहे. ७. हा भीमसेनच. ८. अशपालक,
 अथवध. ९. गोसख्य. १०. चापयुक्त हस्तासहर्तमान. ११. शकर (पशुपति). उयाची चाप-
 पाणि होताता शकर युद्धास आला-असा भाव. [मोरोपत-वनपर्व-अध्याय ३ गीति १-३२, का-
 व्यसग्रह ४० २७-२९ पहा.] १२. अध्याय ७१ श्लोक ८ पहा. १३. द्या कीचकाचा काय पाढ
 आहे ? हे उच्छ भुद्र पदार्थ होत-असा भाव. १४. शकराचा मृदग, शकर ताडव करीत मृदंग वाळ-
 वितो-इत्यादि कथा सुर्पासद आहे. १५. नादरहित, या द्रौपदीच्या क्षोभापुढे सागराचा क्षोभ अथवा
 शंकरमुरजाचा क्षोभ (गमीर नाद) उच्छ होय-असा इगितार्थ जाणावा, १६. तुइया आश्रयाने. १७. ग-
 भेवासात डसे प्राणी सुखरुप असतात तसे तुइया धरी-असा भाव. [अध्याय ७१ श्लोक १० पहा.]
 १८. अध्याय ७१ श्लोक १३-१७ यात उन्नराने पाडवाचे केलेले वर्णन आहे. उन्नर मृणतोः—
 उयाचा वर्णी सुवर्णीसारखा शुद्धगौर, उयाची तनु सद्वासारखी, उयाचे नेत्र दृश्य दीर्घ आणि ताळ
 आहेत, तो हा कुरुराज धर्म पहा. उयाचे गमन मन्त्र हस्तीप्रमाणे, उयाची काति तप सुवर्णीप्रमाणे,
 उयाचा स्कंपप्रदेश दीर्घ आणि स्थूल आहे, आणि जो आज्ञानुवाहु आहे, तो हा भीम पहा. सर्वे
 भनुर्बांध्यात श्रेष्ठ, कृष्णवर्णी, तरुण, उयाला गंडेद्राची उपमा शोभते, आणि उयाचे ढोळे कमलप-
 त्राप्रमाणे विस्तृत आहेत असा हा वीर अर्जुन भर्मराजाजवळ उभा आहे. सर्वे पुरुषात श्रेष्ठ, विक्षु
 आणि महेद्र याच्याप्रमाणे पराक्रमी आणि स्वभाव व पराक्रम या दोन गोष्ठीमध्ये त्रिभुवनांत अ-
 द्वितीय असे हे नकुलसहदेव धर्मराजाजवळ शोभत आहेत, सुवर्णीप्रमाणे जिचे. शरीर देदीप्यमान

कीं; हिचि घालणारे व्यसनीं तारावया स्वजन कीस.' ॥	१०
भूप म्हणे, 'त्वा अर्जुन पूजावा सर्वकाळ, भीमहि म्यां, ।	
नै असल, हैरिजनाच्या सोङ्गनियां गर्व काळ भी महिम्या. ॥	११
वत्स ! काय वदों रे ! वंभामा धर्म हा असा मान्य, ।	
म्यां ताडिला ललाटीं अक्षें, अपराध हा असामान्य. ॥	१२
सचिवांहीं म्यां त्वाही प्रार्थावा धर्मराज, कैन्या या ।	
द्यावी धनंजयाला पोटीं घालावयासि अन्याया.' ॥	१३
उत्तर म्हणे, 'बैहु बरें, न कळत अपराध घडति, परि साने ।	
साधु क्षमी यशस्कर, धंनंहि सुभूषेत पडति 'पैरिसाने.' ॥	१४
भेटे विराट राजा त्या पांचां पांडवांस गुरुसाच, ।	
ध्यैसनांत आश्रयप्रद अन्नप्रद होय वृद्ध गुरु साच. ॥	१५

आहे, जी मूर्तिमंत सूर्याची कांतीच आहे, जिच्या शरीरावर निळगा कमळाची आमा आहे, जी देवादिकांनाही पूज्य आहे, आणि जी शरीर धारण केलेली साक्षात् लक्ष्मीच कीं काय अशी ही द्वौपदी नकुलसहदेवांजवळ उभी आहे.

१. कास, कासोटा. कास घालणारे=सिळ असणारे. २. भीमाने विराटाला शत्रुंन्या हातांतून मुक्त केले म्हणून त्यानें भीमाचे पूजन करावें हैं उचित आहे. [अध्याय ७१ श्लोक २५ पहा.] ३. 'संभाष्यनिषेधनिवर्तने द्वौं प्रतिषेधौ' इति वामनः. [किरातार्जुनीय-सर्ग ४ श्लो० २४ टीका.] येथे दोन निषेध आहेत पण त्याचा लोप ज्ञाला आहे असे जाणाव. ४. भगवद्वकांच्या महिम्या काळ भी (भीतो) है सल्य होय. हैं अर्ध सुभाषितरूप आहे. 'मोरोपंतानें उपमारूपक-उथेक्षादि अर्थेलंकारांची योजना आपल्या काभ्यात विपुलपणे केल्यामुळे मनोरंजनादि अनेक प्रकारचे लाभ जे अनुभवास येतात, त्यांतील सुभाषितश्रवण हा एक होय. यंताची कविता वाचित असतां अनेक प्रकारचीं सुभाषिते अवलोकनांत येतात. संस्कृतांत ड्याप्रमाणे अनेक अभियुक्त कवीच्या मंथातून निवडक कविता येऊन सुभाषितरबाकरादि प्रश्न वनविले आहेत; त्याप्रमाणे भोरोपंत, घामनपंडित, सुकेशर, तुकाराम, रामदास इत्यादि महाराष्ट्र कवींन्या मंथातून सुभाषिते काढल्यास महाराष्ट्रसुभाषितरबाकर जी बनला नाहीं, तथापि त्याची राजतरंगिणी तरी देनेल असें आम्हास बाटते.' (हंसकृत मोरोपंताच्या कवितेवरील निंबंध-पृष्ठ १०५.) ५. पुण्यशील, सदाचारसंपन्न. ६. सामान्य नव्हे. ७. अध्याय ७१ श्लो० २३ पहा. तसेच श्लोक ३४ पहा. ८. अन्याय पोटीं घालणे=क्षमा करणे, माफ करणे, अपराधमोर्चन करणे. ९. उत्तरा देणे हे बरे आहे. १०. हातोडे. (परिस यापाण म्हणून जे घण त्यास फोडू पाहतात ते सुभूषेत पडति म्हणजे अलेकार घडतात.) ११. परिसाचे घनहि सुभूषेत पडति=परिसाला फोडणारे घन (हातोडे) सुभूषेत पडती (अलेकार घडवून सुर्खणमय होतात.) १२. गुरुप्रमाणे, गुरुसारखा. १३. असनांत अश्रय देणारा. अल घालणारा आणि वयोवृद्ध पुरुष हे खरोखर गुरु होत. देवलक्षणीच्या मताप्रमाणे

धર्मसि મ્હણે, ‘બા ! ગા ! સાધો ! જોડા નસેચિ યા દિવસા, ।
 ખપદી મચ્છરીહી સંપાદુનિ સુકૃતજય દયાદિ વસા. ॥ ૧૬
 તુંચિ બલી સ્વજનાંસહ તરલાસિ, ન બાયુનંદન વેનૌકા, ।
 વરિત સુમતિ સત્સંગતિ ઉત્તરાયા વાર્ધિ મેંદ નવ નૌકા. ॥ ૧૭
 ‘તારુનિ પરાસિ તરતી હરિજન’ જે વર્ણિલે અસે કવિનીં, ।
 તેં દાવિલે મજ તુમ્હીં કુરુકુલસંતતિસરોજિનીરવિનીં. ॥ ૧૮
 રંજ્યાદિ સર્વ દિવલે, તુજ મ્યાં, હેં આપુલે અસે મ્હણ, ગા ! ।
 શાશિચૂડ ‘નકો’ ન મ્હણે હૃતજ્યાચેં ફૂલ વાંહવા ભેંગા. ॥ ૧૯
 ધર્મ ! ધૈનંજયવધૂ હોઉ મ્હણે ધન્ય ભાગ્ય મંત્તનયા, ।
 દેસીલ મેંન વચના તુંચિ પ્રસુ, અન્ય ભેંગમત્ત ન રીં.’ ॥ ૨૦
 પાહે ધર્મ ધનંજયવદનાતે તેઘવાં, નર વદે તો, ।
 તેં ‘પરિસિતે મ્હણતિ, ‘સુખ યાહુનિ હરિવેણુચા ન રેવ દેતો.’ ॥ ૨૧
 ‘પ્રેમ તુઙ્મે આમ્હાંવરિ એસેચિ દેયાસુધાનદા ! રાહો, ।
 અભિમન્યુચી વધૂ હો, તી માઝી બા ! બુધા ! ન દારા હો. ॥ ૨૨
 કેવિ વરાવી ? વર્તત હોતી કીં એકવર્ષ કેંન્યાસી, ।

બકરા ગુરુ આહેત:—‘આચાર્યશ પિતા ડેશ્ટો ભાતા ચૈવ મહીપતિઃ । માતુલઃ શશુલ્લાતા માતામ-
 હપિતામહી । વર્ણયેષુઃ પિતૃશ્યક્ષ પુંસેને ગુરો મતાઃ ॥૧૩૩.’

૧. માસતિ. ૨. વનચર. [વન આહે ઓકસ્ (શૃદ) જ્યાચેં તો=વનૌકા.] ૩. સુમનસ્ક
 પુરુષ સાધુસમાગમ સ્વીકારતાત. ૪. સમુદ્ર. ૫. મૂર્ખ પુરુષ. હેં અર્વ સુમાધિતળપ આહે.
 ૬. કુરુકુલવંશરૂપ કામલિનીસ રવિસારલે જે તુમ્હીં લાનીં. ૭. અધ્યાય ૭૧ શ્રો ૩૩ પહા.
 ૮. ચંદ્રશોવર. (શંકર.) ૯. ધોતજ્યાચેં ફૂલ શંકરાસ ફાર પ્રિય આહે અશી પ્રસિદ્ધ આહે. યા
 બત્તુરાવિષયી ‘ધત્તુર ધૃતે તહણેદુનિવાસયોઽયે સ્થાને પિશાચપતિના વિનિવેશિતોડસિ’ અથવા ‘મહે-
 શાસ્ત્રાં ધને શિરાસિ’ ઇલાદિ સુમાધિતેં સુપ્રસિદ્ધ આહેત. ૧૦. વાહણાન્યા, પૂનેત દેણાન્યા, દેવાચ્યા
 મસ્તકાવર ઘાલણાન્યા. ૧૧. ભિકાશ્યામ. યાંત ‘પ્રતિવસ્તુપમા’ અલંકાર આહે. ૧૨. અર્જુનાચી સ્ત્રી.
 ૧૩. માઝી કન્યા. ૧૪. વચના માન દેણે—વચન સાન્ય કણેં, વચન સ્વીકારણે. ૧૫. ભાગ્યાને (દૈશાને
 ઐશ્વર્યાને) મત (મસ્ત જ્ઞાલેલા). ૧૬. યા વચનાલા. ૧૭. એકણારે. ૧૮. શાબ્દ. ૧૯. હી અર્જુનોકિ
 આહે. ૨૦. દયામૃતાચે નદા ! ૨૧. કન્યેસારલી ની મજપાર્શી એક વષેપર્યત બાગત હોતો, તિચ્યા-
 પાર્શ્વી મી વિવાહ કરાવા ? [કન્યેસારલ્યા માનલેલ્યા યુવતિશી કોળી તરી લગ્ન લાંબી કાય ૩] [ટી મજપાર્શી મલા પિતા સમજૂન સર્વ રહસ્ય સાગે, મી તિચ્યા અલંત પ્રિય નર્તક હોતોં. તી મલા નિલ
 આચાર્યાપ્રમાણે માની, મી એક વર્ષ શુદ્ધ, જિતેશ્રિય આગી દાત અસા અસતાં તિચ્યા પુરિમહ કેલા તર
 લોક, તિચ્યા વ માઝ્યા સંબંધાવિષયી શંકા બેનીલ. તી લોકાંની વેણાસ અવકાશ નસાવા મહૃણૂન મી
 તિલા સુશાલ્વાસાર્ઠી સ્વીકારતો (અધ્યાય ૭૨ શોક ૨-૩) અસે સ્રૂદ્ધાંતુ આહે.]

हेरिजनकथेत शिरता न विशंकाचे शुकादि संन्यासी। ॥	२३
तो साहुजना तोखेद, ओखदसा होय खलजना मैचा, ।	
योग्य तुला जामाता बहिश्र प्राण झेलजनाभाचा। ॥	२४
मत्स्य म्हणे, 'बा ! धर्मा ! वंद्य तुझे 'नंदना वना शील, ।	
त्रिंगदधारेत तुमचे पुण्यलताकंद नांव नाशील। ॥	२५
देवा ! सांभद्रार्थ स्वीकाराची तुम्हीच कन्या, 'हो ! ।	
ध्या पदरी, हे संतति यां संबंधें जगांत धन्या ''हो.' ॥	२६
धर्म म्हणे, 'बहु उत्तम, हें मज अक्षय काय हो ! नातें ? ।	
मिळतां सुवर्णमुद्रा अर्थी इच्छील काय ''होनातें ?' ॥	२७
धाहूनि दूत धर्मे आसांला हा विवाह जाणविला, ।	
अभिमन्यु रौंम कृष्ण द्वुपद स्वैकुमारवर्ग आणविला। ॥	२८
आणुनि संपत्ति दिल्या श्रीकृष्णें भैक्षनायका साँरा, ।	
'तो आटतांचि आला भेटाया मेघ काय कीसारा ?' ॥	२९
अभिमन्युविवाहोत्सव जग निवी, जेवि चंद्र पुंनिवेचा, ।	
धर्म म्हणे, 'हूं, कनके मणि बहु वस्त्रान्नराशिहुनि वेचा.' ॥	३०

१. हरिजनकथेत (मजसारख्या भगवद्गीतांची कथा चालली असतां) शिरतां (तेथें जाण्यास)= मजसारख्या भगवद्गीतांच्या कथेत प्रवेश करण्यास शुकादिक वतिजनाला (माझे नांव का-ढण्यास) शंका वाटू नये (शरम वाटू नये). नृसगानसंपन्न व लावण्यगुणान्वित उत्तरेचा भार्यार्थी स्वीकार करण्याचे मी नाकारतो, यावरुन हरिभक्तांच्या इंद्रियनिग्रहसमर्थ्याविर्यी शुकादिक संन्याशयांस देखील बिलकूल शंका येऊ नये. यांत 'काव्यलिंग' नामक अलंकार आहे. २. तोषद. ३. कृष्णाचा भाचा (सीभद्र), वासुदेवाचा भागिनेय. ४. कमलनाभ कृष्णाचा. येथे 'अभिमन्यु' असें न म्हणतां, 'जलजनाभाचा भाचा' असें म्हटलें आहे म्हणून हे 'प्रयोक्त' अलंकाराचे उदा-हरण आहे. ५. नंदनवनाला. ६. रवभाव, वृत्त. ७. जगत्रयपातकाचे. ८. पुण्यवळीमूळ असें (नांव), पुण्यरूपवळीचा कंद असे. ९. अहो. १०. मत्स्यभारतविवाहसंबंधाने. ११. होऊ. १२. याचक, हे अर्ध सुभाषितरूप आहे. १३. होनाची किमत ४१५ रुपयेपयत असते आणि सुवर्णमुद्रेची (मोहरेची) किमत १५ रुपयेपयत असते. यांत 'प्रतिवर्तपूपमा' नामक अलंकार झाला आहे. [पृ. ३६. टीप ३२ पहा.] १४. बलराम. १५. आपले पुत्र, द्रौपदीपुत्र. १६. धर्मराजास. १७. सारभूता, बहुमूल्य. १८. तो कृष्ण. १९. सरोवरास. यांत 'स्वरूपोप्रेक्षा' नामक अलंकार झाला आहे. २०. पूर्णिमेचा.

नटनर्तकीगणातें धर्म म्हणे, 'रामकृष्णगानाचा ।

नृत्याचा रस शिवसे जाणति, ना सांपुढेचि, गा, नाचा.' ॥ ३५

भीम म्हणे 'वाढा हे ! देवि ! अहो ! भैमिदेव ! जेवा, जी ! ।

चालों नका, बसा या न्या, व्हावे जे मेहेभ जे वोंजी.' ॥ ३२

राम म्हणे, 'घालाव्या कुडक्या चारीहि याच कानीं कीं'. ।

१. बलराम आणि कृष्ण यांच्या यशांच्या गायनाचा. अभिमन्युविवाहोत्सव लगाते निवडी. या उत्सवप्रसंगी धर्माने वर्षें व अनें वांटली इतकेच नाहीं तर मणिकनकेही उधळलीं. इतकेच नाहीं तर ड्या लोकांस नृत्यगान आवडत होतें लांची नटनर्तकीजनांकडून धर्मराजाने तृप्ति करविली असे या पशांत सांगितले आहे. धर्म नटनर्तकीगणातें (नृत्यकुशलबीपुरुषांना) म्हणे (म्हणाला):—रामकृष्णगानाचा [आणि] नृत्याचा रस शिवसे [जे] जाणति लां पुढेचि जा, गा, [आणि] नाचा.—शिवासारखे जे प्रेक्षक जन नृत्यगानरसक्ष अहेत लांच्यापुढे जा, गायन करा, आणि नाचा. रामकृष्णांन्या यशांच्या गायनाचा रस जासा शिव जाणतो लापमार्णे जे नृत्याचा रस जाणणेरे आहेत (नृत्यकलें जे मार्मिक आहेत) लांच्यापुढे जा, गायन करा आणि नाचा. जे नृत्यकलाभिन्न असतील लांच्या पुढे जाऊन तुंडी नाचावे हें उचित होय. यांत धर्मीला नृत्यगानाची गोडी फारक्की नव्हती असे दाखवून तदभिजनांस संतुष्ट करण्याची लांची उक्कट इच्छा दर्शविली आहे. [कैलासपर्वतावर गजानन तांडवनृत्य करून शंकरपर्वतीला आनंदवितो, शिव स्मशनांत नृत्य करतो, तसेच तो सदां रामनामजपनिमध्य असतो, या गोटीवरून तो गाननृत्यकलेतील खुद्या जाणतो व तो गाननृत्यरसक्ष आहे असे होतें.] २. 'व्यवश्थपणे' असा पाठमेह आहे तो सुरस दिसत नाहीं. ३. विप्र हो ! ४. महागज. ५. घोडे. ६. बलराम याचक विप्रांना म्हणे (म्हणाला):—[अहो ! याचक जन हो !] याच कानीं (या एकाच कानांत) चारीही कुडक्या (कानांत ज्यो चौकडा घालतात लाला कुडकी अथवा कुडकी म्हणतात. एका कानांत एक कुडकी मिळून दोन कानांत दोन कुडक्या होतात.) घालाव्या कीं, (एका कानांत एक कुडकी घालाव्याची असें असतां चार चार कुडक्या घाला असे बलराम विप्रजनांस सांगूलागला. विप्रांस वाटले कीं प्रसेक कानांत दोन दोन घालण्यासाठीं चार चार दिल्या असाऱ्या, पण बलराम म्हणाला:—चारीही कुडक्या एकाच कानांत घाला, दुसऱ्या कानांसाठीं आपाली चार देतो. प्राचीन कालीं कुडकी हा अलंकार ऋषिजन घालीत असत असे दिसतें. 'एक म्हणे लेविली हा ! चष्टिंतां सांचिली दुजो कुडकी' [अदिपर्वे—अध्याय २ आणी ३९ 'काष्यसंग्रह' पृष्ठ ७.] या पशांत बलरामाने विप्रांस अपरिमित अलंकार वांटले असे सूचविले.) उत्तराधिका अन्वय:—मुनि भूषविता (सुनिज्ञनांला भूषणे देतन अलंकृत करीत असतां) तो (तो भूषविणारा बलराम) याचकालीकीं (याचकसमुदायांत) मूर्तीखडैक्ष (मूर्तिमंत कल्पवृक्ष) भासे (वाटे.) यांत झुळेक्षालंकार घाला आहे. अभिमन्युविवाहोत्सवांत बलरामाने याचकांस अपरंपार धन दिले, मुर्नीच्या अगावर इतके अलंकार चढविले कीं तो याचकांच्या समूहामध्ये कल्पवृक्षासारखा भासू लागला.

मुनि भूषवितां भासे मूर्तस्वरूप्ता यौचकानीकीं ॥ ३३
 सहदेव नकुल अर्जुन अच्युत बल भीम धर्म नैव्याही ।
 त्या नायासि न मिरविति, ते गमति विराटबंधु, न व्याही ॥ ३४

उपसंहार.

(गीतिवृत्तः.)

श्रोते ! हो ! वर्णवें किंति ? मज 'गणी' असें वैदाना कीं ।
 स्वल्प उँपपुच्चपुरीं उत्सव, बहु होय हो ! तदा नाकीं ॥ १
 वैदवि मंर्यूराकरवीं श्रीराम 'विराटपर्व' चवयें, वा ! ।
 स्वल्प म्हणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सवै चव येंवा ॥ २

१. मूर्तिमान् कल्पतरु. २. याचकमंडळीत. ३. नूतनालाही. ४. कितीही वर्णिले तरथोडेंच वर्णन होणार आहे—असा भाव. ५. म्हणाना. ६. अतिशयित लहान. ७. विराटन-गरहसीमपर्य नगरांतरी. ८. स्वर्गांत देवादिकांला आनंद झाला म्हणून मोठा उत्सव झाला. ९. या आर्यच्या संवंधाने आणि एकंदर या मंशाच्या संवंधाने कै० हंस यांचा अभिप्राय असा आहे:—“मोरोपंताने भारत, भागवत, रामायण यांवरील मंथ मूढग्रन्थपेक्षां पार संकोचित केले आहेत; याने अठरा पर्वाच्या भारती इक्षुदंडाची लावणी महाराष्ट्रभूमिकैत करून ठेविली आहे. महाभारत मंथ नानाप्रकारच्या कथांनी अतिमनोरम झालेला प्रसिद्धच आहे, तो गीर्वीण-भांडारांत साठविलेला असल्यामुळे प्राकृतांस दुमिळ होता याची सुगमता करून धंताने प्राकृत अनांवर मोठाच केला हे कोणीही कनूल करील. ही पंताची सर्वेच पैवे उत्तम काव्यरसाने पुष्ट शाळीं आहेत. पुण्यधोक युधिष्ठिर, व जनाईन यांवें हें पुण्यमय चरित वर्णन करित असतां, मोरोपंत अगदी तल्लीन झालेला दिसतो. विश्वलकरी वलण जसे कोठेही पाहिले तरी तल्काळ ओळखतां येण्याजोगी याची अक्षरावयवरचना ठरीव झाली आहे, याप्रमाणे मोरोपंताची कविता, तीतद्वी पिशेषकरून आयीवृत्तांतील, तत्काळ ओळखण्याजोगी वलणदार दिसते. हा याचा सर्व-साधारण गृह भारतांतही तसाच उत्तरला आहे. भवभूति, लग्नज्ञायराय, इसादि पंडितांनी स्व-कृतीविषयीं मोठी उदाम गवोक्ति प्रकट केलेली दिसते तसा मार्ग पंताने घेतला नाही; आणि वस्तुतः वरील पंडितांनी इहलोकसंवेदी शृंगारवीरादि मदपूरित रसांनी आपल्या बादेवीस राज्याभिषेकच केला आहे. मोरोपंताचे तसे नाही. याने शृंगारवीरादि रसांत पक्षिन भक्तिरसाचे मिश्रण करून ते सर्वेच अमृतमोदपूरित केले आणि त्यांच्या पानाने आपल्या भारतीस चिदानंदांत निमग्न केले आहे. तेव्हां अर्थात् वरील पंडितांच्या उक्ती उदाम मदमय आणि पंताची लीन मोदमय शाळी. याने कांहीं पर्वत्या शेवटी आपले भक्तिपूरित आनंदोङ्गार प्रकट केले आहेत.” (हंसकृत मोरोपंतालरील निषंख—पृ० २७-२८ पदा.) १०. मोरोपंताकरवीं. ११. असंत लहान.

રામઘન સૈત્રપ્રસાદામૃત જોં જોં બહુ વલોનિ વર્ષતસે, ।
તોં તોં ભક્તમથૂર સ્વાર્થકેકા કરુનિ હેર્ષતસે. ॥

DBA000002301MAR

૧. રામલુણ મેઘ. ૨. ઉત્તમ પ્રસાદ (કૃપા) હેચ અમૃત. ૩. આપણી આર્યાલુપ મધૂરવાળી.
૪. માંરોપંતાંની આપલ્યા ‘કેકાર્યો’ચે જેં હેચ વર્ણન કેલેં આહે લાસ રદેશ્ચત કેં હેસ યાંની લિદિંદે
આહે:—“સુરેગ વ ગુણકીર્તિસંપન્ન અપયાવિધૂલા અવલોકિલે મહણજે જનકાચા પ્રેમસાગર ઉચ્ચબલ્લતો;
મગ આનંદલદર્દીત હેલસાચે સ્વાતાં સ્વાતાં લીન હોડન ડ્યા પરમેશ્વરાચ્યા પ્રસાદાને આપણ આ સુલાસ
પાત્ર જ્ઞાલોં સાચ્યા આમારાસહ તો અપયાવેં વર્ણન ખંનિનેં સ્ફુરિતો; તસા પ્રકાર મધૂરાનેંહી
આપલ્યા કેકાવિધ્યર્યો કોઠે કોઠેં જાગવિલા આહે.” (હેસકૃત નિર્વચ-ગુરુ ૯૨-૯૩.) ૫. શા
પવીચ્યા આમાલા એકંદર પાંચ પ્રતી મિળાલ્યા, વેંકી દોન કેં જાં બાં મોઢક યાંચ્યા સંગ-
હાંતિલ રાં વડે, બી. એ. યાંની દિલ્યા. યાંપ્રેકી પહિલીચ્યા શ્રોવટી અસા સમાપ્તિલેલ આહે:—
“શકે ૧૭૧૨ સાથારણનામંસંકસરે ઉદગયને આધાદારિક માસે શુલ્પથે અણ્ણ્યાં તદ્વિનીં પુસ્તકં
નેરલેકર શાંમદ્ધાયન યાદવભેન લિખિતં.” દુસરીચ્યા શ્રોવટી, “શકે ૧૭૩૪ બંગિરાનામંસંક-
સરે ભાદ્રપદ શુરુ ૨ ઇંદુવાસરે તદ્વિને સંપૂર્ણ, હસ્તાક્ષર જયરામ ત્રિવક નિસવત ચાતુર્મીસ્વ” અસા
સમાપ્તિલેલ આહે. તિસરી પ્રત રાં રઘુનાથ રામચંદ્ર દેસાઈ, જ્વાલદેર યાંની દિલી, હિચ્યા શ્રો-
વટી, “આષાદે માસે કૃષ્ણપથે દ્વિતીયાં ભૂગ્રાસરે તદ્વિને ઇંદ્ર પુસ્તકં સમાપ્ત. સંવત ૧૯૧૦ શકે
૧૭૭૫ શિવરામાયમ પેંડરકરોપનામક લક્ષ્મણેન લિખિતં” અસા સમાપ્તિલેલ આહે. ચવથી
રાં ગળેજા બઢવંત જોશી, બી. એ. એલ. એલ. બી., કોલદાપુર, યાંની કૃપા કરુન પાઠ્યૂન
દિલી વ પાંચવી આમચ્યા સ્વતંત્ર બ્રવલચી, યા દોંની પોથાંચ્યા શ્રોવટી “ઇતિ શ્રીમદાર્થીમારતે શ્રી-
રામનંદનમયુરેશ્વરકૃતૌ વિરાટપર્વ સમાપ્તમ્” અસા ઉલેલ આહે. આ ચાંદી પોથાં દેણારંચે આમ-
ચ્યાબિર ફાર ફાર ઉપકાર આહેત.